

BUKOVINIAN STATE
MEDICAL UNIVERSITY

БУКОВИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ȘTEFAN CEL MARE
UNIVERSITY
OF SUCEAVA

СУЧАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. ШТЕФАНА ЧЕЛ МАРЕ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК ТА ІСТОРІЇ МЕДИЦИНИ

AKTUALINI PYTANNIA SUSPILINIH
NAUK TA ISTORII MEDITSINI
(APSNIM)

CURRENT ISSUES OF SOCIAL
STUDIES AND HISTORY OF
MEDICINE

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
И ИСТОРИИ МЕДИЦИНЫ

ENJEUX ACTUELS DES SCIENCES
SOCIALES ET DE L'HISTORIE DE
LA MEDECINE

Спільний українсько-румунський науковий журнал
Joint Ukrainian-Romanian scientific journal

2021, 4 (32)

*Журнал засновано в 2013 р.
Перереєстровано 27.07.2015 р. у Міністерстві
юстиції України (Свід. № 21495-11295ПП – Сер. КВ)*

*Journal started publishing in 2013 year.
Re-registered in the Ministry of Justice of Ukraine
27.07.2015 p (Cert.of registr. № 21495-11295ПП – Ser. KB)*

*Журнал включено до Категорії "Б" Переліку
наукових фахових видань України з історичних
та філологічних наук (Наказ МОН України № 409
від 17.03.2020р.).*

*Journal is on the List of Scientific Professional publication
of the Ministry of Education and Science of Ukraine
Category «B», entitled to publish main results of
dissertations in different fields of Historical sciences and
Philological sciences (order № 409 of 17.03.2020)*

Honorary editor: Dr. of Medicine, Prof. **Taras Boychuk** (Bukovinian State Medical University)

Editors-in-Chief: Dr. of History, Prof. **Antoniuy Moysey** (Bukovinian State Medical University)
Dr. of History, Prof. **Stefan Purici** (Ștefan cel Mare University of Suceava)

Executive Editors: Ph.D., Assoc. Prof. **Antonina Anistratenko**, responsible for the electronic version of the journal
Ph.D., Assoc. Prof. **Yulia Rusnak** (Bukovinian State Medical University)
Ph.D., Assoc. Prof. **Marta Maksymyuk** (Bukovinian State Medical University)
Ph.D., Lecturer **Tetyana Nykyforuk** (Bukovinian State Medical University)
Ph.D., Lecturer **Harieta Mareci Sabol** (Ștefan cel Mare University of Suceava)

Editors Assistants: Ph.D., Associate Prof. **Inha Tymofijchuk** (Bukovinian State Medical University)
Ph.D., Lecturer **Vasile M. Demciuc** (Ștefan cel Mare University of Suceava)

Executive secretaries: Lecturer **Iryna Kaizer**, Lecturer **Lidia Vylka**, Lecturer **Uliana Kemin**
Responsible for the Bibliographic description of the references: **Svitlana Tulevska**

INDEXING: Index Copernicus – 73,78 (2016) | Infobase Index – 2,8 (2016) | MIAR – 2,8 (2016) | SRJIF – 3,98 (2017) | JICIndex – 0,110 (2017) | SJIF – 5,952 (2020)

Journal was registered in the international scientometric and bibliographical database Index Copernicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Ulrichs Web, Erih Plus, Scientific Indexing Services, Index of Turkish Education, Infobase Index, World Cat, DRJI, MIAR, Root indexing, has published in database: Google Scholar, SCIARY (World Wide Science Educational Library), Scientific periodicals of Ukraine, Central and Eastern European Online Library (Germany), e-library.

EDITORIAL BOARD:

SOCIAL SCIENCES

History: Prof. *Onoriu Colăcel*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Assoc. Prof., *Serhiy Dobrshanskyi*, Ph. D., Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (**Ukraine**); Assoc. Prof. *Gennadii Kazakevych*, Dr. of History, Taras Shevchenko Kyiv National University (**Ukraine**); Prof. *Michel Kerautret*, Dr. of History, Ecole des Hautes études en sciences sociales (Paris, **France**); Prof. *Zenon Kohut*, Dr. of History, Alberta University (Edmonton, **Canada**); Prof. *Anatoliy Kotsur*, Dr. of History, Taras Shevchenko Kyiv National University (**Ukraine**); Prof. *Oleksandr Kurochkin*, Dr. of History, M. Rylskyi Institute of Art, Folklore and Ethnology, Academy of Sciences (Kyiv, **Ukraine**); Prof. *Yuri Makar*, Dr. of History, Academician of the Ukrainian Academy of History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (**Ukraine**); Senior Research Associate *Paul Meerts*, Dr. of History, Institute of International Relations Clingendael (The Hague, **Netherlands**); Prof. *Olimpia Mitric*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Prof. *Gheorghe Onișoru*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Assoc. Prof. *Nataliya Petrova*, Ph. D., I. I. Mechnikov National University of Odesa (**Ukraine**); Assoc. Prof. *Florin Pintescu*, Dr. of History, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Acad. *Stepan Pavliuk*, Dr. of History, Director of the Institute of Ethnology, Academy of Sciences (**Ukraine**); Acad. *Anna Skrypnyk*, Dr. of History, Director of the Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, Academy of Sciences (Kyiv, **Ukraine**); Prof. *Andrzej Wawryniuk*, Dr. of History, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Cholmnie (**Poland**);

Philology: Prof. *Bertrand Badiou*, Dr. of Philology, Ecole normale supérieure (Paris, **France**); Prof. *Piotr Borek*, Dr. of Philology, Head of the Polish Philology Institute Krakiv Pedagogical University (**Poland**); Assoc. Prof. *Carmen Dărăbuș*, Dr. of Philology, Kliment Ohridski University of Sofia (**Bulgaria**); Prof. *Mircea A. Diaconu*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Assoc. Prof. *Evelina-Mezalina Gaur*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Prof. *Adam Falowski*, Dr. of Philology, Head of the East Slavic Philology Institute Jagiellonian University (**Poland**); Prof. *Roma Franko*, Dr. Of Philology, University of Saskatchewan (**Canada**); Assoc. Prof. *Anastasiya Lepetiukha*, Kharkiv national pedagogical university named after H. Skovoroda (**Ukraine**); Assoc. Prof. *Simona-Aida Manolache*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Chief Research Worker *Anna-Maria Sorescu-Marinkovich*, Dr. of Philology, Balkan Institute at Serbian Academy of Sciences and Art (Belgrad, **Serbia**); Prof. *Hanna Martynova*, Dr. of Philology, Bohdan Chmelnytskyi Cherkasy National University (Ukraine); Prof. *Ovidiu Morar*, Dr. of Philology, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Prof. *Mihaela Violeta Munteanu*, Dr. of Philology, Technical University of Cluj-Napoca (**Romania**); Prof. *Rodica-Măriora Nagy*, Dr. of Filology, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Prof. *Felix-Narcis Nikolau*, Dr. Of Philology, Lunds universitet (**Sweden**); Prof. *Antoaneta Olteanu*, Dr. of Philology, Bucharest University (**Romania**); Assoc. Prof. *Oleksandr Rak*, Ph. D. of Philology, Bukovinian State Medical University (**Ukraine**); Prof. *Nataliya Rusnak*, Dr. of Philology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (**Ukraine**); Dr. of Filology, Prof. *Svitlana Shabat-Savka*, Ph. D. of Philology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (**Ukraine**);

Philosophy: Prof. *Sorin Tudor Maxim*, Dr. of Philosophy, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Prof. *Diego Sanchez Mecka*, Dr. of Philosophy, National University of Distance Education (Madrid, **Spain**); Assoc. Prof. *George Neamțu*, Dr. of Philosophy, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Assoc. Prof. *Bogdan Popoveniuc*, Dr. of Philosophy, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Assoc. Prof. *Nina Zoriy*, Ph. D. of Philosophy, Bukovinian State Medical University (**Ukraine**).

HISTORY OF MEDICINE:

Assoc. Prof. *Carmen Cornelia Bălan*, Dr. of Psychology, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Dr. med. Dipl.-Psych, MBA, *Gerhardt Dammann*, Chief of Psychiatrische Klinik Münsterlingen and the psychiatric services Thurgau (**Switzerland**); Prof. *Alexander Fediv*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (**Ukraine**); Prof. *Oleksandr Ivashiuk*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (**Ukraine**); Prof. *Alfred Prits*, Dr. of Psychology, President of World Psychology Union Head of Psychotherapy and Psychoanalysis Institute in Vienna (**Austria**); Assoc. Prof. *Nadia Laura Serdenciuc*, Dr. of Educational Sciences, Ștefan cel Mare University of Suceava (**Romania**); Prof. *Viktor Tashchuk*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (**Ukraine**); Prof. *Dmytro Tyntyuk*, Dr. of Medicine, Chisinau State University of Medicine and Pharmacy N. Testemitsanu (**R. Moldova**); Prof. *Bohdan Vasylevskiy*, Dr. of Medicine, Chief of Psychosomatik Institute (Warsaw, **Poland**); Prof. *Vasyl Cheban*, Dr. of Medicine, Bukovinian State Medical University (**Ukraine**).

Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. Серія "Історичні науки" || Current issues of Social studies and History of Medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal. Series "Historical science"/ Редколегія: А. Мойсей, Ш. Пуріч. Чернівці-Сучава: БДМУ. 2021. № 4 (32). 98 с.

ISSN: 2311-9896; EISSN 2411-6181

The actual problems of world history, history of Ukraine, history of religion, ethnogenesis and traditional culture of peoples, archeology, philosophy, linguistics, literature and history of medicine are investigated in the journal. The journal is the international edition according to the sphere of extension and geography of the authors.

ББК 60я53+5г.я43

The journal is published in paper and electronic version with the resolution of the academic council of Higher State Educational Establishment of Ukraine "Bukovinian State Medical University" (Decision № 4. Date: 25.11.2021).

The authors are responsible for the selection, accuracy of given information, citations, proper names, geographical names and other data.

Publishing: 2-4 issues a year. Languages: Ukrainian, Russian, English, French.

Address: Ukraine, 58000, Chernivtsi, Heroiv Maidanu str., 3, Department of Social Sciences and Ukrainian Studies.
Tel.: (0372) 520871. **E-mail:** snim@bsmu.edu.ua; society@bsmu.edu.ua

The electronic version of the journal is available on the Web sites: <http://apsnim.bsmu.edu.ua>; <http://doaj.org> (DOAJ); <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> (National V. Vernadskij library web-site); <http://e-apsnim.bsmu.edu.ua> (OJS); <https://journals.indexcopernicus.com/representative/issue/list> (Copernicus ICI).

**ЗМІСТ
(СОДЕРЖАНИЕ, SUMMARY, CONTENU)**

**МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ
METHODOLOGY OF HISTORY**

- Рачук Святослав.** ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ КЛАСИЧНОЇ НАУКИ. С. 6-10
Рачук Святослав. Особенности исторического познания сквозь призму классической науки.
Rachuk Svyatoslav. Peculiarities of historical knowledge in the frame of classical science essence.
Rachuk Svyatoslav. Caractéristiques de la connaissance historique à travers le prisme de la science classique.

**ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ
HISTORY OF PHILOSOPHY**

- Потапова Лідія.** ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ В КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД). С. 11-18
Потапова Лидия. Философские идеи в культуре Киевской Руси (историографический обзор).
Potapova Lydia. Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus (historiographic review).
Potapova Lydia. Idées philosophiques dans la culture de Kievan Rus (revue historiographique).

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
WORLD HISTORY**

- Безаров Олександр.** СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН РОСІЙСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ. С. 19-24
Безаров Александр. Социокультурный феномен русско-еврейской интеллигенции.
Bezarov Olexandr. Social and cultural phenomenon of the Russian-Jewish intellectuals.
Bezarov Olexandr. Phénomène social et culturel des intellectuels juifs russes.
- Сич Олександр.** ПАРАДИГМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ДОБУ НОВОГО ЧАСУ (КОНЦЕПЦІЯ ПОЛА КЕННЕДІ). С. 25-29
Сыч Александр. Парадигма международных отношений в эпоху Нового времени (концепция Пола Кеннеди).
Oleksandr Sych. Paradigm of international relations in the modern age (the concept of Paul Kennedy).
Oleksandr Sych. Paradigme des relations internationales à l'époque moderne (le concept de Paul Kennedy).

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
HISTORY OF UKRAINE**

- Гаврилов Владислав.** ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939–1944). С. 30-34
Гаврилов Владислав. Политика украинской греко-католической церкви во время нацистской оккупации (1939–1944)
Navrylov Vladyslav. The policy of the Ukrainian Greek Catholic Church during the Nazi occupation (1939–1944).
Navrylov Vladyslav. La politique de l'Église gréco-catholique ukrainienne pendant l'occupation nazie (1939–1944).

**ІСТОРІЯ БУКОВИНИ
HISTORY OF BUKOVINA**

- Піддубний Ігор.** ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОТИСТОЯННЯ ЯНКУ ФЛОНДОРА ТА ІОНА НІСТОРА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ “BUCOVINA” У 1919 Р. С. 35-40
Игорь Поддубный. Отражение противостояния Янку Флондора и Иона Нистора на страницах газеты “Bucovina” в 1919 г.
Piddubnyi Igor. Reflection of the confrontation between Yanku Flondor and Ion Nistor on the pages of the newspaper “Bucovina” in 1919.
Piddubnyi Igor. Reflet de la confrontation entre Yanku Flondor et Ion Nistor sur les pages du journal "Bucovina" en 1919.
- Слюсар Олег.** ВПЛИВ ЙОСИФІНСЬКОЇ МЕТРИКИ НА СИТУАЦІЮ В БУКОВИНСЬКОМУ ГЕРЦОГСТВІ (НА МАТЕРІАЛІ “ПОКАЖЧИКА ВСІХ МІСЦЕВОСТЕЙ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ В КОРОЛІВСТВІ ГАЛИЧИНІ ТА ВОЛОДИМИРІЇ, А ТАКОЖ ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ КРАКІВСЬКОМУ ТА БУКОВИНСЬКОМУ ГЕРЦОГСТВІ”). С. 41-45
Слюсарь Олег. Влияние Иосифинской метрики на ситуацию в Буковинском княжестве (на материале “Указателя всех мест, находящихся в Королевстве Галиции и Владимирии, а также Великом княжестве Краковском и Буковинском Герцогстве”).
Sliusar Oleg. Influence of Josephian metric on the situation in the Duchy of Bukovina (on the base of „Index of all areas in the Kingdom of Galicia and Lodomeria, as well as the Grand Duchy of Krakow and the Duchy of Bukovina”).
Sliusar Oleg. L'influence de la métrique Joséphine sur la situation dans la Principauté de Bucovine (basée sur “l'index de tous les lieux situés dans le royaume de Galice et de Vladimiria, ainsi que dans le grand-duché de Cracovie et le duché de Bucovine”).

ЕТНОЛОГІЯ
ETHNOLOGY

- Мойсей Антоній, Моїсей Аркадій.** ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРЯДІВ І ВІРУВАНЬ РУМУНІВ БУКОВИНИ У ПРАЦІ Д. ДАНА "НАРОДНІ ВІРУВАННЯ БУКОВИНЦІВ". C. 46-57
Мойсей Антоний, Моисей Аркадий. Исследование обрядов и верований румынов Буковины в труде Д. Дана "Народные верования буковинцев".
Moysay Antoniuy, Moisey Arcadiy. The rites and beliefs of the Romanians in Bukovina (D. Dan "Folk beliefs of Bukovyna" study).
Moysay Antoniuy, Moisey Arcadiy. Les rites et les croyances des Roumains de Bucovine (étude D. Dan "Croyances populaires de Bucovine").

ІСТОРИЯ КУЛЬТУРИ
HISTORY OF CULTURE

- Семененко Світлана, Тимофійчук Інґа, Слободян Ксенія, Ковпак Альона.** Студентське самоврядування. Європейський досвід. C. 58-60
Семененко Светлана, Тимофейчук Инга, Слободян Ксения, Ковпак Алена. Студентское самоуправление. Европейский опыт.
Semenenko Svitlana, Tymofijchuk Inha, Slobodyan Ksenia, Kovpak Alona. STUDENT GOVERNMENT. EUROPEAN EXPERIENCE.
Semenenko Svitlana, Tymofijchuk Inha, Slobodyan Ksenia, Kovpak Alona. Gouvernement étudiant. Expérience européenne.

ІСТОРИЯ МЕДИЦИНИ
HISTORY OF MEDICINE

- Аністратенко Антоніна.** ПІДХОДИ МЕДИКО-СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОРГАНІЧНИМИ УРАЖЕННЯМИ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ. C. 61-65
Анистратенко Антонина. Подходы медико-социальной реабилитации детей с органическими поражениями нервной системы: история и современные тенденции.
Anistratenko Antonina. Approaches to medical and social rehabilitation of children with organic lesions of the nervous system: history and current trends.
Anistratenko Antonina. Approches de la réadaptation médicale et sociale des enfants atteints de lésions organiques du système nerveux: histoire et tendances actuelles.
- Волоніць Віра.** ФІНАНСУВАННЯ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ЗМІН 1990-Х– ПОЧАТКУ 2000-Х РОКІВ. C. 66-71
Волоніц Вера. Финансирование медицинской отрасли Украины в период социальных изменений 1990-х - начала 2000-х гг.
Volonyts Vira. Financing of the medical sector of Ukraine in the period of social changes of the 1990s - early 2000s.
Volonyts Vira. Financement du secteur médical de l'Ukraine dans la période des changements sociaux des années 1990-début des années 2000.
- Гайдукова Олена, Летик Іван, Александрова Надія, Ніколенко Євгеній, Квітчатта Ганна.** ГОМЕОПАТІЯ В ХАРКОВІ: ВІД ІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ. C. 72-76
Гайдукова Елена, Летик Иван, Александрова Надежда, Николенко Евгений, Квитчатая Анна. Гомеопатия в Харькове: от истории к современности.
Gaidukova Olena, Letik Ivan, Alexandrova Nadia, Nikolenko Yevgenii, Kvitchata Ganna. Homeopathy in Kharkov: from history to the present.
Gaidukova Olena, Letik Ivan, Alexandrova Nadia, Nikolenko Yevgenii, Kvitchata Ganna. L'homéopathie à Kharkov: de l'histoire à nos jours.
- Геруш Ігор, Мойсей Антоній.** ДОНАУКОВИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ХІМІЇ. ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ. C. 77-80
Геруш Игорь, Моисей Антоний. До научный период развития химии. К постановке вопроса.
Gerush Igor, Moysay Antoniuy. Bring the question of pre-scientific period of Chemistry science development.
Gerush Igor, Moysay Antoniuy. À la question de la période préscientifique du développement de la science chimique.
- Савчук Тетяна, Ковпак Альона, Семененко Наталія.** Історія відкриття адреналіну. C. 81-83
Савчук Татьяна, Ковпак Алена, Семененко Наталья. История открытия адреналина.
Savchuk Tetiana, Kovpak Aliona, Semenenko Natalia. HISTORY OF ADRENAL DISCOVERY.
Savchuk Tetiana, Kovpak Aliona, Semenenko Natalia. Histoire de la découverte de l'adrénaline.
- Семененко Світлана, Тимофійчук Інґа, Слободян Ксенія, Семененко Василь.** Історія вивчення хроноритмічної регуляції фізіологічних функцій організму людини. C. 84-86
Семененко Светлана, Тимофейчук Инга, Слободян Ксения, Семененко Василий. История изучения хроноритмической регуляции физиологических функций организма человека.
Semenenko Svitlana, Tymofijchuk Inha, Slobodian Ksenia, Semenenko Vasyl. HISTORY OF STUDYING CHRONORITHMS IN THE REGULATION OF PHYSIOLOGICAL FUNCTIONS OF THE HUMAN ORGANISM
Semenenko Svitlana, Tymofijchuk Inha, Slobodian Ksenia, Semenenko Vasyl. L'histoire de l'étude de la régulation chronorhythmique des fonctions physiologiques du corps humain.

- Савчук Тетяна.** ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ ВИКЛАДАННЯ ПРИ ВИВЧЕННІ ФІЗІОЛОГІЇ СТУДЕНТАМИ МЕДИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ “МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ”. С. 87-89
- Савчук Татьяна.** Использование интерактивных методов обучения при изучении физиологии студентами медицинских вузов по специальности медицинская психология.
- Savchuk Tetiana.** The use of interactive teaching methods in the study of physiology by medical university students in medical psychology speciality.
- Savchuk Tetiana.** L'utilisation de méthodes d'enseignement interactives dans l'étude de la physiologie par des étudiants universitaires en médecine en spécialité psychologie médicale.

РЕЦЕНЗІЇ
REVIEWS

- Аністратенко Антоніна, Мойсей Антоній.** РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ГОЖЕНКО А. И. ТЕОРИЯ БОЛЕЗНИ : МОНОГРАФІЯ, А. И. ГОЖЕНКО, ОДЕССА : ФЕНИКС, 2019, 236 С. С. 90-91
- Анистратенко Антонина, Мойсей Антоний.** Рецензия на монографию Гоженко А. И. Теория болезни: монография, А. И. Гоженко, Одесса: Феникс, 2019, 236 с.
- Anistratenko Antonina, Moisey Antonyi.** Review of the monograph Gozhenko A.I. Theory of disease: monograph, A.I. Gozhenko, Odessa: Phoenix, 2019, 236 p.
- Anistratenko Antonina, Moisey Antonyi.** Examen de la monographie Gojenko A.I. Théorie de la maladie: monographie, A.I. Gojenko, Odessa: Phénix, 2019, 236 p.
- Бадюк Михайло.** РЕЦЕНЗІЯ НА НАУКОВО-ДОПОМІЖНИЙ БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК “МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ТА ОПЕРАЦІЇ ОБ’ЄДНАНИХ СИЛ” ВИПУСК 1. УПОРЯД.: КОРНІЛОВА Л. Є., САМЧУК Л. І.; НАУК. КОНСУЛЬТАНТ БОЙЧАК М. П.; НАЦ. НАУК. МЕД. БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ. КИЇВ, 2021, 392 С. С. 92-94
- Бадюк Михаил.** Рецензия на научно-справочное издание библиографического указателя “Медицинское обеспечение антитеррористической операции и операции объединенных сил”, Выпуск 1. Заказ: Корнилова Л., Самчук Л.; Наука. консультант Бойчак М.; Нац. Научный. Мед. Библиотека Украины. Киев, 2021, 392 с.
- Badiuk Mykhailo.** Review of scientific and supporting bibliography index “Medical support of the anti-terrorist operation and the joint forces operation” Issue 1. Order: Kornilova L, Samchuk L; Science. consultant Boychak M; Nat. Scient. Med. Library of Ukraine. Kyiv, 2021, 392 p.
- Badiuk Mykhailo.** Examen de l'index bibliographique scientifique et complémentaire "Soutien médical de l'opération antiterroriste et de l'opération des forces conjointes", Numéro 1. Ordre: Kornilova L., Samchuk L.; consultant scientifique Boychak M.; Bibliothèque nat. scient. méd. d'Ukraine. Kyiv, 2021, 392 p.
- Мойсей Антоній.** РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КВІЛІНКОВА Є. ХАДЖИЛИК У ГАГАУЗІВ ЯК РЕЛІГІЙНИЙ І ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОГО, КИШИНІВ: ТИРОГР. CENTRALĂ, 2017, 424 С. С. 95-96
- Мойсей Антоний.** Рецензия на монографию: Квилинкова Е. Хаджылык у гагаузов как религиозный и этнокультурный феномен: от прошлого к настоящему, Кишинев: Tipogr. Centrală, 2017, 424 с.
- Moisey Antonii.** Review of the monograph: Kvilinkova Ye. Gagauzian Hadzhilik as a religious and ethnocultural phenomenon: from the past to the present, Chisinau: Tipogr. Central, 2017, 424 p.
- Moisey Antonii.** Examen de la monographie: Kvilinkova Ye. Khadzhylyk chez les Gagaouzes en tant que phénomène religieux et ethnoculturel: du passé au présent, Chisinau: Tipogr. Centrală, 2017, 424 p.
- ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ** (Требования к оформлению статей, Requirements for the articles, Instructions aux auteurs) С. 97-98

**ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ КРИЗЬ
ПРИЗМУ КЛАСИЧНОЇ НАУКИ****Святослав РАЧУК,**Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,
Чернівці (Україна)

svyatoslav.rachuk2013@gmail.com

**PECULIARITIES OF HISTORICAL KNOWLEDGE IN
THE FRAME OF CLASSICAL SCIENCE ESSENCE****Svyatoslav RACHUK,**Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Chernivtsi (Ukraine)

RESEARCHER ID ABF-4281-2020; OORCID ID 0000-0003-2486-0366

Рачук Святослав. Особенности исторического познания сквозь призму классической науки. Цель научного исследования состоит в попытке анализа взгляда классической науки и определения ее характеристик как методологических установок. Также в статье освещены основные особенности исторического познания в эпоху Нового времени, выявлены вехи соизмеримости классической науки с познанием истории и взаимодействия между ними. **Актуальность исследования** обусловлена необходимостью изучением научного статуса исторического познания в эпоху классической рациональности. **Выводы:** Исследован феномен соизмеримости между классической наукой и историческим познанием в эпоху нового времени, проанализированы особенности взаимодействия между ними. Освещены условия появления классической науки, которые стали причиной возникновения мировоззренческой позиции ученых относительно познания прошлого. Установлено, что отношение к истории было неоднозначное с позиций представителей естествознания как И. Ньютон, Г. Галилей, М. Коперник, Р. Декарт, которые ставили познания прошлого под сомнение. Противоположной позиция была у исследователя Дж. Вико, который видел в историческом познании глубинный потенциал, требующий раскрытия через призму обособленной методологической базы.

Ключевые слова: Новое время, Новая наука, классическая наука, историческое познание, историческая наука.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У зв'язку з розширення методологічного поля історичного пізнання постає за необхідне визначення наукових витоків пізнання минулого. Необхідно здійснити дослідження феномену сумірності між класичною наукою та історичним пізнанням в епоху модерного часу, проаналізувати особливості взаємодії між ними. Висвітлити умови появи класичної науки, які стали причиною виникнення світоглядної позиції науковців щодо пізнання минулого. З'ясувати, яке ставлення до історії було з позицій представників природознавства таких як І. Ньютон, Г. Галілей, М. Коперник, Р. Декарт. Що дозволяло їм ставити пізнання минулого під сумнів. Та здійснення аналізу поглядів у дослідника Дж. Віко, який вбачав у історичному пізнанні глибинний потенціал, який потребує розкриття через призму окремишньої методологічної бази.

Мета наукової розвідки перше, це аналіз класичної науки та визначенні її характеристик як методологічних настанов. По-друге, висвітлення основних особливостей історичного пізнання в епоху Нового часу. По-третє, виявлення сумірності класичної науки з пізнанням історії та взаємодії між ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Дослідженням проблематики наукових картин світу займалися: В. С. Стьопін, А. Фоменко, В. Якімцов. Вивченням генезису історичного пізнання розробляли такі дослідники: М. А. Барг, Р. Дж. Колінгвуд, М. А. Кіссель, В. Гусев. Серед українських дослідників теорії історичного пізнання були: С. Г. Делія,

Ю. Сабадаш, В. Шинкарук, К. В. Райхерт,

Актуальність дослідження: обумовлена необхідністю вивченням наукового статусу історичного пізнання в епоху класичної раціональності

Новизна в дослідженні феномену історичного пізнання, та його статусу у науковому пізнанні.

У науковому доробку використані загальнонаукові методи: аналітичний і синтетичний, індуктивний і дедуктивний та порівняльний підхід.

Виклад основного матеріалу: Хронологічними межами класичної науки вважається період з XVII до XIX ст. Основними представниками наукових зрушень були: М. Коперник, Г. Галілей, І. Ньютон, Р. Декарт та ін. Інтелектуальне вістря цих мислителів було спрямоване на природно-математичний корпус знання та створення на їх основі нової науки. Для цього періоду характерне зародження суб'єктно-об'єктних відносин між науковцем і предметом його дослідження. На думку В. Стьопіна, умови наукового пізнання можливі «тоді, коли із опису і пояснення виключається все що відноситься до суб'єкта і процедур його пізнавальної діяльності». Суб'єкт пізнання стає відокремленим від об'єкта, наскільки це можливо, та виконує лише описову функцію. Така форма пізнання найкраще реалізовується у фізико-математичному та природничому аспектах науки, оскільки вони перебувають «по інший бік цінностей». Говорячи про гуманітаристику, важливо розуміти, що неможливо здійснити відокремлення суб'єкта від об'єкта, що зумовлено їхнім спільним місцезнаходженням у системі цінностей, що і накладає певний відбиток на результати дослідження.

¹ Steyn V. S. Nauchnoe Poznane u tsennost tekhnogennoi tsyvilizatsiyi [Scientific knowledge and the value of technogenic civilization. Questions of Philosophy], *Voprosy fylosofii* [Questions of Philosophy], 1989, Vol. 10, P. 3–18 [in Russian].

Використання принципово нових підходів до пізнання світу призвело до розробки першої методології наукового пізнання. У ній прописувалися вимоги до дослідника, дотримуючись яких, він зміг би здійснити пізнання реальності засобами наукового дослідження. Наприклад, Ф. Бекон у своїй праці “Новий органон” описав основні фактори, які заважають науковцю пізнавати світ. Він їх назвав ідолами та поділив на чотири основні категорії: “ідоли роду”, “ідоли печери”, “ідоли площі” та “ідоли ринку”. Позбувшись цих спотворених уявлень про дійсність, людина зможе пізнавати світ у більшій повноті та істинності. Розуміння Ф. Беконом історичного процесу, на думку дослідника його творчості М. Барга, поставало “циклічною інтерпретацією ходу історії”², що цілком відображало розуміння минулого на зразок античних істориків.

Епоха Нової науки переосмислювала цілі та завдання *незалежно (наукового) пізнання*. Віра як інструмент пізнання поступила місцем розуму, де той тлумачився як “такий, що наділений статусом суверенності, а тому – дистанційований від об’єктів, які він досліджує”³.

Основний акцент робився на природничому та математичному пізнанні як еталоні строгої науки. Варто зазначити, що однією з ознак нової науки стало *механістичне уявлення про світобудову*. Метафорично воно тлумачилось як механізм, приведений в дію Богом. Примітним є те, що у цій метафорі поєднуються античний та середньовічний світогляд. Незважаючи на те, що пріоритет надавався механізмові, що розвивається, середньовічні уявлення про строгу детермінацію цього механізму як продовження волі Божої все ще залишались актуальними для Нового часу.

У добу середньовіччя центральним вектором розвитку наукової думки був теоцентризм, а Святе Письмо – істиною в останній інстанції. Людині та її діяльності в релігійному світогляді відводилася мінімальна роль, вона “була відсунута на другий план, оскільки головним було служіння в ім’я Бога, великий космічний союз, і людина була підпорядкована чітко визначеним законам, уникнути яких вона не могла. Закони є закони і людина мало що може зробити перед лицем визначеності цього Божественного закону”⁴. Вся людська інтелектуальна та фізична діяльність знецінювалася перед вищими релігійно-церковними ідеалами. Підґрунтям для формування нових світоглядно-наукових теорій стала епоха Відродження, в якій “зникає пасивність попередніх віків, оскільки вперше людина відчуває свою причетність до історії, – зазначає Делія Стейнберг, – історія належить їй, вона може її змінити, якщо не основний її хід, то, принаймні, її певні аспекти”⁵.

Новий погляд на науку як вищу духовну діяльність людини дав поштовх для *відмежування її від релігії* та від суспільно-політичного життя. Активний розвиток науки в контексті природничо-математичного апарату призвів до зрушень і в сфері пізнання історії.

Одним із перших кроків у формуванні нового світогляду було відкриття М. Коперника. У своїй праці “Про обертання небесних тіл” (1543) він описував фундаментальні принципи геліоцентричної системи. “Обґрунтування геліоцентризму Всесвіту, – пише М. Барг, – не тільки перетворило біблійний центр світу Землю на сателіта Сонця, воно також позбавило людину її гордого становища вінця творіння, центральної фігури світобудови”⁶. Здійснивши відкриття, М. Коперник зробив значний внесок не лише в науку, а й у релігійний світогляд. “Відкриття Коперника завдало значного удару монополістичній церковній авторитету, який спирався на систему поглядів Аристотеля-Птолемея”⁷. Мета досліджень тогочасних науковців полягала не скільки в спростуванні біблійних текстів, стільки у формуванні нового знання, що спирається не лише на теологічні тексти, а й на факти, отримані в результаті наукової діяльності.

Продовжуючи традицію наукового пізнання світу, Г. Галілей винайшов телескоп, розгледів інші планети та, на думку М. Барга, обґрунтував тезу про «множинність всесвітів у нескінченності космосу – таку картину світобудови, метою якої була заміна попередньої картини світу, яку ще малювали Аристотель і Птолемей»⁸. Отже, можна дійти висновку, що модерна наука почала активно витісняти релігійний світогляд, який був тоді домінуючою доктриною. Заміна геліоцентризму на геоцентризм була не примхою науковців, а неминучим наслідком співставлення теорії та фактів тогочасних відкриттів.

Погляди не всіх прихильників природничо-математичної моделі пізнання були оптимістичними щодо наукового пізнання минулого. Так, до прикладу, ставлення Декарта до історії було неоднозначним і невизначеним. З одного боку, він спробував розробити методологію для пізнання минулого, а коли доводилося її теоретично обґрунтувати, то “він намагався відсторонити людей від історії та спрямувати їх на розвиток точної науки”⁹. До того ж він, як зазначає Колінгвуд, “не вважав історію сферою знання в строгому значенні цього слова”¹⁰. “І навіть у найдостовірніших історичних описах, – стверджує Декарт, – де значення подій не перебільшують і не подають у хибному світлі, щоб зробити ці описи більш гідними читання, автори майже завжди завжди оминають низькі, менш достойні слави обставини, звідси й решта постають не такими, якими були. І тому ті, хто співвідносить свою моральність з такими зразками,

²Barh M. A. Epokhy u ydey: Stanovlenye ystoryzma [Epochs and Ideas: The Formation of Historicism], Moskva, 1987, P. 253 [in Russian].

³Raikhert K. V. Lohika ta (post) (ne) klasychna ratsionalnist. Intehratyvna antropolohiia [Lonica and (post) (not) classical rationality. Interatovna anthropology], 2005, P. 19–20 [in Ukrainian].

⁴Deliia S. H. Mahiia i alkhimiia v epokhu vidrozhennia [Magic and alchemy in the Renaissance], URL: <https://newacropolis.org.ua/articles/mahiia-i-alkhimiia-epokhy-vidrozhennia>.

⁵Ibidem.

⁶Barh M. A. Epokhy u ydey: Stanovlenye ystoryzma, op. cit., P. 295 [in Russian].

⁷Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary], 2002, Kyiv, P. 302 [in Ukrainian].

⁸Barg M. A. Epokhy u ydey: Stanovlenye ystoryzma, op. cit., P. 253 [in Russian].

⁹Kolynhvud R. Ydeia ystoryy u avtobyohrafiia [Idea of history and autobiography], Moskva, 1980, P. 60 [in Russian].

¹⁰Ibidem, P. 58.

можуть легко стати диваками на кшталт лицарів наших романів і замислювати справи, що перебільшують їх снагу”¹¹.

Скептицизм філософа був зумовлений відсутністю в тогочасній історичній традиції критичних моментів, які б ґрунтувалися на археологічних знахідках чи хоча б документально підтверджували ті чи ті історичні факти. Про ставлення картезіанців до історичного пізнання влучно висловився М. Барг: “Оскільки тогочасна історіографія, як правило, все ще не мала емпіричного (документального) обґрунтування і сам термін історія в сприйнятті картезіанців звучав як синонім незнання”¹². Ставлення до такої форми пізнання як наратив в історії містило в собі певний скепсис, що зменшувало довіру до пізнання минулого як строгої науки, яка здатна відображати реальність. Становлення наукової раціональності містило в собі перш за все витоки природничо-математичного корпусу знання, що було зумовлено тогочасною традицією класичної раціональності: відсторонюватися від об’єкта дослідження та досліджувати його таким, яким він є, без втручання дослідника.

Починаючи з XVII століття, наука отримує автономію в духовній царині та стає рівноправною поряд із релігійним підходом до розуміння світобудови. У результаті цього виникає перший науково-механістичний світогляд, який пояснює процеси в світі, не залучаючи (а навіть якщо й залучаючи, то лише в мінімальній кількості) фігуру Бога. Не останню роль у формуванні нового світогляду відіграла метафізика, яка дозволила *перейти з релігійних на наукові рейки пізнання світу*. Дослідник В. Гусев зауважує, що “метафізика допомогла сформулювати нові принципи наукового мислення, й утвердивши механістичну концепцію реальності, сформулювати засади природничо-наукового підходу до дійсності”¹³.

Автономія наук відобразилась і на тих сферах пізнання, в яких ще не було власної методології, зокрема, на історичному пізнанні. Проте основні засади релігійного світогляду все ще залишались актуальними, приміром ідея детермінізму в історії формулювалася так: “Минуле визначає сучасне, сучасне визначає майбутнє. Усі стани світу від нескінченно віддаленого до далекого майбутнього можуть бути прораховані та передбачені”¹⁴. Тлумачення історії як процесу, який впливає на сьогодення, а сьогодення впливає на майбутнє асоціюється зі строгою лінійністю розвитку та поступу суспільства.

Представники природничих і математичних наук скептично ставилися до пізнання минулого, що зумовлювалося слабко вираженими особливостями предметного поля історії, такими як наративний характер, відсутність чіткої методології, епічна наповненість, тяжіння до літератури, тому пізнання засобами математичної чи лише природничої

методології було неможливим. Своєї автономної теоретичної бази історичне знання в епоху класичної науки ще не мало в тій мірі, в якій воно її має на сучасному етапі існування.

Наука модерного періоду намагалася відійти від релігійного і метафізичного погляду на світобудову, проте “переважна більшість творців нової науки вважають за необхідне навіть у суто наукових дослідженнях при розв’язанні конкретно-наукових завдань вдаватися до філософської аргументації”¹⁵. За браком чіткої наукової методології, філософська аргументація дозволяла розмежовувати науку, релігію та мистецтво. Можливість дистанціюватися, за допомогою різних філософських засобів, одній дисципліні від іншої відкривала шлях для їхнього самостійного розвитку та реалізації внутрішнього наукового потенціалу. Яскравим прикладом створення автономності наукового знання є праця І. Ньютона “Математичні первні натурфілософії” (1678), в якій описані гравітаційні закони. “В законі всесвітнього тяжіння, – на думку М. Барга, – була чітка відповідь на питання чому планети рухаються не коловими, а еліптичними орбітами. Прямолінійний рух по інерції, відкритий Р. Декартом, не зміг це пояснити”¹⁶. Ця праця, з низкою інших, робила спробу відсторонення науки, з одного боку, від теологічної традиції, а з іншого – і від філософської. Надлишкова увага до філософських аргументів у науковому пізнанні приводила до віддалення від реального пізнання, оскільки відбувалася заміна релігійної метафізики на філософську, остання так само поставала не менш абстрактною, ніж релігійна. Цей інтелектуальний хід дозволяв науковцю бути незалежним від соціальних інститутів і відкривати таке знання, яке буде максимально об’єктивним у своєму відображенні реальності.

Не варто забувати про те, що І. Ньютон був не тільки фізиком, а й розробив нову хронологію історії. Підтвердженням цього є теза А. Фоменка про те, що “спираючись на природно-наукові ідеї, І. Ньютон піддав хронологію давнини значній трансформації. Окремі (далеко не всі) події він показав старшими ніж вони були насправді. Це відноситься, наприклад, до легендарного походу аргонавтів. Ньютон дійшов висновку, що цей похід відбувся не в X столітті до н.е. (Як вважали за часів Ньютона), а в XIV столітті до н.е. Втім, датування цієї події розпливчасте і навіть у більш пізніх за хронологією дослідженнях (інших авторів)”¹⁷. З одного боку, дослідники природи намагались переосмислити історію на новий лад, але з іншого – їхня методологія була недостатньо глибокою.

Потреба у формуванні філософської метафізики в епоху Нового часу була зумовлена не тільки недостатньо сформованим методологічним корпусом, а й потребою відсторонення від прямого впливу соціальних інститутів.

¹¹ Dekart R. Mirkuvannia pro metod, shchob pravylno spriamuvaty svirozum i vidshukatyistynu v naukakh [Reflections on a method to properly direct your mind and find the truth in the sciences], Kyiv, 2011, P. 38–39 [in Ukrainian].

¹² Barg M. A. Epokhy u ydey: Stanovlenye ystoryzma, op. cit., P. 320 [in Russian].

¹³ Husev V. Metafizyka XVII st. i naukovepizannia [Metaphysics of the XVII century. and scientific knowledge], 1996, Vol. 1, P. 26.

¹⁴ Yakimtsov V. Evoliutsiia suchasnoi naukovoї kartyny svitu [The evolution of the modern scientific picture of the world], 2018, P. 121–122 [in Ukrainian].

¹⁵ Husev V. Metafizyka XVII st. i naukovepizannia ..., op. cit., P. 26.

¹⁶ Barg M. A. Epokhy u ydey: Stanovlenye ..., op. cit., P. 301.

¹⁷ Fomenko A. T. Isledovania Niutona [Newton's research], URL: <http://www.univer.omsk.su/foreign/fom/newton.htm> [in Russian].

Дослідники, які захищали автономність наукового пізнання, піддавали всеосяжній рефлексії історичну минувшину з метою віднайти в ній закономірності, на основі яких можна вивести теорію, що дозволило говорити про науковий підхід до пізнання минулого, а також розробити окрему методологію для її пізнання. Одним із найяскравіших представників був Джамбаттіста Віко, який у своїй праці “Основа нової науки про загальну природу націй” (1725) висловив опозиційні Р. Декарту думки щодо підходу до розуміння історії. На противагу строгому математичному погляду на минуле, Дж. Віко запропонував культурологічний підхід. Так італійський філософ Дж. Віко став одним із перших дослідників, хто наважився надати історії власного, автономного методологічного обґрунтування, не позбавляючи при цьому її особливостей предметного поля. Основою для тлумачення історії в Дж. Віко становили ідеї циклічності. Незважаючи на те, що ця ідея вже не раз зустрічалася в Китайській філософії, та все ж Віко здійснив рефлексію та продемонстрував принцип “вічного повернення” на прикладі історії. Як зауважує дослідник Ю.С.Сабадаш, “[Дж. Віко] висунув теорію про циклічність розвитку всіх націй, яка складається з трьох епох: божественної, героїчної і людської. Кожен цикл закінчується загальною кризою і розпадом суспільства. Надаючи вирішального значення діяльності людей у здійсненні історичності процесу”¹⁸. Поділ історії людства на етапи дозволив досліднику застосувати метод аналізу до пізнання минулого.

На думку Івана Дзюби, найбільшим досягненням Дж. Віко є “відкриття Людства як складної, мінливої і різноякісної цілісності, єдності. До нього ідея Людства була абстракцією. Він надав їй животрепетного і «магматичного» змісту: вогненність, бурхливість, змінність”¹⁹. Методологічним нововведенням Дж. Віко як представника класичної доби стало те, що випередивши свій час, він створив шістдесят чотири аксіоми, завдяки яким є можливість вивчати логіку розвитку історії.

Як стверджує дослідник спадщини Дж. Віко, Т. Костелло, “перехід від однієї стадії до наступної та стійкий перехід від уяви до розуму представляють поступовий прогрес цивілізації, якісне вдосконалення від більш простих до більш складних форм соціальної організації”²⁰. Редукціонізм епохи Нового часу виявлявся і в тлумаченні історичного розвитку, який інтерпретується через розвиток особистості. Це ніщо інше, як зведення принципу роботи складних систем до їх одиничних елементів, а всю складність та невизначеність історії можна звести до простих її компонентів. Тому складніші елементи історії зводилися до простіших елементів – особистостей.

Вияви редукціонізму в працях Дж. Віко дозволяють рахувати його творчі доробки до епохи Нового часу, та все ж глибинний культурологічний підхід до вивчення

особливостей історичного пізнання відносить його творчість до XIX ст., в якому закладались основи історичної методології (в строгому значенні цього слова). З одного боку, це дозволяє говорити про непересічність особистості Дж. Віко, а з іншого – обґрунтувати зародження особливостей історичного пізнання, які виходили за межі тогочасного механістично-детерміністичного уявлення про світобудову.

Випереджаючи лінгвістичний поворот на декілька століть і формуючи вихідні його засади, Дж. Віко співвідносив поступ людства з розвитком мови, її лінгвістичних конструкцій та словникового запасу, які для кожної епохи були різними. Відомий дослідник М. Кисель зауважує, що “розвиток людства резюмується в розвитку мови”²¹. Зміна мовних елементів свідчить про зміну процесів мислення – чим складніша система мовлення, тим об’ємнішими і чіткішими постають процеси мислення: “спочатку воно повністю занурене в повсякденну практику життя, тільки час від часу спалахує, висвічуючи екстраординарні ситуації”²². Як уже зазначалося редукціонізм був однією з ознак епохи Нового часу і, звертаючи увагу на цю традицію, історичний процес зводився до людських дій, а сама людина тлумачилась як соціальна істота. У зв’язку з цим виходить, що людина як соціальна одиниця втілює в собі всі сторони суспільства, в якому вона перебуває, та відтворює ті форми поведінки, які культивуються в її соціальному середовищі. Тобто “мислячи про природу людини, ми мислимо неодмінно і про природу суспільства”²³.

Дж. Віко вбачав розвиток суспільства не лише у мові, а й в культурному його поступі. Мова, яка тісно переплетена з культурою, безпосередньо впливає на неї та формує мовно-культурний симбіоз. На думку дослідника Ю. Сабадаш, “ідея історичного розвитку як ланцюга культур – найважливіша віха в історії прогресу людської самосвідомості”²⁴. Сфера культури в пізнанні історії відіграє рефлексивну роль: завдяки вивченню культури тієї чи тієї епохи можна аналізувати не тільки політично-військовий апарат держави, а й пізнавати світоглядні позиції митців, поетів, письменників та простих мешканців різних епох.

Висновок: отже, для епохи Нового часу характерні такі ознаки: 1) створення нової та автономної сфери пізнання реальності – науки; 2) базою нової науки ставав природничо-математичний корпус як еталон суб’єктно-об’єктного процесу пізнання; 3) механістичне та детерміністичне уявлення про світобудову, в якому все пізнання можна звести до знання про першопричину; 4) застосування провідних тогочасних технологій при побудові світоглядної картини світу; 5) метафізика як універсальна методологія, що дозволяла об’єднувати релігію та науку в один світогляд.

¹⁸ Sabadash Yu. S. Kulturolohichna Skladova Teoretychnoho Dorobku Dzhambattista Viko..., op. cit, P. 152 [in Ukrainian].

¹⁹ Dziuba I. “Desiat pyshemo sto v umi” [We use to write ten and the hundred we keep in the mind], URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/desyat-pyshemo-sto-v-umi>.

²⁰ Timothy C. The Stanford Encyclopedia of Philosophy, URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/vico>.

²¹ Kysel M. A. Dzhambattysta Vyko [Giambattista Vico], Moskov, 1980, P. 69 [in Russian].

²² Ibidem, P. 69.

²³ Ibidem, P. 72.

²⁴ Sabadash Yu. S. “Kulturolohichna Skladova Teoretychnoho Dorobku Dzhambattista Viko” [Culturological Component of Giambattista Vico’s Theoretical Work], *Visnyk Mariupolskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriya: Filosofiia, Kulturolohiia* [Bulletin of Mariupol State University. Series: Philosophy, Culturology], P. 152 [in Ukrainian].

Роль історії як науки в епоху Нового часу була нетривіальна та неоднозначна. Прискорений розвиток нової незалежної науки мав на меті знайти нові підходи до пізнання реальності, проте її головні представники недооцінювали історичне знання, яке тлумачилося ними не більше, ніж різновид літератури. Наприклад, Р. Декарт тлумачив історію як одну з форм незнання (яка передує знанню), а справжній науковець не має звертати на неї свою увагу. Засновник емпіризму Ф. Бекон трактував історичний процес на зразок античних істориків, у формі циклічних процесів, які відбуваються в суспільстві. Критицизм науковців нового часу був зумовлений відсутністю історичної методології, яка б теоретично обґрунтувала основні функції пізнання минулого, його роль, мету, об'єкт та предметне поле дослідника, а також браком методологічних вказівок для пізнання історії засобами джерельної бази, яка є первинною для історика як науковця.

На протигагу поглядом природничиків на історичний процес існувала інтелектуальна творчість Дж. Віко. Філософ запропонував власну інтерпретацію минулого, де акцент робився не науковому стилі, а на розповідному. Основним елементом нововведення було залучення культурологічного підходу до вивчення історії, а не перенесення природничо-математичного корпусу методології на історичне пізнання (що зі свого боку намагалися робити «класичні» представники науки Нового часу).

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що в модерну епоху ставлення вчених до історії було неоднозначним, багато з них не визнавали її як самостійну науку на кшталт природознавства. Історики тієї доби робили перші спроби вмістити історичне пізнання в наукові рамки, зберігаючи особливості власного предметного поля. Спільна риса, яка об'єднувала природознавців та істориків – скептичне ставлення до історії, проте перші відкидали її як пережиток, а інші робили спроби її переосмислення з метою формування продуктивного підходу до вивчення минулого. Задля знаходження у ній законів, настанов, політично-економічних ситуацій, які будуть актуальні для епохи, в якій живе історик.

Перспективою подальшого дослідження: Полягає у вивчення історичного пізнання як окремого різновиду наукового знання в епоху некласичної науки.

Rachuk Svyatoslav. Peculiarities of historical knowledge in the frame of classical science essence. Objective of the study is motivated by the first is the analysis of classical science and its characteristics as methodological guidelines. Secondly, highlighting the main features of historical knowledge in the New Age. Third, history, identifying the proportionality of classical science with knowledge and interaction between them. **The purpose.** Novelty in the study of the phenomenon of historical knowledge and its status in scientific knowledge. **The relevance of this research** is caused by the need to study the scientific status of historical knowledge in the era of classical rationality. **The scientific novelty** realizes in the study the phenomenon of historical knowledge, and its status in scientific knowledge. **Research methods are such as:** analytical, synthetic, inductive, deductive and comparative approach. **Conclusion:** it can be argued that in the modern era, the attitude of scientists to history was ambiguous, many of them did not recognize it as an independent science like science. Historians of that time made the first attempts to incorporate historical knowledge into the scientific framework, preserving the peculiarities of their own subject field. A common feature that united naturalists and historians was their skepticism, but the former rejected it as a relic, while the latter sought to rethink it in order to form a productive approach to the study of the past. In order to find in it laws, guidelines, political and economic situations that will be relevant to the era in which the historian lives.

Key words: *New time; New science; classical science; historical knowledge; historical science.*

Рачук Святослав – аспірант кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Працює над кандидатською дисертацією “Трансформація парадигм історичного пізнання: методологічний аспект”. Коло наукових інтересів: Філософія та методологія історії, теорія історичного пізнання. Автор 6 наукових публікацій.

Rachuk Svyatoslav – is a graduate student of the Department of Philosophy and Cultural Studies, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, is currently working at the candidate thesis “Transformation of the paradigms of historical knowledge: methodological aspect” Research interests include philosophy and methodology of history, theory of historical knowledge. He is author 6 scientific publications.

Received: 06.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© S. Rachuk, 2021

**ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ В КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
(ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)**

Лідія ПОТАПОВА

Буковинський державний медичний університет,
Чернівці (Україна); potapova.lidiia@bsmu.edu.ua**PHILOSOPHICAL IDEAS IN THE CULTURE OF KIEVAN RUS
(HISTORIOGRAPHIC REVIEW)**

Lidiya POTAPOVA

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),
Researcher ID: S-8584-2016

Потапова Лідія. Філософські ідеї в культурі Київської Русі (історіографічний огляд). Цель статьи раскрыть историю исследования философских идей в культуре Киевской Руси. **Методология исследования** осуществляется на основе исторического, логического, аналитического и общеметодологического подходов. **Новизна исследования.** Дается ответ на вопрос о существовании философских идей в культуре Киевской Руси и историографические основы их существования. **Выводы.** Исследуя данную проблему были раскрыты историографические и методологические проблемы: - проблема периодизации философских исследований Киевской Руси; - существование философии Киевской Руси; - стародавние письменные источники, которые трактуются как философские.

Ключевые слова: Киевская Русь, философские идеи, история философии.

Спроби виявлення і дослідження філософських ідей у культурі Київської Русі нараховують уже майже півтори сотні років, і весь цей час можна назвати історією відповіді на питання: “Чи існувала давньоруська філософія взагалі?”¹ Гадаємо, що на наш огляд, якщо й не дасть остаточної відповіді на це питання, то, принаймні, суттєво його прояснить. Основа цього прояснення – зміна методологічних орієнтирів.

Стаття Т.В. Целік “Філософська культура Київської Русі: методологічні та джерелознавчі аспекти дослідження”² продемонструвала, яким чином зміна методології може розкрити нові невідомі смисли давньоруської культури.

Окресливши мету з’ясувати історію відшукування в культурі Київської Русі філософських ідей у наявній на сьогоднішній день філософській літературі, ми можемо дати позитивну відповідь що такі огляди вже існують. П. А. Галактіонов та П. Ф. Никандров³, М. М. Громов та

М. С. Козлов⁴, В. В. Мільков⁵, Г. Подскальски⁶ та інші у своїх працях зробили історіографічні огляди загального характеру, які не можна взяти за взірць, але, принаймні, відштовхнутися від них.

Почнемо з проблеми періодизації. Усі названі автори виділяють чотири етапи в дослідженні філософії Київської Русі, це:

1. 1848 р., коли в Казані з’являється книга архимандрита Гавриїла (Воскресенського) “История русской философии”⁷, яка стає першим у світі текстом, в якому висвітлюється історія філософії Київської Русі.

2. 1892 р. – друге звернення до філософських ідей в культурі Київської Русі Марією Безобразовою, яка спочатку захищає у Берліні докторську дисертацію на тему “Handschriftliche Materialien zur Geschichte der Philosophie in Russland”⁸, де активно стверджує наявність у давньоруській культурі самотніх філософських думок, а згодом у низці наступних робіт⁹

¹ Tikhonaz A. G. “Do pytannya pro prysutnist’ filosofiyi Platona v kul’turi Kyiv’s’koyi Rusi” [On the question of the presence of Plato's philosophy in the culture of Kievan Rus], *Praktychna filosofiya* [Practical Philosophy], 2002, N 2, P. 68 [in Ukrainian].

² Tselik T.V. Filosof’s’ka kul’tura Kyiv’s’koyi Rusi: metodolohichni ta dzhereloznavchi aspekty doslidzhennya [Philosophical culture of Kievan Rus: methodological and source aspects of research], *Naukovi zapysky NaUKMA. Seriya “Filosofiya ta relihiyevnavstvo”*. Yubileyny vyputsk do 70-richchya z dnya narodzhennya B.C. Hors’koho [Scientific notes of NaUKMA. Series "Philosophy and Religious Studies". Anniversary issue to the 70th anniversary of the birth of B.C. Gorsky], 2002, T. 20, P. 32–38 [in Ukrainian].

³ Galaktionov A. A., Nikandrov L. F. Russkaya filosofiya XI-XIX vekov [Russian philosophy of the XI-XIX centuries], Leningrad: Nauka LO, 1970, P. 21–51 [in Russian].

⁴ Gromov M. N., Kozlov N.S. Russkaya filosofskaya mysl’ X-XVII vekov: Uchebnoye posobiye [Russian philosophical thought X-XVII centuries: Textbook], Moskva: Izd-vo MGU, 1990, P. 5–23 [in Russian].

⁵ Mil’kov V. V. Osnovnyye napravleniya religiozno-filosofskoy mysli Drevney Rusi XI—XV vv. [The main directions of religious and philosophical thought of Ancient Russia in the XI-XV centuries], Nauch. doklad... dok. filos. nauk, Moskva, RAN IF, 2000, P. 4–14 [in Russian].

⁶ Podskal’ski G. Khristianstvo i bogoslovskaya literatura v Kiyevskoy Rusi (988-1237 gg.) [Christianity and theological literature in Kievan Rus (988-1237)], SPb, Vizantorossika, 1996, 572 p. [in Russian].

⁷ Gavriil (Voskresenskiy V.N.) arkhimandrit Istoriya russkoy filosofii [History of Russian Philosophy], V 6 ch., Kazan’, Universitetskaya tipografiya, 1840, Ch. VI, 158 p. [in Russian].

⁸ Besobrasof M. Handschriftliche Materiael zur Geschichte der Philosophie in Russland [Manuscript materials on the history of philosophy in Russia], Zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt von Marie Besobrasow [Submitted by Marie Besobrasow to obtain a doctorate degree], Leipzig, 1892 [in German].

⁹ Bezobrazova M. V. “Zametki o Dioptre” [Notes on Dioptra], *ZHMNP*, Sankt-Peterburg, 1893, Ch. 209, N 11, P. 24–47 [in Russian]; Bezobrazova V. M. “Poslaniye mitropolita Nikifora” [Epistle of Metropolitan Nicephorus], *Izv. ORYAS IAN*, Sankt-Peterburg, 1898, T. 111, Kn. IV, P. 1080–1085 [in Russian].

закликає “обратити внимание на наши философские рукописные памятники”¹⁰. Її дослідження аж до 1968 року не мали відгуку, проте, можуть розглядатися, як продовження почину архімандрита.

3. 1968 рік, коли в наукових уявленнях відбувся “злам”, пов’язаний із виходом книги М.М. Пирогова “Філософія в Давній Русі”¹¹ та п’ятитомної “Історії філософії у СРСР”¹², де було вміщено розлогий виклад давньоруських філософських ідей. З тих часів історія давньоруської філософії стає науковою дисципліною.

4. І 80-ті роки, що характеризуються великим піднесенням дослідження історії філософії Київської Русі, що виливається у сьогодиншній стан проблем.

Така періодизація, на наш погляд, має ряд недоліків. Перший полягає у визнанні двох великих “провалів” у філософських дослідженнях Київської Русі: з 1848 по 1892, та з 1898 по 1960. Насправді ніяких “провалів” там не було, а навпаки, заклали фундаментальні методологічні ідеї, які розвиваються згодом. Власне, про це буде сказано нижче.

Отже, першим текстом, де визнається існування філософії в культурі Київської Русі є праця архімандрита Гавриїла “История русской философии”¹³, яка є останньою частиною його шеститомної “Історії філософії”. Грунтуючись на цікавій методології, зведеної на тезі, що “Каждый народ имеет свой особенный характер, отличающий его от прочих народов и свою философию, более или менее наукообразную, или по крайней мере разсеянную в преданиях, повестях, нравоучениях, стихотворениях и религии”¹⁴, архімандрит робить висновок, що характером “русского” мислення “есть рационализм, соображаемый с опытом”¹⁵, який і визначає цю розсіпану по переказах і повістях філософію. Яким би наївним не виглядав цей підхід, важливо, що Гавриїл для його обґрунтування послуговувався давньоруськими текстами, серед яких й ті, що у наш час атрибуують як “філософські”. Він використовує “Повість врем’яних літ”, зокрема оповідь про “вибір вір” Володимиром (князь буцімто спочатку “раціонально” роздумував, а потім послав “10 мужів” в різні землі для здобуття “опыта”), цитує “Послання про піст” митрополита Никифора, де, на його думку, автор “излагает сущность христианской нравственности и между прочим входит в метафизическія изслѣдованія”, “Повчання” Володимира Мономаха, яке він подає, як “символь общенародного русского любомудрив”¹⁶ та “Моління” Данила Заточника, про яке архімандрит пише, що “Его (Заточника О. К.) философия носит на себе видимую печать опытной соломоновой

премудрости”¹⁷.

“Чи кожна культура має свою філософію”? Гавриїл вважає, що кожна. А. Г. Тихолаз навпаки: “Всесвітньо-історичний досвід, - пише він, - дозволяє легко пересвідчитися, що наявність філософічної складової в духовній культурі абсолютно не є необхідною, аби певна культура набула розвинених форм”¹⁸. І перша, і друга позиції – продукт небезпідставних переконань. Однак вже у працях Гавриїла є натяк на вагомий аргумент проти позиції А.Г. Тихолаза. Один із розглядуваних Гавриїлом текстів, а саме “Послання про піст” митрополита Никифора, який А. Г. Тихолаз чомусь не розглядає у своїй статті, дає всі підстави засвідчити присутність філософії Платона у Київській Русі, якщо навіть скористатися “критеріями” присутності, які визначає сам А. Тихолаз: “конгеніальність”, наявність творчої рефлексії текстів Платона тощо. Як показують дослідження, Никифор у своєму “Посланні” вміщує текст, численні запозичення з Платона, а саме: ідею про двоприродність людини (Платон, Держава IV, 439 d), про божественні якості світової душі і душі кожної окремої людини (Тимей, 36 e - 37 c; 41 e - 44 e), про тілесні топоси людини (Тимей, 70 e, 90 a), про приборкання тваринного начала в людині (Тимей, 71 b — 71 e), про недовіру чуттям і необхідність перевіряти дані органів чуття розумом (Федон, 65 b) про подібність між державою і тілом (Держава, IV, 435 e, 464 b). Текст, окрім того, має яскраві ремінісценції платонічної традиції, насамперед платонічного вчення про три частини душі, запозиченого найімовірніше з “Epistola canonica” Григорія Ниського, а як небезпідставно вважає В.В. Мильков, в деяких інтерпретаціях платонівських характеристик душі, Никифор стояв ближче до першоджерела, ніж інші християнські мислителі. Для прикладу зазначимо, що у Григорія Ниського, на відміну від Никифора, випущена характеристика вольового начала душі, а Іоанн Дамаскін пропонує змінені назви частин душі. Нарешті, символічну аналогію між розумом-владикою і чуттями- слугами (Федон, 80, Держава, 442 d) Никифор конкретизує, приводячи його у відповідність з давньоруськими реаліями, що остаточно знімає питання про приналежність цього високоосвіченого грека саме до давньоруської культури”¹⁹.

Підсумовуючи сказане про Гавриїла, зазначимо, що в цілому можна погодитись із думкою В.В. Зеньковського, що “великої ціни робота арх. Гавриїла не має”²⁰, проте оперування чотирма давньоруськими джерелами, не враховуючи численних

¹⁰ Bezobrazova M. V. Filosofskiye etyudy [Philosophical etudes], Moskva, Tipografiya D. I. Inozemtseva, 1892, P. 117 [in Russian].

¹¹ Tikhomirov M. Ya. Filosofiya v Drevney Rusi [Philosophy in Ancient Russia], Russkaya kul'tura (XI–XVII veka) [Russian culture (XI–XVII centuries)], Moskva, Nauka, 1968, P. 90–172 [in Russian].

¹² Istoriya filosofii v SSSR: V 5 t. [History of Philosophy in the USSR: In 5 vols.], Moskva, Nauka, 1968, T. 1, 579 p. [in Russian].

¹³ Gavriil (Voskresenskiy V. N.) arkhimandrit Istoriya russkoy filosofii: V 6 ch. [History of Russian Philosophy: it 6 vol.], Kazan', Universitetskaya tipografiya, 1840, Ch. VI, 158 p. [in Russian].

¹⁴ Ibidem, P. 1.

¹⁵ Ibidem, P. 5.

¹⁶ Ibidem, P. 32.

¹⁷ Ibidem, P. 34.

¹⁸ Tykholaz A. H. Do pytannya pro prysutnist' filosofiyi Platona v kul'turi Kyuyiv'koyi Rusi I i Praktychna filosofiya [On the question of the presence of Plato's philosophy in the culture of Kievan Rus I and Practical Philosophy], 2002, N 2, P. 68 [in Ukrainian].

¹⁹ Dyv. komentar V. V. “Mal'kova do vydannya “Poslannya pro pist” (Poslanye mytropolyta Nykyfora k velykomu knyazyu Vladymyru (O Poste)”, *Nykyfor (mytropolyt) Poslannya Mytropolyta Nykyfora* [Nicephorus (Metropolitan) Messages of Metropolitan Nicephorus], podh. teksta y perevod s drevner. H. S. Barankova, otv. red.-sost. V. V. Myl'kov, Moskva, RAN, Yn-t fylosofyy, 2000, P. 56–74 [in Russian].

²⁰ Zen'kovskiy V. V. Istoriya russkoy filosofii: U 2-kh t. [History of Russian Philosophy: In 2 volumes], Moskva-Rostov-na-Donu, 1999, T. 1, P. 29 [in Russian].

фольклорних елементів, хоча й декларативне, але визнання “філософії Данила Заточника” чи “метафізических изслідованій” Никифора самі по собі вже містили той смисловий заряд, завдяки якому питання про присутність філософії в культурі Київської Русі назавжди ввійшло в науковий обіход. Гавриїл, окрім усього, наголошував на існуванні численних фрагментів патристики та давньогрецької філософії в руських текстах і навіть указував, що в порівнянні з Аристотелем Давня Русь “преимущественно любила Платона”²¹.

Традиційно вважається, що протягом 52 років після виходу праці Гавриїла жодного дослідження, дотичного філософії в давньоруській культурі, не було, і лише в 1892 році їх відновила М. Безобразова. Однак це не зовсім точно. Саме періоду з 1848 по 1892 ми зобов’язані інтенсивним текстуальними дослідженнями, що дали змогу виявити у давньоруських творах численні фрагменти античних філософів та представників патристики. Це, насамперед, актуальна й дотепер праця А. С. Архангельського зі встановлення патристичних джерел багатьох давньоруських текстів²², а також цінні до сьогодні студії над текстуальним складом “Повчання” Володимира Мономаха, які почалися із С. В. Протопопова²³, котрий також вважав “отеческие писания” головним джерелом Мономаха²⁴, ну і, звісно ж, забута російськими вченими праця В. Щурата, одного з найперших дослідників історії української філософії, який присвятив окрему статтю “Слову Данила Заточника”²⁵.

Окрім цього, саме наприкінці XIX в першій

половині XX століття істориками та літераторами наполегливо досліджуються різні аспекти відображення у давньоруських пам’ятках світської етики, з’являються компаративні дослідження, де зіставляються давньоруська етика із західноєвропейською тощо. Серед них виділяються дослідження як росіян, так і українців: М. І. Костомарова²⁶, М. І. Сухомлинова²⁷, І. Я. Франка²⁸, І. К. Халанського²⁹, О. О. Шахматова³⁰ – все це створює текстуальну базу, саме на основі якої і має бути зроблена оцінка “присутності” філософії в культурі Київської Русі.

Розглядаючи розвиток філософських студій Давньої Русі після М. Безобразової, дослідники, на наш погляд, досить часто припускаються неточностей. Так, М. М. Громов вважає, що заклик М. Безобразової “обратити внимание на наши философские рукописные памятники”³¹ “залишився гласом волаючого в пустелі” і його “не було почуто філософами та істориками культури ні наприкінці XIX, ні в першій половині XX³² ст.”. Однак цей висновок щонайменше неточний. Праці М. Безобразової, безумовно, цінні в багатьох аспектах, хоча б продовженням дослідження тексту “Послання митрополита Никифора Володимиру Мономаху”³³, який ми на початку статті однозначно визначили як “філософський”, однак вони зовсім не були “гласом волаючого в пустелі”. Навпаки, у період з 1892 по 1961 рік ця “пустеля” була заповнена інтенсивними пошуками. Якщо навіть не брати до уваги продовження роботи над текстуальним складом “Повчання” Володимира Мономаха та уточнення його патристичних джерел в роботах В. М. Ісіріна³⁴, М. П. Погодіна³⁵,

²¹ Gavriil (Voskresenskiy V. N.), op. cit., P. 25–22.

²² Arkhangel'skiy A. C. Tvorennya otsov tserkvi v drevnerusskoy pis'mennosti: Izvlecheniya iz rukopisey i opyty istoriko-literaturnykh izucheniy [Creations of the Church Fathers in Old Russian Writing: Extracts from Manuscripts and Experiences in Historical and Literary Studies], Kazan', 1889–1890, T. 1, 2 [in Russian].

²³ Protopopov S. Poucheniye Vladimira Monomakha kak pamyatnik religioznykh vozzreniy i zhizni na Rusi v dotatarskuyu epokhu [Teachings of Vladimir Monomakh as a monument of religious and moral views and life in Russia in the pre-Tatar era], *Zhurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya* [Journal of the Ministry of National Education], 1874, Ch. CLXXI (fevral'), M-2, P. 231–229 [in Russian].

²⁴ Ibidem, P. 245.

²⁵ Shchurat V. “Slovo Danyla Zatochnyka, pam'yatka starorus'koyi literatury kintsya serednykh vikiv” [Word of Danylo Zatochnyk, a monument of Old Russian literature of the late Middle Ages], *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka* [Notes of the Scientific Society], 1896, Kn. 1, T. IX, P. 1–28 [in Ukrainian].

²⁶ Kostomarov M. I. “Predaniya pervonachal'noy russkoy letopisi v soobrazheniyakh s russkimi narodnymi predaniyami v pesnyakh skazkakh i obychayakh” [Traditions of the original Russian chronicle in considerations with Russian folk traditions in songs, fairy tales and customs], *BE*, 1873, Kn. 2, P. 570–624 [in old Ukrainian].

²⁷ Sukhomlinov M. I. “O predaniyakh' sh' drevney russkoy letopisi” [About the legends of the ancient Russian chronicle], *Sat. ORAS*, 1908, T. 85, P. 248–272 [in Russian].

²⁸ Franko I. Ya. Studiyi nad naydavnishym Kyivskym litopysom [Studies on the oldest Kyiv chronicle], Ch. 1, Zbirnyk tvoriv u 50-y t, Kyjiv, Naukova dumka, 1976, T. 6, P. 7–187 [in Ukrainian].

²⁹ Khalanskiy I. “K istorii poeticheskikh skazaniy ob Olege Veshchem”, *ZHMNP*, 1902, Iyun', P. 287–365 [in Russian]; Khalanskiy M. Velikorusskaya byliny Kievskago tsikla [Great Russian epics of the Kiev cycle], *Warshava, Tipografiya M. Zek kevicha*, 1885, 235 p. [in Russian].

³⁰ Shakhmatov A. A. “Povest' vremennykh let” i yeye istochniki [The Tale of Bygone Years and its sources], *TODRL*, 1940, T. 4, P. 11–15 [in Russian]; Shakhmatov A. A. “Korsunskaya legenda o kreshchenii Vladimira” [The Korsun legend about the baptism of Vladimir], *Sbornik statey, posvyashchennykh pochitatelnyami akademiku i zaslužennomu professoru V. I. Lamanekomu ko sluchayu pyatidesyatileti yego uchenoy deyatel'nosti* [Collection of articles dedicated by admirers to Academician and Honored Professor V. I. Lam on the occasion of the fiftieth anniversary of his scientific activity], Sankt-Peterburg, 1908, P. 1029–1153 [in Russian]; Shakhmatov A. A. Mstislav Lyuty v russkoy poezii [Mstislav Fierce in Russian poetry], *Poshana Sb. v chest' N.F. Sumtsova, Khar'kov*, 1909, P. 82–91 [in Russian].

³¹ Bezobrazova M. V. *Fylosofskye etudy* [Philosophical sketches], Moskva: Tipohrafiya D. Y. Ynozemtseva, 1892, P. 1 [in Russian].

³² Hromov M. P., Kozlov N. S. *Russkaia fylosofskaia mysl X—XVII vekov: Uchebnoe posobyie* [Russian Philosophical Thought of the X–XVII centuries: Textbook], Moskva, Yzd-vo MHU, 1990, P. 8 [in Russian].

³³ Bezobrazova V. M. *Poslanye mytropolyta Nykyfora* [Epistle of Metropolitan Nicephorus], Yzv, ORIAS Ymp. AN, S.-Pb 1898, T. 3, Kn. IV, P. 1080–1085 [in Russian].

³⁴ Ystryn V. M. “K voprosu o hadatelnykh psaltyriakh” [To the question of the psalter psalters], *Letop. YFONU* [Chronicle of IFONU], 1901, Vol. 9; *Vyzantyne slav. otd.*, N. 6, P. 153–202.

³⁵ Pohodyn M. P. *O chastnoi zhynny kniazei v drevnosti do nashestvyia tatar* [On the private life of princes in antiquity before the invasion of the Tatars], *Vyr. yz zh-l “Nauky” ot Sh.*, 1895, P. 65–96; Pohodyne M. L. *O pouchenii Monomakhovom* [On Monomakh's Teaching], *Vyr. yz zh-l “Yzvestyia”*, S.-Pb., 1861–63, Vol. 10, P. 234–244 [in Russian].

М. В. Шлякова³⁶, а також інтенсивне дослідження різних аспектів світської етики у давньоруських пам'ятках М. С. Грушевським³⁷, саме цей "провал" якраз і є тим періодом, де питання: "Чи була в Київській Русі філософія?" було вперше чітко поставлене, і виробились фактично всі відомі на сьогодні варіанти відповідей на нього та інтерпретації філософської культури Київської Русі від радикальних до поміркованих: "невегласие" (Г. Г. Шпет³⁸, Н. О. Лоський³⁹), "слабо выраженный философский элемент" (Е. Радлов⁴⁰), "пролог" до філософії більш пізнього періоду (В. Зеньковський⁴¹).

Саме в цей "безплідний" період закладається центральна, на наш погляд, методологічна антитеза, що полягала в інтерпретації давньоруської філософії як релігійної чи язичницької, що почала функціонувати з визнання Е. Л. Радлова⁴²: "В усіх творах, в яких є хоча б і слабо виражений філософський елемент, питання трактуються з етико-релігійної точки зору, і це прикметно, оскільки така точка зору залишається панівною в російській філософії, так що в цьому нахилі у бік етико-релігійних питань і їх містичному розв'язанні не можна не бачити національної риси"⁴³, яка згодом стане каменем спотикання у дискусіях радянських та західних учених. Перші послідовно обстоювали "світськість" давньоруської філософії або, принаймні, доводили появу на Русі зерен філософії лише там, де вона позбавляється церковного забарвлення; другі наполягали, що руська філософія можлива тільки як "релігійна". Як приклад крайніх позицій наведемо тлумачення тексту "Повчання" Володимира Мономаха відомим радянським філософом О.Ф. Замалєєвим та російським емігрантом Г.П. Федотовим, О. Ф. Замалєєв, прочитавши вислів Мономаха "не щдиночство ни чернечство" ни голодь іако ими добрии терпачь но малі діломь оулучити млть Гью"⁴⁴, узрів тут "відкрите протиставлення своїх богословських формул теологічним схемам печерського чернецтва", "відкидання посту", "не визнання чернецтва" і, зрештою, це дало підстави стверджувати, що "Повчання", в якому Мономах

згадує Бога чи не в кожному рядку, "твір, безумовно, антицерковний" (!?)⁴⁵. Звісно ж Г. П. Федотов дав абсолютно протилежне тлумачення, визнавши текст Мономаха церковним, а сам його автор є "розвинутою духовно" особою⁴⁶.

Ця методологічна протилежність відчувається в російській та західній філософії до цього часу, хоча саме від неї, на наш погляд, почалося затуманення філософського субстрату в культурі Київської Русі, яке зрештою і призвело до втрати за церковно-міфологічними дихотоміями філософського горизонту, який, як відомо, є чимось третім. Негативних прикладів такої методологічної обмеженості безліч. Наприклад, з горизонту давньоруських студій зник пласт, який умовно можна назвати "філософією війни" з світсько-церковними моделями "Христа-Воїна" та "Воїнства Господнього", майже ніколи не зачіпалась проблематика Істини та "істинного життя", яка не вкладається ні в світське, ні в церковне тлумачення.

Другий період не можна назвати суцільною прогалиною в жодному зі смислів і насамперед методологічному. Принаймні, незважаючи на те, що про давньоруську філософію спеціально до 60-х років ХХ століття майже ніхто не мовив, а замість словосполучки "давньоруська філософська думка" вважалося коректнішим вживати аморфний термін Г. В. Плеханова "общественно-политическая мысль"⁴⁷, у різних працях порушувалися поодинокі моменти та висловлювалися певні ідеї з приводу давньоруської філософії.

Окрім двох методологічних позицій, про які було сказано вище, з'явилась і третя, яка була чи не найбільш визначальною. Розкриємо її суть на прикладі однієї з книг, що набула широкого розголосу незадовго до початку третього періоду в філософських дослідженнях Київської Русі (У 1960 р. І.У. Будовниць видав книгу "Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI-XIV вв.)"⁴⁸ насамперед завдяки актуальній протягом усього періоду після Жовтневої Революції спробі вивести етику з

³⁶ Shliakov N. O poucheny Vladymyra Monomakha [About the teachings of Vladimir Monomakh], S.-Peterburg, 1900, 116 p. [in Russian].

³⁷ Hrushevskiy M. S. Istorii ukrainskoi literatury [History of Ukrainian literature], V. 6 t., 9 kn., Kyiv: Lybid, 1993, Vol. 3, P. 40–41 [in Ukrainian].

³⁸ Shpet H. H. Ocherk ystoryy russkoi fylosofyy [Essay on the history of Russian philosophy], Sochyneniya, Moskva, 1989, P. 20–219 [in Russian].

³⁹ Lososyi Y. O. Istoryia russkoi fylosofyy [Istoryia russkoi fylosofyy], Moskva: Nauka, 1991, 559 p. [in Russian].

⁴⁰ Radlov E. Ocherk ystoryy russkoi fylosofyy [Essay on the history of Russian philosophy], 2-e yzd. - Ph., 1920, P. 8–9 [in Russian].

⁴¹ Zenkovskiy V.V. Ystoryia russkoi fylosofyy [Essay on the history of Russian philosophy], V 2-kh t., M.-L., 1991, Vol. 1, Ch. 1, 221 p. [in Russian].

⁴² Radlov E. L. is one of the few authors, who might be recognized in the first half of XX century. period of Kievan Rus object philosophical interest. He divided the history of n philosophy into "preparatory and" constructive & quot; periods, recognizing that "some problems of philosophical thought are observed in the" Words", "Teachings" of various spiritual writers".

⁴³ Ibidem, P. 91 [in Russian].

⁴⁴ Povchannia Volodymyra Mononmakha [Povchannia Volodymyra Mononmakha], PSRL, Moskva: Yazyky russkoi kultury, 1997, Vol. 1, Lavrentevskaia letopys, P. 224 [in Russian].

⁴⁵ Zamaleev A. F. Fylosofskaia mysl v srednevekovoii Rusy (XI-XVII vv.) [Philosophical Thought in Medieval Russia (XI-XVII centuries)], Leningrad: Nauka LO, 1987, P. 66 [in Russian].

⁴⁶ Fedotov H. P. Sobranie sochyneni [Collected Works], v 12-m t., Moskva: Martys, 200L, Vol. 10, Russkaia relyhyoznost, Chast I. Khrystyanstvo Kyevsckoi Rusy. XXIII vv., P. 352 [in Russian].

⁴⁷ Plekhanove H.V. Ystoryia russkoi obshchestvennoi mysly [History of Russian social thought], Moskva; Yzdanie "MIRH 1914, Vol. I, 304 p.; Plekhanov H. V. Ystoryia russkoi obshchestvennoi mysly [History of Russian social thought], Moskva: Yzdanie "MIRH", 1915, Vol. 2, 268 p. [in Russian].

⁴⁸ Budtnyts Y.U. Obshchestvenno-polytycheskaia mysl Drevnei Rusy (XI-XIV vv.) [Socio-political thought of Ancient Russia (XI-XIV centuries)], Moskva, Yzd-v, AN SSSR, 1960, 448 p. [in Russian].

суспільно-політичного контексту Київської Русі. Не думку І. У. Будовниці, вся давньоруська мораль просякнута “теорією суспільного примирення”⁴⁹, спрямованою на пом’якшення соціальних протиріч. Основні тези цієї книги багато років потому переписувались із монографії в монографію, проте дати етиці Київської Русі виключно соціально-політичне витлумачення автору до кінця не вдалося. Як писав із цього приводу І. Шевченко: “Для періоду, що передував татарській навалі, ця ідея є такою, що її довести важко. І, як наслідок, перша частина книги містить кілька шиболеттів, суперечностей і, зрештою, простих помилок”⁵⁰. Згодом цей третій методологічний наратив дійде до крайнощів. Д. С. Лихачов настільки проникнеться ідеєю про суспільно-політичний підтекст давньоруської філософії та моралі, що вирішить біблійну цитату з твору Мономаха “Избавите обидима судите сироти» оправдайте вдовицю”⁵¹, “чтите гость” (2 Цар. 12:1-14)⁵² витлумачити аж занадто оригінально. Він напише, що слово “сирота” вживається у Мономаха, нібито, у значенні “смерд”, як в Руській Правді⁵³, а вимога “чтите гость” пояснюється тим, що “нові політичні порядки на володіння землею... могли перешкоджати пересуванню і тому Мономах закликає не ображати подорожніх”⁵⁴. Аналогічної установки дотримувався М. С. Козлов⁵⁵, автор однієї з небагатьох праць, в назві якої зустрічається слово “філософський” та інші радянські дослідники.

Методологічно-цінними є праці першої половини ХХ століття, які продовжують текстологічну лінію, і в яких встановлюється ступінь впливу візантійської культури на світську свідомість Київської Русі, такі, як робота Ф. Дворника “Byzantine political Ideas in Kievan Russia”⁵⁶ (їй передувало аналогічне дослідження візантолога В. Є. Вальден-берга “Древнерусское учение о пределах царской власти”⁵⁷, де досліджується вплив

візантійських літературних та філософських текстів, насамперед “Промови Юстина II до Тиверія” та “Настанови Агапіта імператору Юстиніану” на етику Київської Русі). Не можна не згадати й праці Д. Чижевського⁵⁸, які ініціювали звернення до спеціального вивчення історії української філософії, і хоча сам Д. Чижевський датував початок української філософії від Г. Сковороди, однак, саме він у своїх літературних розвідках, на думку І. Шевченка, ініціював дослідження долі філософсько-політичного трактату “Настанови Агапіта імператору Юстиніану” в слов’янській писемності⁵⁹.

Серед праць того періоду виділяється дослідження Г. П. Федотова. Його книга “The Russian Religious Mind”⁶⁰, що вийшла друком у 1960 році, посідає особливе концептуальне місце за методологією, підходом до джерел та оригінальністю викладу. Т. П. Федотов уперше не декларативно визнає існування давньоруської світської етики, як особливого, навіть специфічного для Русі духовного феномену, розлого досліджує “релігію мирян”, “світську етику”, що протистоїть “кенотичному” ідеалу. Автор окремо аналізує велику кількість текстів⁶¹, дає їх класифікацію, уперше звертає увагу і дає етичну інтерпретацію деяких літописних фрагментів.

“Злам” у дослідженнях філософії Київської Русі відбувся, на думку вчених, у 1968 році. Одні, наприклад, сучасний білоруський дослідник В. Б. Єворовський⁶², пов’язують його із появою у 1968 році книги М.М. Тихомирова “Філософія в Давній Русі”⁶³, а інші (В. В. Мильков⁶⁴ тощо) - із виходом в тому ж році п’ятитомної “Історії філософії в СРСР”⁶⁵, зі зміщеною туди однойменною статтею. (Для нас ця розбіжність у поглядах історіографів не принципова, оскільки і праця “Философия в Древней Руси” і стаття в “Истории философии народов СССР” належать перу одного і того

⁴⁹ Ibidem, P. 117.

⁵⁰ Sevceenko I. Review of Obshestvenno-politicheskaja mysl’ drevnei Rusi (XI–XIV vv.) [Review of Socio-Political Thought’ of Ancient Russia (XI–XIV cc.)], ed. by I. U. Budovnitc Sevceenko I. and the Slavs, Harvard Ukrainian Research institute, Cambridge, Massachusetts, 1991, P. 229.

⁵¹ Povchannia Volodymyra Monomakha [Teachings of Vladimir Monomakh], op. cit., P. 243.

⁵² Ibidem, P. 246.

⁵³ Lykhachov D. S. Nekotorye voprosy ydeolohyy feodalov v lyterature XI–XIV vekov [Some questions of the ideologies of feudal lords in the literature of the XI–XIV centuries], *TODRL*, 1954, Vol. 10, P. 81 [in Russian].

⁵⁴ Lykhachev D. S. Etycheskata sistema na Vladymyr Monomakh [Ethical system on Vladimir Monomakh], *Yezyk y literatura* [Language and literary science], 1966, N 4, P. 8 [in Russian].

⁵⁵ Kozlov Y. S. Razvytye obshchestvenno-polytycheskoi y fylosofskoi mysly v Epokhu Russkoho Srednevekovia IX–XVI vv. [Development of socio-political and philosophical thought in the era of the Russian Middle Ages IX–XVI cc.], *Lektsyia dlia etudentov-zaochnykov fylosof, fak. hos. un-tov. Moskva, Yzd-vo Moskov. un-ta*, 1961, P. 12 [in Russian].

⁵⁶ Dvornik F. “Byzantine political Ideas in Kievan Russia”, *DOP*, 1956, Vol. 9–10, P. 75–121.

⁵⁷ Valdenberh B. E. Drevnerusskiiia ucheniia o predelakh tsarskoi vlasty: Ocherky russkoi polytycheskoi lyteratury ot Vladymyra Sviatoho do kontsa XVII veka [Old Russian Teachings on the Limits of Tsarist Power: Essays on Russian Political Literature from Vladimir Svyatokho to the End of the 17th Century], Ph.: Tishohrafiia A. Benke, 1916, Vol. X, 463 p.

⁵⁸ Chyzhevskiy D. Narisy z istorii filosofii na Ukraini [Drawings from the history of philosophy in Ukraine], Niu-York: Rada oborony i dopomohy Ukraini, 1991, 175 p. [in Ukrainian].

⁵⁹ Sevceenko I. On Some Sources of Prince Svjatoslav’s Izbornik of the Year 1076 II, Byzantium and the Slavs, Harvard Ukrainian Research institute, Cambridge: Massachusetts, 1991, P. 241 [in English].

⁶⁰ Fedotov H.P. Sobranie sochynenyi v 12-y t. [Collection of works in 12 volumes], Moskva, Martys, 2001, Vol.10 Russkaia relyhyoznost, Chast I. Khrystyanstvo Kyevskoi Rusy. X—XIII vv., 382 p.

⁶¹ Ibidem., P. 188 [in Russian].

⁶² Evorovskiy V. B. Fylosofskaia mysl’ v Kyevskoi Rusi XI—XIII vv. Tendentsyy stanovleniya [Philosophical thought in Kievan Rus XI - XIII centuries. Formation trends], Mn.: Tekhnolohiia, 1996, P. 6 [in Russian].

⁶³ Tykhomyrov M. N. Fylosofyia v Drevnei Rusi [Philosophy in Ancient Rus’], *Rus’kaya kultura (XI–XVII vek.)*, Moskva, Nauka, 1968, P. 90–172 [in Russian].

⁶⁴ Myiakov V. V. Osnovnie napravleniya relyhyozno-fylosofskie mysly Drevnei Rusi XI—XV vv. [The main directions of the reliancephilosophical thought of Ancient Russia in the 11th–18th centuries], Dis. for obtaining PhD degree, Moskva, RAN YF, 2000, P. 11 [in Russian].

⁶⁵ Istoriya fylosofiji v SSSR: V 5 t. [History of philosophy in the USSR], Moskva: Nauka, 1968, Vol. 1, 579 p. [in Russian].

ж автора – М. М. Тихомирова).

У своєму нарисі М. М. Тихомиров визнає існування в Київській Русі самобутньої філософії, навіть веде мову про “шляхи розвитку” філософської думки цього періоду, хоча й вказує, що їх на той час “важко окреслити”. Фактично, вперше в радянській історії філософії М. М. Тихомиров намагається окреслити коло джерел, в яких присутні філософські фрагменти, і навіть розмістити їх за насиченістю філософським змістом. Цю працю одногосно вважають важливим детонаторним моментом, що спонукав наступні дослідження 60-70-х років. Вона дала змогу, насамперед, узагальнити текстуальну присутність філософії в культурі Київської Русі, проте праця М. М. Тихомирова не пододала думки “скептиків”. Так, у книзі А. А. Галактінова та П. Ф. Никандрова “История русской философии XI–XIX веков”⁶⁶ киеворуський період вважається “передісторією” російської філософії⁶⁷.

Якщо 60 – 70-ті роки позначають словом “злам”, то до 70 – 80-х рр. застосовується визначення “злет”. 70-80-ті рр. характерні, дійсно, декількома важливими методологічними та джерелознавчими зрушеннями.

По-перше, значної актуальності набуло питання текстології та проблема джерел з історії філософії Київської Русі. Саме ця проблема великою мірою має відповідати на питання про присутність філософії в Київській Русі. “У великому їх масиві, – пише М. М. Громов, – можна умовно виділити три групи джерел за ступенем їх насиченості філософським змістом”⁶⁸. Такими групами дослідник вважає тексти з “виразно вираженою філософською проблематикою”, “морально-напутньою спрямованістю” та ін., що “безпосередньо примикають до філософської літератури і містять серйозні роздуми про світ і людину”⁶⁹, а також “з явно нефілософським змістом”, однак такі, що можуть містити опосередковані свідчення про давньоруську свідомість⁷⁰. Взірцева текстологічна робота була проведена над “Повчанням” Володимира

Мономаха Л. Мюллером⁷¹, проблеми джерелознавства історії філософії Київської Русі широко обговорювались у журнальних публікаціях⁷², В. В. Мильков⁷³ увів у філософсько-науковий обіг давньоруську апокрифічну літературу, в якій містилось давньогрецьке вчення про елементи та багато інших ремінісценцій античної філософії.

Важливим кроком на шляху до викристалізації саме філософського змісту в культурі Київської Русі було розведення В. С. Горським понять “історія філософії” та “історія суспільно-політичної думки”⁷⁴. З’явився й інший ряд праць методологічного характеру⁷⁵, наприклад, стаття В. С. Горського, де впроваджувалося важливе поняття “філософська культура”⁷⁶. Однак погляди, що ставлять під сумнів саму “присутність” філософії в культурі Київської Русі, не зникли, про що й засвідчує вищезгадувана стаття А. Г. Тихолаза.

Чому так відбувається? На наш погляд, причина у двох методологічних моментах. По-перше, для того, щоб виявити можливості дослідження філософських ідей в культурі Київської Русі і більш чітко окреслити їх присутність, на наш погляд, слід подолати один із методологічних стереотипів, який дістався історикам філософії від філологів.

Майже у всіх історіографіях досліджень філософської культури Київської Русі ми зустрічаємо слова подяки історикам та філологам і щонайперше на адресу так званої “ніколи Д. С. Лихачова”, якій ми завдячуємо палеографічним вивченням і виданням численних давньоруських джерел. Ці подяки цілком зрозумілі: зведення історії філософії Київської Русі на наукову основу, активно розгортаючись у 60-80-х роках, потребувало насамперед великої джерелознавчої бази, яку створювали праці школи Д.С. Лихачова та його колег.

Однак, отримавши від школи Д. С. Лихачова палеографічно-вивчені тексти, історики філософії

⁶⁶ Halaktyonov A. A., Nykandrov P. F. Russkaia fylosofyia XI–XIX vekov [Russian philosophy of the 11th-20th centuries], Leninglad: Nauka LO, 1970 [in Russian].

⁶⁷ Ibidem, P. 56.

⁶⁸ Hromov M.H., Kozlov Y.S. Russkaia fylosofskaia mysl X-XVII vekov: Uchebnoe posobyie [Khromov M.Kh., Kozlov I.S. Russian Philosophical Thought of the N-XVII centuries: Textbook], Moskva, Yzd-vo MHU, 1990, P. 15 [in Russian].

⁶⁹ Ibidem, P. 15–16.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Müller L. “Die Exepte aus einer asketischen Rede Basilius’ des Groß en im “Pouenie” des Vladimir Monomach”, *RM*, 1973, P. 30–48 [in German]; Müller L. “Noch einmal yu Vladimir Monomach Zitat aus einer asketischen Rede Basilius’ des Großen”, *RM*, 1973, P. 16–24 [in German].

⁷² Gromov M. H. Drevnerusskyye teksty kak fylosofskyyi istochnik [Old Russian texts as a philosophical source], *Istorycheskyye tradytsyy fylosofyyi kultury narodov SSSR i sovremennost*, Kyiv, 1984, P. 89–98 [in Russian]; Gromov M. N. Filofskaia problematika v issledovaniakh po drevnerusskoi pismennosti [Philosophical problems in research on ancient Russian writing], *Nauch. dokl. vyssh. shk. fylos. Nauky, Moskva*, 1979, N 5, P. 78–85 [in Russian].

⁷³ Mylkov V. V. “Ystochnyky fylosofskoi mysly Drevnei Rusy” [“Sources of Philosophical Thought of Ancient Russia”], *Problemy yssledovaniya ystoriyy fylosofyy narodov SSSR* [Issues of the study of the history of the philosophy of the peoples of the USSR], Moskva, Nauka, 1986, P. 28–31 [in Russian].

⁷⁴ Horskyy B. C. “O sootnoshenyy ystoriyy obshchestvennoy mysly y ystoriyy fylosofyy” [“On the Correlation between the History of Social Thought and the History of Philosophy”], *Aktualnyye problemy istorii obshchestvennoy mysly* [Actual problems of the history of social thought], Moskva, 1974, Vyp. 4, Ch.I, P. 137–147 [in Russian].

⁷⁵ Horskyy B. C. “O sootnoshenyy vsemyrnoi y natsyonalnoi ystoriyy fylosofyy” [“On the Correlation of the World and National History of Philosophical Thought”], *Izvesty AN Kaz. SSSR, Ser. obshchestv. Alma-Ata*, 1972, Vyp. 4, P. 22–29 [in Russian]; Kashuba N. V., Pykulyk N. F. “Metodolohycheskyye problemy issledovaniya istorii otechestvennoy fylosofskoi mysly XI–XVII vv.” [“Methodolonic problems of research into the history of Russian philosophical thought in the 11th-18th centuries.”], *Nauchnyye doklady vysshei shkoly Fylosofskyye nauky* [Scientific reports of the higher school Philosophical sciences], Moskva, 1985, N 5, P. 149–151 [in Russian].

⁷⁶ Horskyy B. C. “Poniatye “fylosofskaia kultura” v ystoriyy fylosofskoi y obshchestvenno mysly narodov SSSR” [The concept of “philosophical culture” in the history of philosophical and social thought of the peoples of the USSR], *Dialektyka internatsyonalnoho y natsyonalnoho v razvytyi obshchestvenno mysli* [The Dialectics of International and National Ho in the Development of Society of Thought], Kyshynev; Yshtytsa, 1984, P. 116–124 [in Russian].

великою мірою пройнялися і теорією дослідження їх змісту, яка, як відомо, у свою чергу, спирається на методологію О. О. Шахматова, роботи якого, як особисто вважав Д. С. Лихачов: "...не знають собі рівних в світовій науці з боку математичної точності і майже художньої інтуїції"⁷⁷. Суть цієї методології прекрасно виклав сам Д. С. Лихачов у одному зі своїх нарисів історії вивчення літописання⁷⁸. На його думку, основна заслуга О. О. Шахматова у введенні у науковий обіг так званий "логіко-смісловий аналіз тексту", згідно якого "ні довільного перекичування тексту, ні фантастичних додатків і необгрунтованих тверджень літописці, що працювали до XVI ст., як правило, не допускали"⁷⁹ (курсив мій. - О. К.).

Вже саме це твердження робить неможливим дослідження філософських ідей, які майже завжди є "фантастичними" і "проблематичними", а якщо додати до цього вже власні висновки Д.С. Лихачова, що основою розуміння літопису є "строга логічна і смислова значимість кожної зовнішньополітичної події"⁸⁰, може викликати подив навіть сам факт визнання у складі літописів чи інших джерел філософсько-світоглядних інтерпретацій подій. Методологія Д. С. Лихачова вже критикувалась Г. М. Данилевським⁸¹, однак дослідник обминув увагою критику саме цього послідовного раціоналізму, який, до речі, так добре прийшовся до душі радянському джерелознавству, мабуть, тому, що в цій схемі історія літописання постає, за Д. С. Лихачовим, як "історія боротьби різних політичних концепцій, численних політичних партій(!), феодальних центрів"⁸², від якої недалеко й до "класової боротьби". Окрім того, гіперболізація політичних та економічних зацікавлень літописця добре вписалась в схему уявлень про текст, як виконання чийось замовлень (буржуазії, класу експлуататорів тощо), в чому, власне, проявляється якщо не приниження вартостей джерела, то, принаймні, неповага до особи автора і самого тексту.

Насправді, як нам видається, літопис репрезентує не стільки "замовлення", скільки своєрідні світоглядні відчуття плинності світу, метафізичності подій тощо. Саме дрібні "випадковості", "фантастичні судження", "вигадки" найчастіше і є виразом антиномічної культурної свідомості та її принципової "нецілісності". В основу роботи літописця покладено не стільки

замовлення "політичної партії" чи "феодального центру", скільки культурні глибинні структури, архетипи, які проникають в текст розпорошено, випадково і спонтанно і відображають не стільки політичне замовлення, скільки культуру, ментальність, міфологічний код, транскультурну "вісь" тексту, "сакральну іронію", "мерехтіння смислів" і доходять впритул до вигадок та легенд.

По-друге, донедавна в працях європейських істориків філософії, що досліджували синкретичні середньовічні культури, можна було углядіти тенденцію вважати "філософським" у цих культурах все, що прямо або опосередковано пов'язане з античною спадщиною. Фактично, репрезентантом такого погляду і є А. Г. Тихолаз.

Для філософії Київської Русі визначити її філософський зміст, користуючись цим критерієм, досить важко. На жаль, оцінюючи давньоруську письмову спадщину, є всі підстави погодитися із Г. Подскальським та іншими фахівцями (Г. М. Фроловським, Г.П. Федотовим), що для Київської Русі "найважливішою особливістю, напевно, є відсутність класичної освіченості, насамперед, її незнайомство з філософією Платона і Аристотеля..."⁸³. Однак, як справедливо зауважив, розглядаючи ранньохристиянських мислителів Ф. Ч. Коплстон: "Якщо розуміти термін "філософія" у тому смислі, якого намагались надати йому ранні християнські письменники, то це твердження неістинне... вони природно розглядали християнство, як істинну "філософію", як виконання давніх бажань і завершення пошуків"⁸⁴. Тобто проблема тут у тому, що ми зараз розуміємо під словом "філософія" і що під ним розуміли тоді. На жаль, це питання, з якого має починатися істерико-філософська робота, ігнорується навіть у дисертаційних дослідженнях.

Філософія в Давній Русі, як відомо, розумілася швидше як "любомудріє" ("божі амь и чловечемь вешемь разоумь, еликоможеть чловець приближитися бозе, яко детелію оучить чловека по образу и подобію быти сьтворшемоу его"⁸⁵), практична мораль, яку й репрезентують текста на зразок "Повчання" Володимира Мономаха і вже саме це робить її легітимним об'єктом історико-філософського дослідження.

⁷⁷ Lykhachov D. S. Russkiye letopisy y ykh kulturno-ystorycheskoe znachenye [Russian chronicles and their cultural and historical significance], Moskva, AN SSSR, 1947, P. 14 [in Russian].

⁷⁸ Ibidem, P. 449.

⁷⁹ Ibidem, P. 18.

⁸⁰ Ibidem, P. 20.

⁸¹ Danilevskiy, obminuvshi kritiku teoriyi "logiks smislovogo analizu", faktichno, sam potraplyae u labeti ratsionalizmu, proponuyuchi yak alternativni metodologiyu "vivavlennya zamislu, yakiy po yasnyue: 1) printsipi, scho sponukali stvoryuvati no zvodi i prodovzhuvati rozpochaty koli-nebud viklad; 2) strukturu litopisnoyi povisti; 3) vidir materialu, sho pidlyaga vikladu; 4) formu yogo podachi; 5) pidbir dzherel, na yakі spiraetsya litopisets.

⁸² Lykhachov D. S. Ruski letopysi i ih kulturno-istorycheskoe znachenye [Rus' chronicles and their cultural and historical significance], Moskva, AN SSSR, 1947, 449 p. [in Russian].

⁸³ Kalybanov A.Y. "K probleme antychnoho nasledyia v pamiatnykakh drevnerussks pismennosti" [To the problem of ancient heritage in the monuments of ancient Russian literature], *TODRL*, 1957, V. 13, P. 158–181 [in Russian]; Tykhomirov M. N. Antychnoe y vyzantysks fylosofskoe nasledye v Drevnei Rusy [Antique and Byzantine Philosophical Heritage in Ancient Russia], Moskva, 1963 [in Russian]; Hromov M. "Antychnoe nasledye v Drevnei Rus" ["Ancient heritage in Ancient Rus"], *Nauka y relyhiya*, Moskva, 1983, N 2, P. 26–29 [in Russian]; Uspenskiy B. A. "Antykovedenye v kultui Drevnei Rusy" ["Antiquity in the cults of Ancient Russia"], *Problemy yzucheniya kulturnoho nasledyia* [Problems of studying cultural heritage], Moskva, 1985, P. 180–184 [in Ukrainian].

⁸⁴ Koplston F. Ch. Istoryia srednevekovoi fylosofii [History of medieval philosophy], Moskva, Enyhma, 1997, P. 35 [in Russian].

⁸⁵ Horskiy V. C. Filosofiia v ukrainskii kulturi: (metodolohiia ta istoriia) [Philosophy in Ukrainian culture: (methodology and history)], Kyiv, Tsentр praktychnoi filosofii, 2001, P. 67–75 [in Russian].

Однак, якщо навіть говорити про античний та патристичний контекст у культурі Київської Русі, то, на наш погляд, він виглядає досить репрезентативно. При прискіпівому погляді на тексти ми знаходимо витоки давньоруських філософських ідей у “апостольських отців”, апологетів “катехизисної школи”, у східній патристиці, зокрема в “каппадокійській школі” тощо. У відомому і часто розглядуваному образі давньоруського “ідеального князя” можна віднайти перероблені і трансформовані візантійськими філософами епохи Євсевія Кесарійського відголоси платонівських доктрин “ідеальної держави” та “філософа на троні”, залишки авторитарної політично філософії епохи еллінізму та вчення Марка Аврелія про “ідеального володаря”, як завдяки візантійським текстам на зразок “Промови Юстина II до Тиверія”⁸⁶, навчальних глав Василя I, імператорських: промов у “ Повісті про Варлаама і Иоасафа”⁸⁷, філософським сентенціям “Ізборникі Святослава 1073” та “Ізборника 1076 р”⁸⁸ вприсутнилися в культурі Давньої Русі⁸⁹.

Філософські ідеї не досягають в Давній Русі того рівня теоретичного осмислення який ми бачимо у західних мислителів, однак як і будь-яка філософія, що претендує на якусь завершеність і повноту, вона має притаманні їй структурні елементи, які засвідчують її присутність: “філософські” тексти та трансформовані в культуру, хоча переважно й латентні, філософські ідеї.

Potapova Lydia. Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus (historiographic review). The purpose of the article

is to reveal the history of the study of philosophical ideas in the culture of Kievan Rus. **The research methodology** basing on historical, logical, analytical and general methodological approaches. The novelty of the study. The question about the existence of philosophical ideas in the culture of Kievan Rus and the historiographical basis of their existing forms is the essence of the presented article.

Conclusions. Investigating this problem, historiographical and methodological problems were revealed:

- the problem of periodization of philosophical studies of Kievan Rus;
- the existence of the philosophy of Kievan Rus;
- ancient written sources, which interprets as philosophical.

Key words: Kievan Rus, philosophical ideas, history of philosophy

Лідія Потанова – викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: філософсько-антропологічні проблеми людинознавства, історія української культури, валеологія. Автор понад 60-ти наукових статей і тез, співавтор 2-х монографій.

Lidiya Potapova is a lecturer of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of epy Bukovinian State Medical University. Research interests: philosophical and anthropological problems of human studies, history of Ukrainian culture, valeology. She is the author of more than 60 scientific articles and theses, co-author of 2 monographs.

Received: 11.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© L. Potapova, 2021

⁸⁶ Valdenberh V. E. Rechi imperatora Yustyna II k Tyveryiu [Speeches of Emperor Justin And to Tiberius], Izd-vo AN SSSR, 1928, P. 111 –140 [in Russian].

⁸⁷ Povest o Varlame i Ioasafe: Pamiatnyk drevnerusskoi perevodnoi lyteratury XI—XII v. [The Tale of Varlam and Joasaph: A Monument of Old Russian Translated Literature of the 11th–20th centuries], Podhotovka teksta, issledovanye y koment. Y. N. Lebedevoi, Leningrad, Nauka LO, 1985, 296 p. [in Russian].

⁸⁸ Izbornyk 1076 h. [Izbornik 1076], Moskva, Nauka, 1965, 1091 p. [in Old-Ukrainian]; Bondar S. V. Filosofsko-myrovovzrencheskoe sodержanie —Izbornikov 1073 y 1076 godov [Philosophical and ideological content of the —Izbornikil of 1073 and 1076], AN USSR, Kyiv, Nauk. dumka, 1990, 152 p. [in Russian].

⁸⁹ G.L. Kurbatov believes that the Byzantine image of the "ideal ruler" was based on the teachings Eustaphius of Caesarea on the charity of the ruler and the so-called “Speech of Justin! dedicated to the same plot.

**СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН
РОСІЙСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ****Олександр БЕЗАРОВ**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Чернівці (Україна), alex.bezarov@gmail.com**SOCIAL AND CULTURAL PHENOMENON OF
THE RUSSIAN-JEWISH INTELLECTUALS****Olexander BEZAROV**Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University Chernivtsi, Ukraine
RESEARCHER ID C-1042-201; ORCID ID 0000-0002-8467-0647

Безаров Александр. Социокультурный феномен русско-еврейской интеллигенции. Цель исследования. В статье проанализированы особенности процессов формирования русско-еврейской интеллигенции во второй половине XIX – начале XX века. **Методы исследования:** теория идентичности – для анализа противоречивых процессов ассимиляции евреев в Российской империи. **Научная новизна.** Впервые использовано теорию идентичности в изучении социокультурного феномена русско-еврейской интеллигенции и выдвинута гипотеза о том, что кризис идентичности русско-еврейской, одним из последствий которого была революционность радикально настроенных русско-еврейских интеллигентов. **Выводы.** Доказано, что на развитие революционности отдельных представителей русско-еврейской интеллигенции (“ассимилянтов”) влияли социокультурные ценности Гаскалы (идеологии Просвещения евреев), особенности общественного сознания собственно русской интеллигенции, антисемитизм, а также ситуация неаутентичного еврея.

Ключевые слова: евреи, идентичность, интеллигенция, Российская империя, революционность.

Постановка проблеми. Модернізація пізньоімперської Росії мала значний вплив на формування “російського єврея”, котрий завдяки російськомовній літературі відкривав для себе новий світ європейської культури, з усіма її здобутками та недоліками, оптимістичними настроями з приводу можливостей новоевропейської людини і соціальної реальності, що містила у собі ґрунт для розвитку нових ідей та рухів. У попередніх дослідженнях ми вже зверталися до проблем розвитку російсько-єврейської інтелігенції у контексті становлення російської соціал-демократії¹. Оскільки представники російсько-єврейської інтелігенції відіграли помітну роль у розвитку взагалі російського революційного руху, то, на нашу думку, є сенс проаналізувати феномен російсько-єврейської інтелігенції крізь призму теорії ідентичності².

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми виникнення та розвитку російсько-єврейської інтелігенції були висвітлені у наукових

доробках сучасних дослідників. Так, на думку англійського історика Дж. Кліра становлення російсько-єврейської інтелігенції було складним і суперечливим процесом, що охоплював майже усе XIX століття і мав декілька етапів, а саме: формування “старих” і “нових” маскілів (освічених євреїв), народження власне російсько-єврейської інтелігенції та виокремлення з її середовища “асиміляторів”³. Метою особливої місії російсько-єврейської інтелігенції, як зазначав північноамериканський дослідник Е. Габерер, було європеїзувати російських євреїв завдяки світській освіті та загальній соціокультурній самогенерації⁴. Важливим чинником, що надавав усім цим процесам певної логіки, як влучно зауважував російський історик В. Ю. Кельнер, було глибоке усвідомлення ними того, що вони вже були не просто євреями, а російськими євреями⁵.

Мета статті. За допомогою теорії ідентичності проаналізувати особливості процесів становлення російсько-єврейської інтелігенції у другій половині XIX

¹ Bezarov A. “Sociokulturnye osobennosti rossijskogo social-demokraticeskogo dvizhenija i problema identichnosti rossijsko-evrejskoj intelligencii v Rossijskoj imperii” [Social and Cultural Peculiarities of the Russian Social Democratic Movement and the Problem of the Identity of the Russian-Jewish Intelligentsia in the Russian Empire], *Aktual'ni pitannya suspil'nih nauk ta istorii medycyny* [Current Issues of Social Studies and History of Medicine], 2015, Vol. 4 (8), P. 7–13. [in Russian].

² Bezarov O. T. “Pro zastosuvannia teorii identichnosti u konteksti doslidzhennia istorii piznoimperskoi Rosii” [On the application of identity theory in the context of the study of the history of late imperial Russia], *Metodolohiia ta filosofii istorii: aktualni pytannia doslidzhennia ta vykladannia* [Methodology and philosophy of history: current issues of research and teaching], Chernivtsi, 2019, Vol. 2, P. 42–60 [in Ukraine].

³ Klir Dzh. “O russko-evrejskoj intelligencii (K postanovke voprosa)” [On the Russian-Jewish intelligentsia (To the formulation of the question)], *Evrei v Rossii. Istorija i kul'tura* [Jews in Russia. History and culture], Sankt-Peterburg, 1995, P. 75–78 [in Russian].

⁴ Haberer E. *Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia*, London, 1995, p. 19 [in English].

⁵ Kel'ner V. “Russko-evrejskaja intelligencija: genezis i problema nacional'noj identifikacii (vtoraja polovina XIX – nachalo XX veka)” [Russian-Jewish Intelligentsia: Genesis and the Problem of National Identification (second half of the 19th – early 20th centuries)], *Vestnik Evrejskogo universiteta. Istorija. Kul'tura. Civilizacija* [Bulletin of the Jewish University. History. Culture. Civilization], 1996, Vol. 3, P. 5 [in Russian].

– на початку ХХ ст., визначити соціально-психологічні чинники цих процесів.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок буржуазно-демократичних перетворень у Російській імперії 1860-х рр., під впливом ідей єврейського просвітництва (*Гаскалі*) виникла молода російсько-єврейська інтелігенція, яка уособлювала нову російсько-єврейську культуру 1870-х років. Представники російсько-єврейської інтелігенції були не звичайними інтелектуалами у професійному або академічному розумінні. Вони поставали носіями нових цінностей, які прагнули змінити світ навколо себе згідно з просвітницькими ідеями про справедливість, добро, освіченість тощо

Російська інтелігенція 1860-х рр., котра несподівано для себе опинилася на вістрі політики емансипації Олександра II, очевидно, розглядала молодих маскільів як надійних союзників у боротьбі за ліберальні цінності, адже представники цієї соціальної верстви єврейської етної групи, які вже вільно володіли російською, ідентифікували себе з російською культурою, висловлювали готовність інтегруватися до російського суспільства за умови збереження своїх національних особливостей. На думку відомого політичного діяча Російської імперії П. Б. Струве, побудувати “Велику Росію” без емансипації усього російського єврейства буде неможливо, оскільки, за його словами, “немає елемента, який би легше, ніж євреї, міг бути поставлений на служіння російській державності та асимільований із російською культурою”⁶.

Однак непослідовність буржуазно-демократичних перетворень за часів Олександра II, посилення консервативних тенденцій в урядовій політиці стосовно євреїв у 1870-х рр., піднесення національної самосвідомості аграрних етносів Російської імперії і, зрештою, посилення антисемітизму наприкінці ХІХ ст., змушували деяких представників російсько-єврейської інтелігенції відмовлятися від колишньої лояльності режимові й ставати на шлях опозиційності.

У 1882 р. відомий лікар, викладач російської мови в єврейському училищі, кандидат права, котрий закінчив медичний факультет Московського університету, був одним із перших у Російській імперії євреєм, якого було нагороджено християнським орденом за участь у Кримській війні, Л. С. Пінскер анонімно у Берліні видав німецькою свою брошуру “Автоемансипація”⁷, в якій закликав російських євреїв до здобуття якщо не своєї батьківщини, то хоча б своєї власної країни. Однак Л. С. Пінскеру, котрий визнавав трагічне становище єврейського народу в діаспорі, не вдалося переконати російських євреїв у тому, що завдяки єврейському націоналізму вони зможуть відновити єврейську ідентичність, адже серед євреїв знайшлося небагато з тих, хто забажав поїхати до Землі обітованої, “щоб там жити, а не помирати”⁸. Власне проект “автоемансипації” як своєрідна альтернатива

асиміляції російських євреїв, був не тільки підсумком різкого повороту у сфері позицій та установок єврейства, але й підкреслював розуміння того, що єврейське питання не може – і не повинно – вирішуватися шляхом надання рівних прав згори або повернення до *status quo* традиційного єврейства. Розв’язання єврейського питання мало би бути досягнуто завдяки загальним змінам, колективним діям, у спосіб політичного планування та організації.

Лідери російсько-єврейської інтелігенції спробували взяти на себе місію народних представників перед російським суспільством і державою, але без необхідної підтримки з боку усього російського єврейства. Лібералізація єврейського питання, що розпочалася в епоху Великих реформ Олександра II, приховувала у собі потенційну загрозу секуляризації традиційного єврейства у дусі ідей Просвітництва (“врятувати єврея як людину, але знищити його як єврея традиції”). Тому, вже після першого сплеску антисемітизму 1870-х рр., а особливо після погромної кампанії 1881–1882 рр., асимілятори, які виступали на початку 1860-х рр. за поглиблення реформ, опинилися у ролі “самозванців”, “ізгоїв” не тільки серед представників російської інтелігенції, більшість з яких стримано оцінювали перспективи Гаскалі (мовляв, “єврея змінити неможливо”), але й поміж єврейської інтелігенції, представники якої також були незадоволені результатами політики селективної емансипації євреїв. Наприклад, Л. С. Пінскер вважав антисемітизм соціальною хворобою, що була породжена маргінальною “безпритульністю” єврея, котрий “для корінного жителя – чужинець, для старожила – прибулець, для багатих – жебрак, для бідних – експлуататор, для громадянина – людина без батьківщини, а для усіх верств суспільства – ненависний конкурент...”⁹. Їхні минуле, писав про долю “безпритульних” євреїв відомий російсько-єврейський культуролог С. Л. Цинберг, виявилось мертвим, їхні ідеали, їхня віра були безжалюбно розчавлені, їхні кумири – повалені з п’єдесталів; виникла величезна прірва, яку не було чим заповнити¹⁰. Зрештою, значна кількість “безпритульних” євреїв, які опинилися між ковадлом асиміляційних процесів і молотом політичного антисемітизму, була змушена шукати рятівну альтернативу в єврейському націоналізмі (сіонізмі).

З іншого боку, в результаті суперечливих процесів становлення російсько-єврейської інтелігенції, наприкінці 1870-х рр. з її середовища виокремилася особлива група єврейських асиміляторів (ультраасиміляціоністів) або “асимілянтів”¹¹, які вирішили “йти до кінця”. Вони спробували заперечити своє єврейське походження, але це було можливим або через хрещення або завдяки революційності. Звісно, що акт хрещення для єврея вже поставав революційним кроком в його житті. Проте у нашому контексті йдеться про революційність у самому широкому (соціокультурному) значенні цього поняття.

Якщо революційність взагалі, або, як влучно

⁶ Struve P. B. “Iz razmyshlenij o probleme russkogo mogushhestva” [From reflections on the problem of Russian power], *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 1992, Vol. 12, P. 69–70 [in Russian].

⁷ Najman A. “Kak nachinalsa sionizm v Ukraine” [How Zionism began in Ukraine], *Materialy Pjatnadcatoj ezhgodnoj mezhdunarodnoj mezhdisciplinarnoj konferencii po iudaike Ch. I. Gosudarstvo Izrail’: 60 let istorii. Akademicheskaja serija* [Proceedings of the Fifteenth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies Part I. The State of Israel: 60 Years of History. Academic Series], Vol. 23, Moskva, 2008, P. 217 [in Russian].

⁸ Poljakov L. *Istorija antisemitizma: jepoha znaniy* [History of antisemitism: era of knowledge], Moskva, Jerusalem, 1998, P. 278 [in Russian].

⁹ Najman A. *Kak nachinalsa sionizm ...*, op. cit., P. 217 [in Russian].

¹⁰ Cinberg S. L. *Dva techenija v evrejskoj zhizni. Kul’turno-istoricheskij ocherk* [Two currents in Jewish life. Cultural and historical essay], Sankt-Peterburg, 1906, P. 92 [in Russian].

¹¹ Bryk O. S. *Ukrainsko-yevrejski vidnosyny* [Ukrainian-Jewish relations], Winnipeg, 1961, P. 109 [in Ukrainian].

зауважував відомий російський філософ С. Л. Франк, “принципова революційність” була типовою рисою умонастроїв російської інтелігенції¹², своєрідним внутрішнім релігійним догматом, без якого неможливо зрозуміти моральності російської інтелігенції, то революційність єврейських асиміляторів водночас підтримувалася маргінальною ситуацією неавтентичного єврея, адже його ніде не сприймали як звичайну людину, а завжди і скрізь саме як єврея. Така ситуація створювала новий парадокс: “неавтентичний єврей, котрий прагнув загубитися у натовпі християн, водночас залишався жорстко прив’язаним до єврейського середовища”¹³, що призводило до глибокої кризи його ідентичності, адже навіть хрещення ще не гарантувало єврею отримання “вхідного квитка” до християнського суспільства, і не лише з причини антисемітизму цього суспільства, але й тому, що подолати своє “єврейство” виявилось не просто. “Тепер, – зазначав із цього приводу відомий російський революціонер М. О. Бакунін, – вже не забобонний культ Ієгови формує єврея; хрещений єврей залишається натомість євреем”¹⁴.

Своєрідний “комплекс мешумеда (відступника)”, тобто єврея, котрий відкидав власну релігійність, єврейського нігіліста, але натомість поки що єврея, було відображено на сторінках російської, єврейської та особливо російсько-єврейської літератури. Зокрема, головний персонаж оповідання А. П. Чехова “Перекотиполе” – “колишній Ісаак” (О. І. Скурат) розповідав про “своє нездоланне прагнення до просвітництва”, про втечу від родини, про поневірвання та лиха, яких він зазнав; “...та чим яскравіше воскресало у ньому минуле, тим сильніше відчувався у його мові єврейський акцент”¹⁵. Російська інтелігенція, представники якої самі ще вагалися з приводу власної ідентичності, виявляла свою щирість щодо мешумедів із їхніми вічними “...сумом за батьківщиною і страхом самотності”¹⁶.

Місце войовничого маскіла, котрий прагнув виправити самого себе й виховати синів свого народу, у єврейській літературі посів герой, що поривав зі старим світом, але був відкинутий і світом новим. Цей літературний образ російсько-єврейського інтелігента, що отримав назву *талухи* (ізгой), за однойменною назвою оповідання відомого єврейського письменника

І. Д. Берковича¹⁷, виявився одинаком у великому місті заради своїх нездійснених інтелектуальних амбіцій¹⁸. На наш погляд, І. Д. Беркович напрочуд витончено, майже у чеховському стилі, зобразив драматичні долі покинутих (“відірваних”) людей з єврейської вулиці, тобто тих, хто відплив від одного берега, але до протилежного натомість не пристав. Особиста трагедія “відірваних”, за І. Д. Берковичем, виявлялася у безвиході їхнього становища з-поміж інших на чужині. Тортури невеличкого хворого талуша визначали одвічно “нову трагедію Агасфера”. І. Д. Беркович влучно зауважив, що криза ідентичності російсько-єврейської інтелігенції була зумовлена їхньою декласованістю та містечковістю¹⁹. Емігрант-невдаха, який був змушений повертатися з Америки до рідного містечка у смузі осілости, відчував смуток і відчай, адже тут уже “все потьмяніло для нього”, але він марив “електрикою” великого міста, яке його виплюнуло зі своїх байдужих кварталів. Він блукав вбогими вулицями рідного містечка і сумував за чужим містом, в якому йому також не було місця. Асимільовані російсько-єврейські інтелігенти немовби опинилися у тенетах власних мрій, що протиставлялися дійсності суворой раціональності. Вони, писав І. Д. Беркович, були піщинками, які загубилися між двох світів, – усім їм не було повернення, а в їхній горлянці стала наче кістка, яку ані виплюнути, ані проковтнути було вже не можливо²⁰.

Оптимізм з приводу позитивних результатів асиміляційних перетворень поступово зникав і зі сторінок російсько-єврейської літератури. Однак, за словами відомого російського публіциста М. Д. Шигаріна, виявилось, що власне російське суспільство було не готовим “читати серйозну літературу про євреїв”²¹, а проблема асимільованих євреїв обмежувалася примітивним глузуванням над убраними у купецький сортук із обрізаними пейсами та удаваними барськими звичками Шмерца або Берка, від яких ще тхнуло цибулею²². Як влучно зазначила сучасна російська дослідниця І. В. Земцова, котра дослідила ставлення власне російської інтелігенції щодо процесів інтеграції єврейської інтелігенції до російської культури, проблему міжкультурного російсько-єврейського діалогу ускладнювала двоїстість позиції російської інтелігенції з єврейського питання²³. Наприклад, відомий російський письменник М. С. Лесков, котрий відзначався своїми

¹² Frank S. L. “Jetika nihilizma (K karakteristike нравstvennogo mirovozzrenija russkoj intelligencii)” [Ethics of nihilism (On the characteristics of the moral worldview of the Russian intelligentsia)], *Vehi: Sbornik statej o russkoj intelligencii* [Milestones: A collection of articles about the Russian intelligentsia], Sankt-Peterburg, 2011, P. 234 [in Russian].

¹³ Sartr Zh.-P. “Razmyshlenija o evrejskom voprose” [Reflections on the Jewish Question], *Sartr Zh.-P. Portret antisemita* [Portrait of an anti-Semite], Sankt-Peterburg, 2006, P. 204 [in Russian].

¹⁴ Bakunin M. A. “Internacional, Marks i evrei: (Polemique contre les juifs)” [The International, Marx and the Jews: (Polemique contre les juifs)], Moskva, 2008, P. 166 [in Russian].

¹⁵ Chehov A. P. “Perekati-pole (Putevoj nabrosok)” [Tumbleweed (travel sketch)], *Russkie pisateli o evrejah i zhidah* [Russian writers about Jews and Zhydah], Moskva, Jerusalim, 2005, P. 54 [in Russian].

¹⁶ Ibidem, P. 63.

¹⁷ Hol’cman A., Gercig H. Ivritskaja novella nachala dvadcatogo veka [Hebrew novella of the early twentieth century], Vol. 1–2, Tel’-Aviv, 2003, P. 63 [in Russian].

¹⁸ Ibidem, P. 131.

¹⁹ Gol’dshtejn A. “Otorvannie”. I. D. Berkovich. Rasskazy [“Torn off”. I. D. Berkovich. Stories], *Razsvet* [Sunrise], 1912, Vol. 23, P. 12 [in Russian].

²⁰ Ibidem, P. 13–14.

²¹ Shigarin N. Evrejskie gazety v Rossii [Jewish newspapers in Russia], P. 5–6 [in Russian].

²² Shigarin N. Russkie za granicej. Putevye zametki (Iz Ungen cherez Brailov v Buharest i obratno v Ungeny) [Russians abroad. Travel notes (From Ungheni via Brailov to Bucharest and back to Ungheni)], Kiev, 1878, P. 66 [in Russian].

²³ Zemcova I. V. Otnoshenie russkoj intelligencii k evrejskoj integracii v russkuju kul’turu (2-ja polovina XIX – nachalo XX v.) [The Attitude of the Russian Intelligentsia to Jewish Integration into Russian Culture (2nd Half of the 19th – Early 20th Centuries)], *Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana)* [Society. Environment. Development (Terra Humana)], 2012, Vol. 2, P. 59 [in Russian].

ліберальним поглядами з єврейського питання, заявляв, що він завжди виступав за рівноправність, але не за євреїв²⁴. Російський драматург і письменник Є. М. Чіріков, котрий був відомим у широких колах російсько-єврейської громадськості прихильником демократичних прав і свобод, у 1909 р. заявив про нездатність російських євреїв узагалі зрозуміти російську культуру²⁵. Російсько-єврейській філософ та історик М. О. Гершензон, котрий пройшов увесь шлях становлення – від роздвоєності душі російського єврея до суспільного визнання його талантів, але вже як російський інтелігент у 1910 р. – своєю чергою, був змушений визнати, що “інтимно він не розуміє росіян”²⁶. Криза ідентичності російсько-єврейських інтелігентів була очевидною, адже, як справедливо підкреслював В. Ю. Кельнер, вони апіорі були трагічно роздвоєними, російсько-єврейські інтелігенти жили немовби у двох світах і зазнавали утисків з обох боків²⁷, а темпи їхнього активного занурення до культурного простору Росії не відповідали можливостям психологічної адаптації стосовно цього процесу з боку російської інтелігенції²⁸.

Оскільки, на думку відомого французького філософа Ж.-П. Сартра, “природа неспокою єврея є не метафізичною, а соціальною, і бентежить його зазвичай не місце людини у світі, а її місце в суспільстві”²⁹, то не дивно, що революційними ідеями так пристрасно захоплювалися молоді єврейські маргінали, якщо зважати на те, що більшість із цих ідей містили “втечу у Всезагальне”, умоглядні, раціональні конструкції зведення нової соціальної утопії, відмінної від тієї, яку пропонували “християнські уряди. Практично усі європейські держави, в яких жили євреї, у тому числі і в Російській імперії, самі посприяли денационалізації певної частини єврейства та виштовхнули їх на соціальну периферію й у такий спосіб змусили єврейських маргіналів шукати порятунку в революційності. Звісно, що більшість радикалів не були євреями, і більшість євреїв не були радикалами, але частка радикалів з-поміж євреїв була в середньому набагато вищою за їхніх несєврейських сусідів³⁰.

Важливою, як нам видається, особливістю суспільної психології російсько-єврейської інтелігенції була наявність у неї “містичного відчуття зв'язку з іншими євреями, визнання деякої причетності з іншими”, коли, як зазначав Ж.-П. Сартр, “євреї здійснюють “співучасть” один в одному”, і чим більше неавтентичний єврей наполягатиме на запереченні у собі єврея, тим сильнішою буде ця

містична причетність³¹. Соціальна згуртованість і прагнення бути емоційно ближчими до генетично “своїх”, нехай навіть і таких, що опинилися поза межами традиційної ідентичності, ймовірно, не було винятковою рисою єврейської соціальності, проте було очевидним і те, що навіть глибоко маргінальний тип російсько-єврейського інтелігента не міг опуститися у своїй “єврейській самоненависті” нижче за рівень колективної самосвідомості єврейського народу. Багато хто з єврейських лідерів російського революційного руху, як засвідчив досвід, залишалися неавтентичними євреями. Яскравим прикладом неавтентичного єврея можна вважати Л. Д. Троцького³².

Крім того, що євреї були схильними до національної згуртованості, вони володіли дивовижною психологічною здатністю до соціальної пластичності. Психічна організація єврея була такою, що він однаково міг належати до обох полюсів – добра і зла, а його пристрасна й нервова натура утворювала форму для будь-якого змісту. Він міг бути ідеалістом і матеріалістом водночас, – буржуазним та антибуржуазним, – анархістом у своєму консерватизмі та ортодоксом у лібералізмі. Отже, зазначав відомий російсько-єврейський філософ Ю. І. Айхенвальд, не варто дивуватися з того, що єврей, поривчастий і пристрасний, природно не міг брати участі у житті в ролі мовчазного статиста; “він говорить, він кличе, він хвилюється й хвилює”, він природжений радикал, котрий “собою посилює, собою висловлює, собою підкреслює абсолютно все”³³. Про особливості ментальності євреїв зауважувала відома російська політична діячка А. В. Тиркова-Вільямс, яка наголошувала, що “євреї піднесені, сентиментальні та улесливі, котрі крізь тисячоліття пронесли піднесену східну яскравість як у лестошах, так і в паплюженнях”³⁴. Але всупереч пафосності свого національного характеру, підкреслювала А. В. Тиркова-Вільямс, євреї прагнули бути вкрай непомітними: “вони з'являються так, немовби прослизують крізь шпарину або вікно... у них ніколи не було впевненості у своєму праві бути в Росії”³⁵.

Позакласовий і позастановий характер власне російської інтелігенції, її антибуржуазність, позарелігійність і водночас схильність до узагальнення та понадспрошення, містицизму та самобичування – усе це, як нам видається, створювало живильний ґрунт для формування маргінальних особистостей. “Усі ми стали каліками, – зазначав із цього приводу М. О. Гершензон, –

²⁴ Ibidem, P. 60.

²⁵ Kel'ner V. “Dva incidenta. Iz russko-evrejskih otnoshenij v nachale XX v.” [Two Incidents. From Russian-Jewish relations in the early twentieth century], *Vestnik Evrejskogo universiteta. Istorija. Kul'tura. Civilizacija* [Bulletin of the Jewish University. History. Culture. Civilization], 1995, Vol. 3, P. 192 [in Russian].

²⁶ Kel'ner V. *Russko-evrejskaja intelligencija ...*, op. cit., P. 8.

²⁷ Ibidem, P. 6.

²⁸ Kel'ner V. *Dva incidenta ...*, op. cit., P. 197 [in Russian].

²⁹ Sartre Zh.-P. *Razmyshlenija o evrejskom voprose ...*, op. cit., P. 234.

³⁰ Sljockin Ju. *Jera Merkurija: Evrei v sovremennom mire* [Age of Mercury: Jews in the Modern World], Moskva, 2007, P. 124 [in Russian].

³¹ Sartre Zh.-P. “Razmyshlenija o evrejskom voprose” [Reflections on the Jewish Question], *Sartre Zh.-P. Portret antisemita* [Portrait of an anti-Semite], Sankt-Peterburg 2006, P. 208–209 [in Russian].

³² Bezarov O. T. “Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti formuvannia livoradykalnoho ekstremizmu L. D. Trotskoho” [Socio-psychological features of the formation of left-wing radical extremism L. D. Trotsky], *Visnyk Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky* [Bulletin of Kamyianets-Podil'sky National University named after Ivan Ogiienko: historical sciences], 2017, Vol. 10, P. 414–427 [in Ukraine].

³³ Ajhenval'd Ju. *Nasha revoljucija, ejo vozhdhi i vedomye* [Our revolution, its leaders and followers], Moskva, 1918, P. 16–17 [in Russian].

³⁴ Tyrkova-Vil'jams A. V. *Na putjah k svobode* [On the path to freedom], N'ju-Jork 1952, P. 304 [in Russian].

³⁵ Ibidem.

– із глибоким розколом між нашим справжнім Я і нашою свідомістю. Всередині у нас і дотепер здійснюються тумани, нами судомно рухають сліпі, зв'язані, хаотичні сили, а свідомість, що відірвана від ґрунту, безплідно розквітає пустоцвітом”³⁶. Отже, міркував відомий філософ, “цей розпад особистості виявився фатальним для інтелігенції у трьох відношеннях: внутрішньо – він перетворив інтелігента на каліку, зовнішньо – він відірвав інтелігенцію від народу й, зрештою, за сукупністю цих двох причин він прирік інтелігенцію на повне безсилля щодо влади, яка її пригнічує”³⁷.

Внаслідок того, що російська інтелігенція, з причини своєї поза (й анти) буржуазності, не змогла стати носієм ідей націоналізму – цієї нової релігії модерного європейського суспільства, вона у такий спосіб дистанціювалася від національних інтересів росіян і позбавлялася політичної підтримки як з боку власного народу, так і з боку своєї держави, що створювало глуху стіну непорозуміння між ними. Саме ця ідеологічна обставина, яка вирізняла російську інтелігенцію з-поміж подібних західноєвропейських груп інтелектуалів, утворювала додаткові стимули для її радикалізації, що притягувало до її лав асимільованих євреїв, котрі набували тут нової якості ультраасиміліціоністів. Зі свого боку, станова структура Російської імперії витискувала з себе той елемент, котрий погано адаптувався або (у випадку із євреями) асимілювався, на периферію. В результаті стався зворотний ефект, коли на соціальному маргінесі імперії утворилася достатньо критична маса вільних радикалів, щоб загрожувати цілісності самодержавного режиму. Як зазначав відомий російсько-єврейський політичний діяч і публіцист П. Я. Рисс, “євреї, котрих поляки у Польщі переслідували як російських асиміляторів і як авангард російської культури, що насправді й було, навіть євреї відштовхувалися урядом від Росії. Влада позбавила народ батьківщини, виховала його поза почуттям національного”³⁸.

Очевидно, що єврейський (точніше, російсько-єврейський) тип таких вільних радикалів виявився легкозаймистою революційною речовиною, бо вони мали для цього відповідні мотиви або, за словами П. Я. Рисса, “володіли природною опозиційністю стосовно режиму”, а отже, надихали революцію своєю потужною енергією рушійної сили³⁹. Якщо революційність російської інтелігенції, котра схильна була бачити у заколоті, повстанні й терорі найближчий і головний шлях до народного блага, виходила з віри у те, що боротьба, знищення ворога, насильницьке і механічне знищення старих соціальних форм самі собою забезпечуватимуть здійснення суспільного ідеалу, то революційність російсько-єврейських інтелігентів, у такий спосіб, за словами Е. Габерера, поставала певним “сплавом маскільських традицій і російського нігілізму”⁴⁰.

На думку відомого американського психолога Е.

Фромма, “втрата сенсу життя, соціального коріння достатньо добре пояснює жагу помсти і культивування у собі ненависті”⁴¹. У своєму запереченні себе як євреїв вони перетворилися на євреїв без властивостей, на “людей-примар”, на “математичні точки”, які подібно до інших націй сплатили свій внесок у загальну данину революційному пануванню⁴². Євреї, як зазначав сучасний американський дослідник Ю. Л. Сльозкін, виявилися не просто найбільш революційною національною групою Російської імперії, вони були й найкращими революціонерами, адже боролися проти тогочасного суспільства із таким самим успіхом, із яким вони його утверджували⁴³. Натомість драматизм ситуації полягав у тому, що на протигагу своїм російським товаришам-інтелігентам, які почувалися “як у себе вдома”, єврейський революціонер не перетворився на самостійну одиницю, адже зберігав залежність від свого соціокультурного світу містечка (*штетла*), частиною якого він був до останньої хвилини.

Штетл мав занедбану економіку з точки зору капіталістичного розвитку пізньоімперської Росії, а отже, став своєрідною пасткою модернізації для своїх численних єврейських мешканців, які жили в оточенні аграрних етносів імперії (українців, поляків, білорусів, литовців). Власне цей чинник посилював соціокультурну самоізоляцію євреїв штетла в якості міської діаспори, адже за рівнем своєї писемності вони могли конкурувати лише з російськими німцями – типовими носіями буржуазної культури в імперії Романових. Однак з іншого боку, у Російській імперії переважало традиційне суспільство, частиною якого звісно був штетл. Очевидно, що процеси модернізації містечкової культури виявилися вкрай повільними, що змушувало освічену єврейську молодь поривати із задуханою містечкового життя у великих російських містах у спосіб асиміляції.

Таким чином, в результаті певних соціально-економічних змін, що сталися в Російській імперії у другій половині XIX ст., а також ментальних зсувів у соціокультурному просторі східноєвропейського єврейства, на політичній арені пізньоімперської Росії з'явилася нова, революційно налаштована група російсько-єврейської інтелігенції, котра спробувала утвердитися у новій для себе ідентичності. Чинниками, які значною мірою вплинули на процеси формування її революційності, на наш погляд, були: соціокультурні цінності Гаскали; особливості суспільної свідомості власне російської інтелігенції; антисемітизм; а також ситуація неавтентичного єврея. Останній чинник змусив багатьох представників російсько-єврейської інтелігенції обрати для себе радикальний шлях російськомовних “асимілянтів”, адже інші стратегії подолання кризи ідентичності, зокрема лібералізм і націоналізм, хоча й залишалися популярними серед столичних євреїв, натомість для містечкового єврейства були малоефективними, не зовсім зрозумілими,

³⁶ Gershenzon M. O. Tvorcheskoe samosoznanie [Creative self-consciousness], *Vehi: Sbornik statej o russoj intelligencii* [Milestones: A collection of articles about the Russian intelligentsia], Sankt-Peterburg, 2011, P. 105 [in Russian].

³⁷ Ibidem, P. 116.

³⁸ Ryss P. Russkij opyt. Istoriko-psihologicheskij ocherk russoj revoljucii [Russian experience. Historical and psychological essay on the Russian revolution], Parizh, 1921, P. 14 [in Russian].

³⁹ Ibidem, P. 13.

⁴⁰ Haberer E. *Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia*, London, 1995, P. 21–22 [in English].

⁴¹ Fromm Je. *Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness], Minsk, 1999, P. 353 [in Russian].

⁴² Ajhenva'ld Ju. *Nasha revoljucija ...*, op. cit., P. 21.

⁴³ S'lozkin Ju. *Jera Merkurija: Evrei v sovremennom mire* [Age of Mercury: Jews in the Modern World], Moskva, 2007, P. 204–206 [in Russian].

а за умови самодержавства, й небезпечними політичними доктринами.

Bezarov Olexandr. Social and cultural phenomenon of the Russian-Jewish intellectuals. The aim of the study. The article describes peculiarities of the formation processes of the Russian-Jewish intellectuals in the second half of the XIX - early XX centuries identifies socio-psychological factors of these processes. **Research methods:** identity theory is used to analyze the contradictory way of assimilation and emancipation of Jews in the Russian Empire; substantiation of the phenomenon of revolution, opposition and political activity of representatives of the Russian-Jewish intellectuals; the origins of the revolutionary movement in the Russian Empire, as well as the place and role of Jews in the modernization of late imperial Russia. **Scientific novelty.** For the first time, it was used the theory of identity in the study of the social and cultural phenomenon of the Russian-Jewish intellectuals, highlighting the factors that influenced the peculiarities of its formation and development in the second half of the XIX–early XX century. in the Russian Empire and hypothesized a crisis of identity of the Russian-Jewish intelligentsia, one of the consequences of which was the revolution of radical Russian-Jewish intellectuals. **Conclusions.** It has been proved, that the development of the revolutionary nature of some of the Russian-Jewish intelligent people (“assimilants”) was influenced by the social and cultural values of Gaskali, the peculiarities of the social consciousness of the Russian intelligentsia, anti-Semitism, and the situation of non-authentic Jews.

Keywords: Jews, identity, intelligentsia, Russian Empire, revolutionism.

Безаров Олександр Троянович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор двох монографій, навчального посібника та понад 60 наукових статей з історії революційного руху (соціал-демократії) в країнах Східної Європи у Новий час, в яких висвітлена участь євреїв у революційному русі в Російській імперії, політика російського самодержавства з єврейського питання у XIX – на початку XX століття, а також соціокультурне життя євреїв Буковини у XIX – XX століттях.

Bezarov Olexandr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, Yuri Fedkovych National University of Chernivtsi. Author of two monographs, a textbook and more than 60 scientific articles on the history of the revolutionary movement (social democracy) in Eastern Europe in modern times, which highlights the participation of Jews in the revolutionary movement in the Russian Empire, the policy of Russian autocracy on the Jewish question in the XIX - early twentieth century, as well as the socio-cultural life of the Jews of Bukovina in the nineteenth - twentieth centuries.

Received: 17.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© O. Bezarov, 2021

**ПАРАДИГМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
У ДОБУ НОВОГО ЧАСУ (КОНЦЕПЦІЯ ПОЛА КЕННЕДІ)****Олександр СИЧ,**Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,
Чернівці (Україна); asych_chnu@yahoo.com**THE PARADIGM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN
THE MODERN TIME ERA (PAUL KENNEDY'S CONCEPT)****Oleksandr SYCH,**Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University,
Chernivtsi (Ukraine)
ORCID ID 0000-0002-1886-4283

Сыч Александр. Парадигма международных отношений в эпоху Нового времени (концепция Пола Кеннеди). В статье рассмотрена концепция международных отношений, предложенная 30 лет назад известным историком и политологом Полом Кеннеди. **Цель статьи.** Автор статьи попытался выяснить, насколько актуальными являются её ключевые положения для понимания как истории, так и современного состояния международных отношений. **Методология:** ретроспективный анализ. **Выводы.** П. Кеннеди весьма обстоятельно проанализировал экономические изменения и военные конфликты в мировой истории на протяжении пяти столетий, что позволило ему выявить факторы, которые определяли внутреннюю логику и содержание международных отношений. По мнению автора статьи, концепция П. Кеннеди помогает не только глубже понять ход исторического процесса в эпоху Нового времени, но и предлагает методологический инструментарий, позволяющий на основе исторического анализа прогнозировать – в известной степени – тенденции будущего развития.

Ключевые слова: международные отношения, экономические изменения, военные конфликты, великие державы, баланс сил.

Постановка проблеми. Процеси та події в міжнародних відносинах у перші десятиліття XXI ст. привертають увагу не тільки політиків, дипломатів, професійних експертів-аналітиків, але й широкої громадськості. Люди все більше усвідомлюють, що стан міжнародних відносин усе частіше й напругу позначається на соціально-економічному розвитку їх країн, а також на їх власному добробуті, повсякденній діяльності, якості життя тощо. Стає очевидним, що в наш час міжнародні відносини вступають у нову добу, яка, як видається деяким аналітикам, буде позначена небезпечною невизначеністю, багатьма ризиками й навіть хаосом. Наскільки правильними виявляться ці прогнози, стане зрозумілим у найближчі роки, але вже можна з упевненістю констатувати, що почалася суттєва зміна всієї “архітектури” сучасних міжнародних відносин. Та щоб ліпше орієнтуватися в конфігурації міжнародної системи так званого постмодерного світу, потрібно добре розуміти її витоки й головні тенденції розвитку в попередній період.

Поява міжнародних відносин – у сучасному розумінні цього терміна – припадає на добу Нового часу (Modern Age), коли виникають перші національні держави, як, власне, й таке поняття як “нація”. Саме це поняття (як і похідні від нього поняття “державо-нація”, “національний інтерес”, “націоналізм”) стало системоутворюючим для міжнародних відносин Нового часу. Коли в результаті Тридцятилітньої війни, яка зачепила майже всі європейські держави, Габсбурги зазнали поразки, і новим

європейським гегемоном стала Франція, яка зажадала від імператора Священної Римської імперії Фердинанда III відмовитися від союзу з іспанською гілкою габсбурзької династії, той змушений був це зробити, поставивши тим самим національні інтереси вище за династичні. Варто нагадати, що з англійської “міжнародні відносини” (international relations) буквально перекладаються як “відносини між націями”. До речі, перша міжнародна організація, створена після Першої світової війни, називалася Ліга Націй, а найбільша міжурядова організація, яка існує в наш час, називається Організацією Об'єднаних Націй, а не держав.

Саме у добу Нового часу до дипломатичного обігу входять такі поняття, як “державний суверенітет”, “територіальна цілісність”, “самовизначення народів”, “міжнародно-правове визнання”, “великі держави” та деякі інші, без яких сьогодні неможливо уявити світову політику. Нарешті, в цю добу складається нова й, по суті, перша *система* міжнародних відносин – Вестфальська, яку деякі автори взагалі розглядають як першу геополітичну модель сучасного світу, яка визначила тип її учасників і правила взаємодії між ними¹.

Аналіз досліджень і публікацій. За останні десятиліття як на пострадянському просторі, так і за його межами вийшла друком ціла низка наукових праць, присвячених історії міжнародних відносин і дипломатії, зокрема й у Новий час². Однак у багатьох з них при висвітленні подій та явищ міжнародного життя превалює

¹ Istoriia suchasnoho svitu: sotsialno-politychna istoriia XV–XX stolit [History of the modern world: social and political history of the XV–XX centuries], Yu.A. Horban, B.I. Bilyk, L.V. Diachuk ta in.; Za red. Yu.A. Horbania, 2-he vyd., dop. i pererob, Kyiv: Vikar, 2003 [in Ukrainian]; Nikitina Yu.A. “Mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika” [International Relations and World Politics], 2-e izd. ispr. i dop., Moskva: Aspekt-Press, 2012, P. 52 [in Russian].

² Istoriya Yevropy [History of Europe]: v 10 vol., Pod. red. M.A. Barga, Vol. 4, Yevropa novogo vremeni (XVII–XVIII vv.), Moskva: Nauka, 1994 [in Russian]; Vseobshchaya istoriya diplomatii [General history of diplomacy], Moskva: Eksmo, 2010 [in Russian]; Medyakov A.S. “Istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy v Novoe vremya” [History of international relations in modern times], Moskva, 2007 [in Russian]; Fenenko A. V. “Istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy: 1648–1945” [History of international relations: 1648–1945], Moskva: Izd-vo “Aspekt-Press”, 2018 [in Russian]; Black J.A. History of Diplomacy, London, 2010 [in English].

суто фактологічний підхід і описовість на шкоду аналізу глибинних причин, які визначали параметри, динаміку й напрямки міжнародного розвитку, а також його підсумки й далекосяжні наслідки. Зрозуміло, що такий аналіз залежить від методологічних позицій, на яких стоять автори (деякі з яких з певних причин узагалі уникають чітко окреслювати свою методологічну парадигму). Адже, як відомо, для пояснення одних і тих самих фактів можуть бути залучені різні теорії, методологічні підходи, інтерпретації, від чого буде залежати адекватність загальної оцінки тих або інших подій, явищ чи процесів у міжнародних відносинах новочасного періоду всесвітньої історії.

І, нарешті, для розуміння самого змісту та специфіки міжнародних процесів у добу Нового часу необхідно дати відповідь на низку запитань, які закономірно постають при вивченні історії XVI – XX ст. Чому в різні періоди різні держави виходили у лідери, ставали гегемонами на міжнародній арені? І чому через якийсь час вони втрачали свою провідну роль, а їхня слава згасала? Що, зрештою, вирішувало результат протистояння великих держав, зокрема, коли справа доходила до війни? Як стан міжнародних відносин позначався на історичних долях різних народів і країн?

Основна частина. Цікаві й, що важливо підкреслити, вельми переконливі відповіді на ці запитання запропонував британо-американський історик Пол Кеннеді у своєму фундаментальному дослідженні³, яке з'явилося понад 30 років тому, але не втратило своєї актуальності й дотепер. Переклад російською побачив світ лише 2016 року під назвою “Кеннеді П. Взлёт и падения великих держав. Экономические изменения и военные конфликты в формировании мировых центров власти с 1500 по 2000г.”.

Треба сказати, що поява в 1987 р. його книги (майже 700 сторінок тексту) викликала великий резонанс і десятки позитивних і навіть захоплених рецензій, а її автора почали порівнювати з такими корифеями історичної науки як Тойнбі та Ранке. За два роки вона витримала декілька видань, була перекладена 23 мовами й стала міжнародним бестселером. Науковець спромігся не тільки зібрати в ній, без перебільшення, величезний фактичний матеріал, але й належно його систематизувати та проаналізувати, щоби зробити оригінальні висновки й узагальнення щодо основних чинників, які визначали “архітектуру” міжнародних відносин, її головних “акторів”, співвідношення сил у світовій політиці у часовому вимірі останніх п'яти століть, а в прикінцевому розділі – на підставі встановлених ним закономірностей – навіть зробити прогноз щодо можливого балансу сил у світі на межі XX – XXI ст. Тому тепер, 30 років потому, ми маємо можливість зіставити концепцію П. Кеннеді з реаліями двох перших десятиліть XXI ст. і побачити, в чому він помилився, а в чому мав рацію. З огляду на вищесказане, доцільно нагадати основні положення його концепції, що може допомогти скласти цілісне уявлення про пружини та внутрішні механізми розвитку міжнародних відносин у добу Нового часу.

Головна мета, яку поставив перед собою Пол Кеннеді, – це докладно простежити піднесення та занепад великих держав упродовж п'яти століть (XVI –

XX ст.) в історичному та геополітичному контекстах, а також визначити закономірності, що дозволяли тій чи іншій державі у певний момент історії здобувати лідерство на європейській, а згодом і світовій арені. Погодимося, що це, по суті, одне із центральних питань світової політики і геополітики.

У першому розділі свого твору він розглянув період, який охоплює 1500 – 1815 рр. На початку даного періоду, на думку Кеннеді, існували такі “центри сили”: Китай династії Мін, Османська імперія, імперія Великих Моголів у Північній Індії, європейська система держав, а також, щоправда меншою мірою, Московська держава, Персія та Японія. Автор ставить запитання: чому саме з XVI ст. почався “злет західного світу”? На перший погляд, вихідні позиції (матеріальні, людські, науково-технічні та інші ресурси) у боротьбі за світове лідерство у деяких східних держав виглядали здебільшого ліпше, ніж у роздробленої в політичному сенсі Європи. Відповідь на поставлене запитання він убачав в існуванні на Сході самодостатньої державної влади деспотичного типу, яка уніфікувала і монополізувала практично всі сфери людської життєдіяльності, що не тільки гальмувало поступ, але й позбавляло мусульманські імперії Близького Сходу, держави Азії чи Китай внутрішніх рушійних сил, стимулу для саморозвитку, необхідного динамізму, що приречило їх у підсумку на поступове, але неухильне та невідворотне відставання від низки західноєвропейських країн.

Навпаки, історичні умови, за яких розвивалася Європа, сприяли виходу її держав на перші ролі у світовій політиці. Серед них Кеннеді визначив такі:

1) незрівнянно менше втручання держави в економічне життя, а звідси й більший простір для розвитку ринкових відносин, які неабияк стимулювали розвиток економіки;

2) “політичний плюралізм”, тобто боротьбу між різними державно-політичними утвореннями за збереження незалежності або досягнення першості, що спонукало їх до “проривів” в економічній і військових сферах (саме з цього часу, як вважав Кеннеді, можна говорити про початок, примітивної поки що, гонки озброєнь і торгівлі зброєю);

3) торгове та колоніальне суперництво, яке дало сильний поштовх накопиченню й застосуванню різноманітних і важливих знань, що сприяло розвитку науки, техніки, винаходам тощо;

4) певне значення у появі “європейського дива” мали деякі особливості географічного розташування та більш сприятливі умови для прояву інтелектуальної свободи всередині європейських країн, особливо внаслідок поширення ідей Відродження та Реформації.

Науковець показав, що війни, які точилися в Європі в 1519–1659 рр., були тісно пов'язані з утворенням незалежних національних держав, боротьбою за гегемонію на європейському континенті. Особливо докладно розглянено ним спроби габсбурзької австро-іспанської “осі” встановити своє панування на континенті та причини їх провалу. Він зазначив, що, якщо до XIV ст. воєнні конфлікти мали, як правило, локальний характер, то війни XVI–XVII ст. втягують у свою орбіту значно більшу кількість держав чи навіть коаліцій держав.

З іншого боку, наявним було різке зростання

³Kennedy P. The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000, London, 1989, 898 p. [in English].

вартості ведення воєнних кампаній. Так, в Англії в останні роки правління Єлизавети чи в Іспанії часів Філіпа II три чверті державних витрат ішло на ведення війни або на сплату боргів, які утворилися через попередні війни⁴. Вартість війни в XVI ст., за його підрахунками, могла бути приблизно оцінена в декілька мільйонів фунтів стерлінгів, до кінця XVII ст. вона зросла до десятків мільйонів, а під кінець наполеонівських війн воєнні витрати основних воюючих сторін часом сягали 100 млн ф. ст. на рік⁵. Навіть у мирний час на утримання збройних сил припадало від 40 до 50% державних витрат, а під час війни такі витрати зростали до 80 і навіть 90% бюджету країни⁶. Отже, як вважав Кеннеді, наявність достатніх матеріальних ресурсів і відповідний стан господарства, які могли б забезпечувати можливість ведення тривалих і дорогих воєнних дій, набували вирішального значення. За його словами, переможиці в цих війнах мусили визнати, хоча й із неохотою, що торговець, промисловець чи фермер так само важливі, як офіцер кавалерії та пікінер.

Найбільш важливою рисою наступного періоду (1660–1815) стало створення багатополосної системи європейських держав. До великих держав цього періоду вчений зараховує Францію, Габсбурзьку монархію (Австрію), Пруссію, Велику Британію та Росію. Розглядаючи протиборство між ними та особливо наполеонівську епопею, Кеннеді відзначав зростаючу роль геополітичного чинника і фінансових ресурсів його учасників в успішному завершенні тих або інших конфліктів, які все частіше набували форми коаліційних війн. За ці півтора століття військова потужність провідних держав зазнала змін не стільки з точки зору технічної оснащеності (тут якраз зміни були доволі повільними), скільки в організаційному плані, що проявилось в подальшій професіоналізації армій, створенні військових міністерств, інтендантств, системи постійних казарм, шпиталів тощо.

Отже, починаючи від умовного 1500 року провідні європейські держави демонстрували все більш швидке піднесення – у технологічній, економічній, науковій, військовій царинах, тоді як Китайська, Османська імперії, Японія, Росія, навпаки, все більше відставали від них у цих сферах. При цьому в самій Європі найбільш потужні й провідні держави весь час змінювали одна одну. Іспанію і Габсбургів на якийсь час затьмарила маленька, але зухвала Голландія, далі піднялася Франція Людовика XIV, згодом Францію потіснила Британія. Реформи Петра Великого вивели в коло великих європейських держав і Росію.

Аналізуючи злети та занепади Росії як великої держави, історик вважав, що в її історії було три періоди найвищої могутності, справжнього військово-політичного тріумфу. Реформи Петра створили регулярну армію та воєнну промисловість, потужний бюрократичний державний апарат, що й дозволило молодій імперії опинитися серед перших європейських держав. Однак далі реформи сповільнилися, і в XVIII столітті Росія все помітніше відставала від європейських лідерів в економічному, військовому і технологічному вимірах. Другий тріумф Росії –

перемога над Наполеоном у складі антинаполеонівської коаліції, коли російська воєнна машина виявилася найсильнішою в Європі. Втім, на думку Кеннеді, поразка Наполеона була зумовлена не стільки перевагами Росії в технологіях, економіці та озброєннях, скільки перенапругою сил самої Франції, а також величезністю території та ресурсів Росії. До речі, ті ж фундаментальні чинники багато в чому визначили поразку нацистської Німеччини у 1945 році у війні проти Радянського Союзу, разом із багаторазовою перевагою потенціалу, економік, фінансів і озброєнь антигітлерівської коаліції в цілому. Крім того, росіяни завжди виявляли видатні якості справжніх воїнів – сміливість, стійкість, витривалість, що значно компенсувало економічну слабкість, відсталість озброєнь і недоліки в управлінні військами (як це було, наприклад, під час невдалої для них Кримської війни).

Другу частину своєї книги П. Кеннеді присвятив розгляду позицій і дій головних політичних сил на міжнародній арені в 1815–1885 рр. Він виділив такі характеристики даного періоду: поступове становлення світової системи господарства та її пришвидшений розвиток з середини XIX ст., поява небаченого простору для розвитку продуктивних сил в умовах промислової революції; вплив останньої на способи ведення війни як на суходолі, так і на морях; відносна стабільність політичного становища в Європі та відсутність тривалих, “виснажливих” війн між великими державами.

Після розгрому Наполеона Російська імперія стала майже на півстоліття (1815–1848 рр.) головною військовою державою Європи. Однак програна Кримська війна та успішна демонстрація під час неї більш передових технічних (паровий флот та ін.) і соціальних досягнень Англії та Франції підірвали російський престиж. Друга половина XIX – початок XX століття – це, за словами Кеннеді, епоха всесвітнього тріумфу Британської імперії. Однак уже наприкінці XIX століття Британії кинула виклик об'єднана Німеччина, яка до того ж розгромила Францію в 1870 році.

Хоча склад великих держав у зазначений період практично залишився незмінним (вказана вище “пентархія”), баланс сил між ними змінювався: одні пішли вперед у зміцненні своєї політичної, економічної та військової могутності, інші помітно відстали. Причину британський історик вбачав у неоднаковій здатності країн до сприйняття досягнень промислової та “військової” революцій, до використання нових технологій та нових можливостей комунікації (залізниця, телеграф тощо). Цим можна пояснити, з його точки зору, як десятиліття британської економічної гегемонії, так і вражаючий спурт Німеччини в останній третині XIX століття.

Саме з кінця XIX ст., коли боротьба великих держав виходить за європейські кордони і все частіше спрямовується на захоплення нових ринків і територій по всій земній кулі, починаються процеси, які спричинилися до заміни багатополосного світу на біполярний. Пожадливий поділ світу між великими європейськими державами призвів у 1914 році до Першої світової війни, а наступний реваншизм німців і

⁴ Kennedy P. The rise and fall of the great powers..., op. cit., P. 91.

⁵ Ibidem, P. 99.

⁶ Ibidem, P. 109.

японців – до Другої світової. Досліджуючи характер історичного розвитку країн-учасниць Першої світової війни, британо-американський учений дійшов висновку, що в їх основі лежали такі причини, які взаємодіяли між собою: 1) зміни у військово-промисловій базі, 2) геополітичні, стратегічні та соціокультурні можливості кожної окремої держави, яка брала участь у світовому балансі сил, 3) дипломатичні та політичні зміни, що вплинули на результати великих коаліційних війн. Тому переваги блоку центральних держав, які виявилися в ході Першої світової війни (гарні внутрішні комунікації, висока якість підготовки німецької армії, окупація та експлуатація багатьох захоплених територій), і навіть вихід із війни Росії не змогли “переважити” сукупну міць воєнно-промислового потенціалу країн Антанти і США, що й визначило остаточний результат цього небаченого за масштабом військового конфлікту. Воєнні видатки країн Антанти більше, ніж удвічі перевищили відповідний показник у Троїстого союзу – 57,7 проти 24,7 млрд дол. (у цінах 1913 р.), що дозволило їм мобілізувати 40,7 млн людей, тоді як Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія спромоглися поставити під рушницю лише трохи більше 25 млн⁷. Дія зазначених вище причин після закінчення війни дозволила Німеччині, незважаючи на територіальні втрати, військові обмеження та економічну нестабільність після 1919 р., залишитися, попри те, “потенційно вельми сильною великою державою”⁸.

Після 1945 року розклад сил на міжнародній арені знову різко змінився: світовими гегемонами стали дві, колись периферійні і не зовсім європейські держави, – США і СРСР.

Отже, на думку П. Кеннеді, підсумки великих коаліційних війн протягом 1500–1945 рр. значно підтверджують вирішальний вплив економічних чинників у тих зрушеннях і змінах, які відбувалися в міжнародних відносинах. Тому бути великою державою, за Кеннеді, означає мати “процвітаючу економічну базу”⁹. Разом із тим він не абсолютизував дану тезу, визнаючи відносний характер таких понять, як економічна, політична або військова могутність будь-якої держави з огляду на її “включеність” у загальний міжнародний баланс сил, який ніколи не залишався сталим.

Окреслимо основні положення концепції британського історика. Якщо спробувати сформулювати стисло, тобто виділяючи їх квінтесенцію, то його головний висновок полягає в тому, що в довгостроковій перспективі багатство країни та її продуктивні сили, у зіставленні з аналогічними показниками конкурентів, є істотною детермінантою їх глобального статусу. І він докладно, як зазначалося вище, на величезному фактичному матеріалі простежив і проаналізував, як це було в історії.

Згідно з П. Кеннеді, ключ до могутності та впливу на міжнародній арені належить шукати у складному поєднанні безперервних технологічних інновацій, економічної та фінансової потужності, природного, демографічного й територіального потенціалу, соціальної модернізації, а також у наявності таких

важковимірюваних чинників, притаманних як народам, так і їх вождям, як енергія, готовність вперто боротися, витривалість, уміння робити менше помилок, ніж суперник. Ті держави, хто швидше й успішніше розвиваються, вчасно проводять реформи, виявляють більше волі та наполегливості в досягненні поставлених завдань, – виходять у лідери. Ті ж, хто зволікають, замикаються в собі, стримують інновації, припускаються грубих помилок, – відстають і в підсумку програють як в економічному змаганні, так і у військовому відношенні. Тому військова міць, зрештою, залежить від економічного розвитку. Саме стан економіки і рівень технологій в довгостроковій перспективі зумовлюють успіх або невдачу, ділять нації (держави) на тих, хто виграв, і тих, хто програв.

Очевидно, що ресурси кожного суспільства завжди обмежені. Щоби не відстати і не програти нескінченне історичне змагання, кожна держава (в особі уряду чи правителя) має ними вміло розпорядитися. Ресурси повинні бути розумно розподілені між трьома сферами, які вимагають витрат: зміцнення військових структур і сучасних озброєнь; рівень і якість життя населення; інвестиції в економіку та інфраструктуру, в економічне зростання. Надто великі військові витрати ставлять хрест на добробуті населення та економічному розвитку. Непомірні військові витрати, утримання далеких територій і сателітів створюють непосильне “імперське перенапруження” і можуть призвести до краху саму метрополію (прикладом чого є загибель більшості імперій – від Римської та Британської до Російської). Причини розвалу СРСР виявилися подібними до тих, що ледь не викликали крах російської держави в середині XIX століття (Кримська війна) та зумовили такий у 1917–1918 рр., а саме: величезне імперське перенапруження в сукупності з недостатньою увагою до розвитку технологій, економіки, потреб суспільства, сучасних інституцій. Але недооцінка ролі військового потенціалу і пріоритет громадянського розвитку здатні спричинити поразку у війні аж до державного краху. Пошук балансу в оптимальному розподілі ресурсів і можливостей – це постійна турбота держав як у минулому, так і у сьогоденні.

Отже, підкреслюючи взаємозв'язок економіки, науково-технічних інновацій і спроможності державної політики ефективно залучити свої ресурси в мирний час і в період війни, П. Кеннеді виводить закономірності, які пояснюють, що саме дозволяє тій або іншій державі у певний момент історії здобувати лідерство на світовій арені, яке, однак, у результаті порушення рівноваги між економічним та військовим потенціалами легко переходить до нової держави, яка також набуває світового статусу.

Концептуальні положення Пола Кеннеді, безумовно, заслуговують на увагу, бо дозволяють ліпше зорієнтуватися й, головне, зрозуміти динаміку та внутрішню логіку розвитку міжнародних відносин у добу Нового часу. Проте складається враження, що в них проглядає свого роду економічний детермінізм. Аж ніяк не заперечуючи значення економіки як справді найважливішої, так би мовити, “несучої опори” геополітичного становища держави та її

⁷ Ibidem, P. 354.

⁸ Ibidem, P. 372.

⁹ Ibidem, P. 397.

зовнішньополітичного курсу, все ж треба обов'язково враховувати й інші його компоненти, які відіграють важливу роль у надзвичайних ситуаціях, таких як міжнародні кризи, війни тощо. Історичний досвід свідчить, що економічна перевага не завжди автоматично приводить до політичного чи військового виграшу. Пригадаймо, що економічні й фінансові можливості Англії наприкінці XVIII – у перше десятиріччя XIX ст., не буди підкріплені відповідною військовою міццю, не могли забезпечити їй впродовж 20 років вирішальної переваги в боротьбі з революційно-республіканською, а потім наполеонівською Францією.

В історії чимало прикладів, коли в екстремальних обставинах неабияку роль відіграють такі чинники, як особливості внутрішньополітичного становища, масової свідомості, ідеологічних настанов, наявності демократичних цінностей. Саме останні, що народилися під час Великої французької революції, надихнули французький народ на мобілізацію таких матеріальних і духовних ресурсів, завдяки яким Франція практично сама виявилася здатною протистояти численним коаліціям, які організувала (й фінансувала) проти неї Англія. У Кеннеді подібні події, як видається, занадто жорстко, прямолінійно “прив’язані” до економічного базису. Тому деякі його оцінки та твердження виглядають дещо спрощеними і схематичними.

Наприклад, він вочевидь недооцінив ідейно-політичні та соціально-класові міркування у зовнішній політиці західних держав у 1930-х роках, які були невід’ємною складовою сумнозвісної “політики умиротворення” і водночас стали однією із суттєвих причин сповзання світу до нової світової війни. Ідеологічний чинник у радянсько-американських відносинах у 1945 – 1989 рр. також відігравав, як відомо, дуже помітну роль.

Висновки. Підбиваючи підсумки, треба визнати, що розглянена концепція розуміння міжнародних відносин, яку Кеннеді намагався розробити суто з наукових позицій, виглядає неупередженою й достатньо збалансованою. Основні положення запропонованої ним парадигми міжнародних відносин, не кажучи вже про зібраний і проаналізований у книзі справді неосяжний фактичний матеріал, витримали випробування часом і зберігають високу цінність і дотепер. Будучи істориком, він на підставі свого дослідження зробив спробу спрогнозувати розвиток міжнародних відносин – і відповідно їх головних “акторів” – на 15 років наперед, до 2000 року. Не всі його прогнози виправдалися (та й хто міг передбачити розвал СРСР!), але неабиякий подив викликає якраз те, що багато в чому він мав рацію й багато що передбачив правильно. Такій результативності прогнозів можуть лише позаздрити політологи, футурологи та професійні експерти зі світової політики.

Тому можна твердити, що парадигма міжнародних відносин, обрнута П. Кеннеді, загалом адекватно показує суть міжнародних процесів протягом 1991–2022 рр. У 1989–1991 рр. зазнав руйнування біполярний світопорядок, і США на недовгий час залишилися єдиною наддержавою. Але незабаром ми стали свідками виняткового економічного піднесення Китаю, згодом відбулося зміцнення Росії, зокрема її військової могутності та зовнішньополітичного авторитету, тоді як США стали поступово втрачати позиції одноосібного лідера. Варто нагадати, що після Другої світової війни

на США припадало десь 60% світового промислового виробництва, то сьогодні лише 15%, а КНР за цим показником вже обійшла Сполучені Штати. І тому сьогодні світ знову напромацьки шукає новий світовий баланс між великими державами, перелік яких при цьому, на перший погляд, залишився майже таким саме, яким був сто років тому: США, Росія, Китай, Європа (в якій бачимо колишні великі держави – Велику Британію, Німеччину та Францію, але саме *колишні*, бо загальне послаблення економічних і особливо політичних позицій Європи стає все більш очевидним) та, хоча й значно меншою мірою, Японія. А це значить, що концепція П. Кеннеді дає можливість зрозуміти, з чого складається сукупна могутність держав і які чинники визначають їх місце і роль у сучасних міжнародних відносинах. Що зайвий раз доводить, наскільки корисним і повчальним може бути вивчення історії для розуміння як сьогодення, так і прийдешнього.

Sych Oleksandr. Paradigm of international relations in the modern age (the concept of Paul Kennedy). The article considers the concept of international relations proposed 30 years ago by the famous historian and political analyst Paul Kennedy. **The purpose of the article.** The author of the article tried to find out how relevant its key provisions are for understanding both the history and the current state of international relations. **Methodology:** retrospective analysis. **Conclusions.** P. Kennedy traced and explained how the various Great Powers have risen and fallen, relative to each other, over the five centuries since the formation of the ‘new monarchies’ of Western Europe and the beginnings of the transoceanic, global system of states and to the end of the twentieth century. He analyzed in great detail the character and main tendencies of international relations for the last five centuries. Such analysis allowed him to identify the factors that determine the internal logic and content of international relations in the stated period, first of all the economic changes and military conflicts. According to P. Kennedy, the present large actors in the international system are thus compelled to grapple with the twin challenges which have confronted all their predecessors: first, with the uneven pattern of economic growth, which causes some of them to become wealthier (and, usually, stronger), relative to others; and second, with the competitive and occasionally dangerous scene abroad, which forces them to choose between a more immediate military security and a longer-term economic security. So, the concept of P. Kennedy helps not only to a deeper understanding of the historical process in the Modern Age, but also offers methodological tools based on historical analysis to predict – to a certain extent – the tendencies of future international development.

Key words: international relations, economic changes, military conflicts, the great powers, the balance of power.

Олександр Сич – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна). Коло наукових інтересів: всесвітня історія, проблеми історії Першої світової війни, революцій, цивілізаційних і міграційних процесів. Автор близько 300 наукових праць.

Oleksandr Sych – Doctor of History, Professor, Head of World History Department, Yuriy Fed'kovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine). Research interests: world history, problems in the history of the First World War, revolutions, civilization and migration processes. The author of about 300 scientific works.

Received: 26.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© O. Sych, 2021

**ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939-1944 рр.)****Владислав ГАВРИЛОВ**ДУ " Інститут всевітньої історії НАН України", Київ (Україна),
gavrsvlad@gmail.com**POLICY OF UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH
DURING THE NAZI OCCUPATION (1939-1944)****Vladyslav HAVRYLOV,**State institution The institute of World history of National
Academy of Science of Ukraine, Kyiv (Ukraine),
ORCID ID: 0000-0001-6632-5498

Гаврилов Владислав. Политика украинской греко-католической церкви во время нацистской оккупации (1939–1944 гг.). В статье проанализирована политика греко-католической церкви на территории Украины во время Второй мировой войны. Особое внимание уделено западноукраинским землям, охарактеризованы особенности взаимоотношений между украинской греко-католической церковью и нацистской администрацией, руководствующим составом гестапо и вермахта на оккупированной территории. **Целью** работы является анализ деятельности представителей греко-католической церкви во время нацистской оккупации. **Актуальность** исследования диктуется отсутствием одной общей работы о греко-католиках в Украине в годы Второй мировой войны, а также необходимостью сравнительного анализа имеющихся работ, которые были опубликованы в советской и современной украинской историографии, посвященных истории УГКЦ во время Второй мировой войны. **Методика** работы основывается на анализе исторических документов. **Выводы.** 1939–1946 гг. для УГКЦ были отмечены борьбой за выживание под давлением советской, нацистской и снова советской власти.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, Советский Союз, Третий рейх, Вторая мировая война, оккупация.

Вступ. Специфіка моделі державно-церковних відносин потребує фахових досліджень. Цьому сприяли б глибокі, ґрунтовні наукові розвідки у історичній ретроспективі, зокрема про відносини між владою і Українською Греко-католицькою церквою (УГКЦ), що мали місце в ХХ ст., у період Другої світової війни, який був обтяжений складними політичними обставинами. Досить тривалий час, який відділяє нас від досліджуваних подій, дає змогу не тільки ретельніше опрацювати й проаналізувати праці попередників з історії УГКЦ та державної політики по відношенню до церкви на західноукраїнських землях, а й переосмислити події того часу, більш об'єктивно і без зайвих емоцій підійти до розгляду проблеми¹. Дана тематика має перспективу дослідження не тільки у історичному напрямку, але становить інтерес для спеціалістів у галузі релігієзнавства, соціології, філософії та богослов'я. Міждисциплінарний характер таких наукових розвідок пов'язується з багатовекторністю діяльності церкви як у минулому так і у сьогоденні.

Мета роботи через політику греко-католицької церкви простежити вплив радянської та німецької тоталітарних структур на релігію.

Актуальність теми також обумовлюється й недостатньою кількістю досліджень релігійної політики УГКЦ 1939–1944 рр.

Історіографічний аналіз. Радянські історики Б. Дудикевич, В. Замлинський, Г. Кирилук, І. Миронюк, І. Тельман, пишучи про УГКЦ, використовували усталені штампи "чорні патріоти", "прислужники палів війни", які часто мали невтішне забарвлення, що викликало у свідомості пересічних громадян неприязнь до греко-католицької церкви. Центральна ідея цих публікацій, наповнених цитатами Я. Галана, – це спроба показати УГКЦ як активну прислужницю німецьких окупантів².

З проголошенням незалежності України розпочався новий виток у вивченні історії УГКЦ. Особливість праць цього періоду, полягає у тому, що перше наукове відображення досліджувана проблема отримала не в спеціальних, а в узагальнюючих працях з історії української церкви³.

У працях П. Брицького і В. Трофимовича, опублікованих 1995 р., висвітлюються окремі аспекти історії України в період Другої світової війни, участь українського народу і Церкви у боротьбі проти гітлерівських загарбників⁴.

¹ Myshchak I. "Likvidatsiia Hreko-Katolytskoi Tserkvy v Ukraini v povoienni roky: istoriografii" [Liquidation of the Greek Catholic Church in Ukraine in the postwar period years: historiography], Kyiv, 2007, 342 p. [in Ukrainian].

² Dudykevych B. "Odvichni vorohy ukraïns'koho narodu" [Eternal enemies of the Ukrainian people], in collection: *Pid chornymy krylamy Vatykanu* [Under the black wings of the Vatican], Lviv, 1955, 268 p. [in Ukrainian]; Zamlynskyi V. *Chorni patrioty* [Black patriots], Lviv, 1964, 123 p. [in Ukrainian]; Kyrylyuk H. "Prysluzhnyky poliyiv viyny" [Servants of the piles of war], in collection: *Pid chornymy krylamy Vatykanu* [Under the black wings of the Vatican], Lviv, 1955, 268 p. [in Ukrainian]; Myronyuk I. "Posoromlennya Vatykanu na Zakhidnoukrayinskykh zemlyakh" [Shame on the Vatican in Western Ukraine], *Pravoslavnyy visnyk* [Orthodox Herald], 1961, N 4.1, 60 p. [in Ukrainian]; Telman I. *Kladovyshche tayemnyts na Vaty-Vatykanskomu horbi* [Cemetery of Secrets on the Vatican Hill], Kyiv, 1960, 227 p. [in Ukrainian].

³ Litopys Holhoty Ukrayiny. Represovana Tserkva [Chronicle of Golgotha of Ukraine. Repressed Church], Drohobych, 1994, 527 p. [in Ukrainian]; Gryniv O. Slipyi yak istoryk, filosof, pedahoh [Slipyi as a historian, philosopher, teacher], Lviv, 1994 [in Ukrainian]; Dudykevych B. "Odvichni vorohy ukraïns'koho narodu"..., op. cit., 268 p.; Zamlynskyi V. *Chorni patrioty* [Black patriots], Lviv, 1964, 123 p. [in Ukrainian]; Kyrylyuk H. *Prysluzhnyky poliyiv viyny*..., op. cit.; Myronyuk I. *Posoromlennya Vatykanu* ..., op. cit.; Telman I. *Kladovyshche tayemnyts* ..., op. cit.; Litopys Holhoty Ukrayiny..., op. cit.; Gryniv O. *Slipyi yak istoryk, filosof, pedahoh*..., op. cit.; Shkrabyuk P. *Vynohradnyk Hospodniy. Istoriya zhyttya o. dra Y. Kladochno* [Vineyard of the Lord. Life story of Fr. Dr. Y. Kladochny], Lviv, 1995, 280 p. [in Ukrainian].

⁴ Bryts'kyi P. *Ukrayina u druhiy svitoviy viyni (1939-1945 rr.)* [Ukraine in the Second World War (1939-1945)], Chernivtsi, 1995, 114 p. [in Ukrainian]; Trofymovych V. *Ukrayina v roky Druhoi svitovoyi viyny (1939-1945)* [Ukraine during the Second World War (1939-1945)], Lviv, 1995, 280 p. [in Ukrainian].

Політика радянської влади щодо греко-католицької церкви відображується також у монографіях та наукових статтях сучасних українських дослідників, зокрема у працях В. Марчука⁵ та Я. Біласа⁶.

Джерельна база. Із джерел, які найяскравіше відображають різнобічну діяльність УГКЦ, вирізняється епістолярна спадщина ієрархів церкви⁷. Її аналіз дає змогу простежити вагому роль УГКЦ у житті суспільства, всебічно дослідити екуменічну діяльність церкви і її роль у консолідації українського національного життя.

Для дослідження основ релігійної політики радянської і німецької влади велике значення мають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). Фонд 1 – “Центральний Комітет Комуністичної партії України” за характером це наступні документи: протоколи донесень і постанови ЦК КП (б) У, але в них не завжди об'єктивно відображені події, пов'язані з діяльністю українських греко-католицьких ієрархів та священників.

Аналіз окупаційної політики нацистів стосовно церкви ґрунтується також на документах ЦДАВО України у м. Києві, Фонд 3206 (Райхскомісаріат Україна) та Фонд 3676 (Штаб імперського керівництва райхслайтера А. Розенберга для окупованих східних областей).

В окупаційних газетах, що виходили у Києві, майже не було згадок про діяльність УГКЦ на території міста. Хоча відомо, що у Києві УГКЦ продовжувала звершувати богослужіння.

Також заслуговує на увагу і перший навчальний посібник за редакцією професорів А. Колодного і П. Яроцького “Історія релігії в Україні”⁸. В ньому вперше системно і послідовно проаналізовані релігійно-церковні процеси, що відбувалися в різних конфесіях на теренах України.

Аналіз історіографії та джерельної бази дозволяє стверджувати, що при наявності великого масиву інформації щодо історії УГКЦ в період Другої світової війни досі відсутнє ґрунтовне дослідження цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Підписання пакту Ріббентропа-Молотова, у вересні 1939 р. на західних землях України і встановлення радянської влади, потягнули за собою й інші зміни, так із п'яти православних епархій, які знаходилися у цій частині України, чотири увійшли до складу СРСР, а Московська патріархія мала на меті розширити свою сферу впливу на всю територію Західної України. Для здійснення цих планів потрібно було підпорядкувати греко-католицьку церкву.

Важливо підкреслити, що пропагандистський наступ на УГКЦ розпочав журнал “Комуніст”, який 9 жовтня 1939 р. звинуватив її структури у співпраці з “польською буржуазією” та антирадянській агітації. У той же час було закрито двадцять греко-католицьких видань і розпочато вилучення релігійної літератури з бібліотек і книгарень. Були закриті семінарія і монастирські новіціати (будинки для кандидатів на

прийняття монашого постригу). 22 жовтня 1939 р. обрані на псевдодемократичних виборах Народні збори України проголосували за декрет “Про націоналізацію всіх греко-католицьких будов, включно із церквами і монастирями”. Функціонування греко-католицьких організацій було заборонено, а священників проголошено “суспільно непридатними” і обкладено високими податками, до 15 тисяч карбованців щорічно. Цікавим і маловідомим є факт особистої зустрічі Митрополита Андрея Шептицького з Микитою Хрущовим з приводу тих обтяжень, і як результат, було досягнуто невеликого послаблення.

У цьому контексті хотілося б зупинитися на важливих подіях у біографії видатної постаті – Андрея Шептицького. Народився він 29 липня 1865 р. в с. Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині, при хрещенні отримав ім'я Роман. У 1883 р. закінчив краківську гімназію Святої Анни. У 1888 р. здобув ступінь доктора юридичних наук. Того ж року Андрей Шептицький вступив до монастиря ордену василіан у Добромилі і прийняв чернечий постриг під ім'ям Андрей. 22 серпня 1892 р. єпископ Ю. Пелеш висвятив його на священника, а 11 вересня Андрей Шептицький відправив свою першу службу у рідних Прилбичах. У 1892-1896 рр. він магістр новиків (молодих ченців) у Добромилі, 1896 р. – ігумен монастиря Святого Онуфрія у Львові, 1899 р. – Станіславський єпископ, 1900 р. – митрополит галицький і львівський. 1914 р. – за антиросійську пропаганду митрополита було заслано до Курська. До Галичини він повернувся у 1918 р. У 1920–1930-ті рр. своєю пастирською громадською діяльністю він сприяв національному самозбереженню українців, засуджуючи міжособні сутички різних націоналістичних угруповань і закликаючи до примирення і єдності.

Важливий і той факт, що Митрополит Андрей Шептицький видав 9 жовтня 1939 р. пастирський лист, в якому підкреслив складність нової ситуації для церкви і необхідність виховання дітей та молоді в дусі греко-католицької віри. Кількома місяцями пізніше він звернувся до священників, щоб вони не виступали відкрито на боці жодної з політичних сил, аби уникнути подальших репресій. Шептицький дозволив також відправляти служіння у приватних будинках і пом'якшив засади відпущення для ченців на перебування поза монастирем. Проте насправді темп атеїзації суспільства не відповідав сподіванням сталінської влади, що й схилило владу до підвищення видатків на антирелігійну кампанію, яка провадилася засобами зв'язку, комсомолом і Спілкою воявоєвничих безбожників. Також було збільшено і тиск на школи з вимогою введення у програми атеїстичних предметів, а також традиційні релігійні свята було проголошено робочими днями.

Підкреслимо, що паралельно з атеїстичною кампанією на Галицьких теренах також почалися спроби впровадження впливу Російської православної церкви. 17 жовтня 1939 р. Патріаршим Місцєблюстителем митрополитом Сергієм

⁵ Marchuk V. Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva. Istorychni narys [Ukrainian Greek Catholic Church. Historical essay], Ivano-Frankivsk, 2001, 164 p. [in Ukrainian].

⁶ Bilas Y. Mytropolit Andrei Sheptytskyi: do problemy formuvannia natsionalno-politychnykh i relihiinykh pohliadiv [Metropolitan Andrei Sheptytsky: to the problem of forming national-political and religious views], Kyiv, 2003, 64–72 p. [in Ukrainian].

⁷ Sheptytsky A. Pysyma-Poslannya 1939-1944 [Letters-Letters 1939-1944], Lviv, 1991, 112 p. [in Ukrainian].

⁸ Istoriya relihiyi v Ukrayini: Navchal'nyu posibnyk [History of religion in Ukraine: Textbook], Kyiv, 1999, 735 p. [in Ukrainian].

(Страгородським) архієпископом Гродненським і Вілейським з дорученням проводити місіонерську діяльність в Західних Білорусі та Україні був призначений Пантелеймон Рожновський. В середині наступного року Микола Ярушевич став екзархом Волинським. 28 жовтня 1940 р., незважаючи на опозицію навіть православних ієрархів, що застерігали від труднощів при можливій акції релігійного навертання, московський патріархат виразно задекларував бажання ліквідувати греко-католицизм.

У березні 1941 р. на єпископа Львівського було висвячено Почаївського архімандрита Пантелеймона (Рудика). Указом Московської патріархії від 28 березня 1941 р. окреслено заходи, щоб “продовжити апостольське діло подальшого возз’єднання уніатів з православною церквою”. В цьому указі констатовалося, що після ліквідації радянсько-польського кордону “в Галичині залишилося дев’ять православних парафій” – у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій і Тернопільській областях. Для “успіху православної місії серед уніатів Галичини” цим указом у Тернопільській єпархії була затверджена кафедра вікарного єпископа з найменуванням “вікарій єпископа Львівського”. При цьому в указі зазначалося, що “перебування православного єпископа у м. Львові, цій цитаделі уніатства, буде дуже вартісним фактом престижу православної церкви”. Справі православної місії в Галичині більше від інших прислужився тодішній намісник Почаївської лаври архімандрит Пантелеймон Рудик. Рекомендуючи його на Львівського єпископа, Московська патріархія мала на увазі заслуги Пантелеймона Рудика в 1925-1932 рр., коли він “був завідуючим православної місії в Галичині”, а “перехід уніатських парафій на православ’я відбувався при його безпосередніх заходах у цьому напрямі”. Указом зберігалася за ним посада намісника Почаївської лаври.

У період окупації України нацистами та їхніми союзниками архімандрит Пантелеймон очолив Київську єпархію Української автономної православної церкви, яка була створена 18 серпня 1941 р. на Обласному Соборі Єпископів у Почаєві і визнавала канонічне підпорядкування Московській Патріархії, посилаючись на “Положення” Російської Православної Церкви 1918 р., яке запевняло автономію церкви на Україні⁹.

Експансія Російської православної церкви та атеїзація краю була перервана початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. На території Дистрикту Галичина активну діяльність розгорнув митрополит УГКЦ Андрей Шептицький.

Релігійна політика нацистів на вказаній території обумовлювалася необхідністю позитивного впливу на населення з метою проведення окупаційних заходів, експлуатації матеріальних та людських ресурсів.

У порівнянні з радянською дійсністю, зміни які відбувалися у суспільстві здавалися справжнім поліпшенням. Священикам дозволили вчити дітей катехизму в школах. Віруючим були повернуті культові споруди. Відтак, з лютого 1942 р. українське національне життя в межах Дистрикту Галичина було зведене до рамок діяльності 10 інституцій, серед яких була і УГКЦ¹⁰.

Проте Ганс Франк, генерал-губернатор окупованої

Польщі з метою посилення контролю над українською церквою створив спеціальний відділ на чолі зі співробітником гестапо. Крім того, контроль над українською церквою здійснював відповідний відділ СД (Служба Безпеки) в церковних справах, очолюваний у Львові Гербертом Кнорром, гауптштурмфюрером СС. Така прискіпливість свідчила про обережне ставлення нацистів до УГКЦ.

Церковне питання турбувало і керівництво вермахту. Для того, щоб мати можливість контролювати церковний розкол у його проявах, була запроваджена перевірка духовних осіб з боку айнзацкоманд, поліції безпеки і СД. Таким чином, як бачимо, релігійне питання займало важливе місце і в діяльності військової адміністрації. Політика німецьких окупантів була спрямована на те, щоб обмежити релігійну діяльність та перешкодити міжконфесійній солідарності. Єдина українська загальнонаціональна церква на території всієї України для окупантів була небажаною і небезпечною, оскільки ототожнювалася ними з українським державотворенням.

Між церковною ієрархією УГКЦ і вищою німецькою владою, за винятком відвідін губернаторів, не було постійних взаємин. Тільки з нижчою адміністрацією Церква утримувала зв’язок буденного характеру.

Таким чином, і в релігійному питанні нацисти вирішили застосувати класичну імперську політику – “розділяй і володарюй”. Факти засвідчують про зверхнє ставлення німецької окупаційної влади до священиків УГКЦ. У процесі розвитку цих подій митрополичий ординаріат УГКЦ сприймав окупацію, як справжню загрозу для населення у цілому, так і для Церкви. Отже, німецька окупаційна влада і на території Дистрикту Галичина переважно здійснювала антиукраїнську церковну програму.

Територія Дистрикту Галичина та її населення під час Другої світової війни опинилися в епіцентрі воєнних дій. Галицька митрополія як і до війни, складалася з трьох єпархій: архієпархія Львівська (її Головою був Кир Андрей Шептицький), єпархія Перемиська (очолював єпископ Йосафат Коциловський), єпархія Станіславська (єпископ Григорій Хомишин). Апостольські Візитатури були на Лемківщині (Олександр Малиновський) і Волині (Миколай Чарнецький).

Львівська архієпархія була найбільшою за територією та кількістю деканатів (54) і населенням. Вона поділялась на протопресвітеріати: львівський, стрийський, галицький, золочівський та тернопільський. Наприкінці 1944 р. Львівська архієпархія мала 1267 парафій, 1261 церкву, 1061 священика. На її території тоді було 53 монастирі василіян, студитів, редемптористів, служебниць Пресвятої Діви Марії, Йосифіток та ін.

Перемиська єпархія була найбільш заглибленою на захід і поділялась на 45 деканатів, а у період 1943-1944 рр. мала 620 парафій, 1268 церков, 700 священиків. На терені єпархії було 66 монастирів.

Станіславська єпархія в часи німецької окупації була поділена на 20 деканатів. У 1943-1944 рр. в ній налічувалося 465 парафій, 886 церков, 482 священники і

⁹ Surmach O. Hreko-katolyts'ka tserkva v period nimets'koho okupatsiynoho rezhymu v Ukraini (1941-1944 rr.) [Greek Catholic Church during the German occupation regime in Ukraine (1941-1944)], Lviv, 2001, P. 11 [in Ukrainian].

¹⁰ Ibidem.

68 монастирів¹¹.

Запроваджені структурні модифікації засвідчили, що незалежно від шкоди, якої зазнала церква, вона докладала всіх зусиль для продовження своєї роботи. У процесі реорганізації структури церкви з метою подолання існуючих перешкод було введено зміни, необхідні для того, щоб вірні не були позбавлені душпастирської опіки. Вбачаючи загрозу для самих підвалин українського християнського суспільства, А. Шептицький робив все для того, щоб церква виконувала духовний обов'язок перед народом і була готова адаптуватися структурно й обрядово у спосіб, який можливий в період окупації.

Окремо, хотілося б розглянути роботи архієпархіальних соборів (АЄп. Соборів), присвячені екуменічній діяльності греко-католицької церкви, розвитку духовної освіти і науки в даний період¹².

Доцільним вважаємо висвітлити питання роботи АЄп. Соборів як законодавчо – дорадчої структури церкви, яка мала забезпечити успішну її діяльність у нових умовах.

Варто зазначити, що зміна окупаційної влади 1941 р. не принесла для української громадськості бажаного полегшення. Тому Голова УГКЦ продовжував вважати архієпархіальний собор, (який був започаткований у 1940 р.) найбільш надійним засобом для підтримання внутрішнього зв'язку зі священниками. На Собор запрошувалися всі три канонічно з'єдинені єпархії: Львівська, Галицька, Кам'янецька, а також все єпархіальне духовенство.

У центр своєї діяльності у 1941 р. Архієпархіальний собор Собор поставив питання консолідації українського церковного життя. Собор обговорив справи віри, видав ряд декретів, правил, зміцнив зв'язок духовенства з митрополитом і його урядом.

3 січня 1942 р. розпочав роботу третій архієпархіальний собор. Завданням цього Собору, було упорядкувати єпархіально – обрядову практику, на основі цього видати Службеник. Як Голова УГКЦ митрополит Андрей прагнув зберегти східний обряд і доводив, що це потрібно для роботи над об'єднанням Церков на Сході, так і для вияву греко-католицької релігійно – церковної культури. Соборні отці розуміли, що такі зміни одразу провести неможливо. На їх думку, потрібно поступово дати в цьому напрямі такі вказівки, які відповідали б обрядовим відносинам УГКЦ.

На урочистій сесії Собору 28 травня 1943 р. був прийнятий декрет “Про єдність”, в якому детально аналізувалось існуюче становище і визначалися шляхи до єднання, самокритично вказувалися причини розбрату і водночас давалася їх характеристика.

У 1944 р. відбувся п'ятий від початку Другої світової війни АЄп Собор, який був названий “Собором миру Пресв. Пренепорочної Богородиці Діви Марії”. Його учасники звернули значну увагу на поборювання незгод, ворожнечі та ненависті¹³.

Важливо відзначити, що львівські архієпархіальні собори налагодили справи віри і зміцнили зв'язок

духовенства з митрополитом Андреем і його урядом, забезпечивши активну роботу всіх священників архієпархії.

Неоціненна роль у розвитку богословської освіти і науки належала Греко-католицькій богословській академії у Львові. Академія відновила роботу восени 1941 р., при цьому Церква обходилась без допомоги німецької влади, яка намагалася ослабити її інтелектуальний потенціал. В цей період в академії діяло два факультети – теологічний і філософський. Порівняно з довоєнним періодом склад професорської колегії академії помітно скоротився. На початку 1944 р. професорська колегія Богословської академії налічувала лише 27 осіб. Це при тому, що у вересні 1939 р. у Академії працювало 40 професорів.

Одночасно з богословською академією восени 1941 р. було відновлено діяльність Богословського наукового товариства. Друкованим органом обох інституцій був кварталник “Богословія”, за редакцією кардинала Й. Сліпого. Часопис мав на меті піднести наукову богословську діяльність, виховувати нові кадри. Тут друкувалися статті кращих представників богословської думки та історії греко-католицької церкви – Т. Галушинського, Г. Костельника, А. Іщака, В. Лаби, Є. Скрутеня та ін. Ректору вдалося також видати третій том книги “Греко-Католицька Богословська Академія у Львові у третьому трьохлітті свого існування 1934–1937” (Львів, 1941 р.)¹⁴.

Не залишилась поза увагою УГКЦ і культурно-просвітницька діяльність. Чималу роботу було проведено для відновлення “Просвіти” й інших організацій, що раніше діяли у краї. Очоловували ці осередки у різний час греко-католицькі священники. Однак командування поліції безпеки і СД в Україні дало вказівку не допускати заснування нових місцевих організацій товариства “Просвіта”. Українські культурні потреби до уваги не бралися, навпаки, загарбники всіляко знищували ненімецькі культурні досягнення. Така політика у підсумку повинна була полегшити колонізацію загарбаних земель.

Важливим засобом публічного спілкування з віруючими була релігійна преса, кількість якої з кожним роком зменшувалася, оскільки окупаційна адміністрація дозволяла друкувати релігійну літературу українською мовою в обмеженому обсязі і піддавала її суворій цензурі. Окрім кварталника “Богословія”, виходив також щомісячник “Львівські архієпархіальні відомості” і журнал “Місіонар Пресвятого Серця Ісусова”.

Варто зазначити, що незважаючи на постійний контроль німецької влади, греко-католицька церква відновила діяльність закритих радянською владою богословської академії, богословського наукового товариства і низку видавництв, що сприяло розвитку національно-релігійного життя, збереженню духовності народу, утвердженню християнських моральних засад у суспільстві.

Важливим напрямом діяльності УГКЦ у роки Другої світової війни була проблема з'єднання церков. В роки німецької окупації на Західній Україні, крім

¹¹ Ibidem, P. 13.

¹² Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Dokumenty i materialy 1941–1944 [Metropolitan Andrei Sheptytsky. Documents and materials 1941–1944], Uporiadnyk Zhanna Kovba, Naukovyi redaktor Andrii Kravchuk, Kyiv, 2003, 313 p. [in Ukrainian].

¹³ Ibidem, P. 16.

¹⁴ Ibidem, P. 18.

УГКЦ, діяли Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) і Автономна Православна Церква (АПЦ). Політика німецьких окупантів зводилась до дотримання статус-кво церковної організації, яка існувала до червня 1941 р.

Саме в цей період постало питання про необхідність порозуміння та єдності церков. У грудні 1941 р. владика Андрей звернувся до греко-католицького духовенства з посланням “Як будувати рідну Хату”¹⁵. В ньому він писав, що єдність церков є початком духовного єднання, оскільки церква є вихователем народу. УГКЦ, закликаючи українців до об’єднання, брала за основу, передусім, духовно-релігійну єдність. До місійної праці над з’єднанням Церков Андрей Шептицький готував своє духовенство. Повноваження УГКЦ, згідно з рішенням Папи Пія XII від 22 грудня 1941 р., мали поширюватися на чотири екзархати колишніх теренів СРСР. Політичний провід українських самостійницьких сил гарантував підтримку дій УГКЦ, що засвідчує лист Голови Українського національного об’єднання (УНО) Т. Омельченка від 11 грудня 1942 р.¹⁶.

Підкреслимо, що важлива роль у справі порозуміння церков належить особистим зв’язкам митрополита Шептицького з православними ієрархами. Він прагнув створити власну внутрішню адміністративну структуру української церкви у формі патріархату в Києві, який, був би самостійним юридично, організаційно, а найголовніше – зберігав би всі обряди і звичаї православної церкви.

Серед православних були ті, хто розумів важливість взаємозближення українських церков. Так, до 1943 р. митрополит Андрей отримав понад 20 листів від духовенства і віруючих у справі порозуміння. (Це тільки листи, відомі на даний час.) Проте зовнішні та внутрішні чинники не були сприятливими і дискусії греко-католиків і православних ієрархів не давали бажаних результатів. Тому Андрей Шептицький пропонував визначити спільні засади, завдяки яким можна було б дійти до злагоди, а також написати на основі історичних документів правдиву історію Церкви.

Однією з причин, чому не вдалося досягнути церковної єдності в даний період, було те, що німецька адміністрація підтримувала церковний поділ, оскільки не бажала зміцнення УГКЦ і утворення єдиної української церкви як важливого чинника українського духовного національно-державного творення. Повна злука греко-католиків і українських православних віросповідань стала б можливою тільки після тривалих обопільних зусиль через пізнання і наближення.

У результаті проведеного дослідження ми прийшли до низки висновків:

- політика німецько-фашистських окупантів як і радянської влади стосовно Греко-католицької церкви ґрунтувалася на низці суперечливих дозволів та обмежень. Нацисти намагалися показати себе у ролі захисників церкви, розгорнули в пресі активну кампанію за віру, заохочували урочисте відзначення християнських свят та ін. Але, по суті, нацизм підривав єдність суспільства і його християнські засади;

- з самого початку політика окупантів була спрямована на обмеження релігійної діяльності та перешкоджання міжконфесійної солідарності. Німецька адміністрація побоювалася, що зі зміцненням Церкви вплив влади на неї може зменшитись, а створення української загально-

національної церкви неминуче призвело б до зростання національної свідомості;

- німецько-фашистські окупанти намагалися повністю контролювати розвиток релігійного життя. Так Ганс Франк створив спеціальний відділ, який очолив працівник гестапо. Крім того, контроль над українською церквою здійснював відповідний відділ СД у церковних справах з підпорядкуванням гауптштурмфюреру Герберту Кнорру. Така прискіпливість засвідчувала обережне ставлення нацистів до УГКЦ. Церковне питання турбувало і керівництво вермахту. Для того, щоб мати змогу контролювати церковний розкол, була запроваджена перевірка духовних осіб з боку айнзацкоманд, поліції безпеки і СД.

- Українська Греко-Католицька Церква була на 1939 р. найчисельнішою і найбільш структурно розвинутою релігійною організацією в Україні. Православна Церква в Радянській Україні до початку війни була майже повністю знищена військовими атеїстами, а тому з моменту інкорпорації Західної України до складу УРСР саме греко-католики виявилися найбільшою релігійно-церковною “проблемою” для більшовицької влади. Таким чином, останні роки існування УГКЦ (до ліквідації у березні 1946 р.) були позначені саме боротьбою за виживання під тиском радянської, нацистської і знову радянської влади. Отже релігійне питання посідало важливе місце і в діяльності військових адміністрацій.

Havrylov Vladyslav. The policy of the Ukrainian Greek Catholic Church during the Nazi occupation (1939–1944). The aim of the research. The article analyzes the policy of the Greek Catholic Church on the territory of Ukraine during the Second World War. Particular attention is paid to the Western Ukrainian lands, the features of the relationship of the Ukrainian Greek Catholic Church with the Nazi administration, the leadership of the Gestapo and the Wehrmacht in the occupied territory are characterized. **The aim of the work** is to analyze the activities of representatives of Greek Catholics during the Nazi occupation. **The relevance of the study** The relevance of the study is dictated by the absence of one general work on Greek Catholics in Ukraine during the Second World War, as well as by the need for a comparative analysis of the available works that were published in Soviet and modern Ukrainian historiography on the history of the UGCC during World War II. **The method of work** is based on the analysis of historical documents. **Conclusions.** 1939-1946 for the UGCC were marked by the struggle for survival under the pressure of Soviet, Nazi and again Soviet power.

Key words: Greek Catholic Church, Soviet Union, Third Reich, World War II, occupation.

Гаврилов Владислав – аспірант ДУ “Інститут всевітньої історії НАН України”. Коло наукових інтересів: історія релігії, Голокост на теренах Європи, державно-релігійні взаємовідносини, Ватикан у роки Другої світової війни. Автор 2 статей і 4-х тез доповідей.

Havrylov Vladyslav – PhD student at the “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”. Research interests: history of religion, the Holocaust in Europe, the relations between state and religious institutions, Vatican during the Second World War. Author of 2 articles and 4 abstracts.

Received: 12.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© V. Havrylov, 2021

¹⁵ Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. *Yak buduvaty ridnu khatu?* [Metropolitan Andrei Sheptytskyi. How to build a native home?], Brusturiv, 2014, 51 p. [in Ukrainian].

¹⁶ Ibidem, P. 13.

**ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОТИСТОЯННЯ ЯНКУ ФЛОНДОРА
ТА ІОНА НІСТОРА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ
“BUCOVINA” У 1919 Р.****Ігор ПІДДУБНИЙ,**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
ЧЕРНІВЦІ (Україна), i.piddubnii@chnu.edu.ua**REFLECTION OF THE CONFRONTATION BETWEEN
YANKU FLONDOR AND ION NISTOR ON THE PAGES
OF THE NEWSPAPER “BUCOVINA” IN 1919****Ihor PIDUBNYI**Yuri Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-9453-5481

Поддубний Ігорь. Отражение противостояния Янку Флондора и Иона Нистора на страницах газеты “Bucovina” в 1919 г. Включение Буковины в состав королевства Румынии подняло проблему согласования действий политических лидеров румын и привело к открытому противостоянию двух политических деятелей, по-разному видевших будущее Буковины в составе королевства. **Цель статьи.** Целью данной публикации является введение в научный оборот информации о противостоянии двух политических групп румын Буковины и его отражения в местной прессе. **Методы исследования.** При изучении данного вопроса использованы синхронный подход и специально-исторические методы. В частности, нами для исследования ситуации использованы сравнительный, проблемно-хронологический методы. Проблемно-хронологический метод позволяет проследить последовательность эволюции в контексте политических изменений на Буковине, мысли оппозиции, поиска ею путей влияния на население края. Использование синхронного метода даёт возможность определить и проследить реакцию оппозиции и правящей группы на действия противостоящей стороны. **Научная новизна** данной статьи состоит в отображении в ней впервые в украинской историографии противостояния двух представителей румынского политического лагеря на Буковине. **Выводы.** Использование газеты “Bucovina” в политической жизни края стало проявлением деятельности группы политиков, считавших необходимым сохранение некоторых черт прошлого для Буковины в составе королевства.

Ключевые слова: Янку Флондор, Ион Я. Нистор, Буковина, буковинский кризис 1919 г.

Актуальність теми дослідження. Розпад Австро-Угорської імперії в результаті Першої світової війни призвів не тільки до утворення національних держав, але і до зміни кордонів уже існуючих. Так, до складу королівства Румунії увійшли Буковина, Трансільванія, що стало результатом діяльності Румунських Національних Рад. Свою роль у цьому процесі зіграла преса. Саме вона виступила одним з інструментів, який використовували у протистоянні колишні союзники Янку Флондор та Іон Ністор. Боротьба, яка велася двома таборами, стала боротьбою двох газет, навколо яких об'єднувалися прихильники двох лідерів. Значення видань підсилювалося і тим, що, попри ведення критики протилежної сторони, вони містили інформацію про становлення політичної системи Румунії в її нових кордонах. Довід, отриманий у діяльності видань, залишається необхідним і в нових умовах, коли роль друкованого видання відіграють електронні носії.

Історіографія проблеми. Питання включення Буковини до складу Румунії висвітлено в ряді праць румунських істориків. Так, у дослідженні Р. Економу порушується питання не лише процесу об'єднання, але і його початкових наслідків – будівництва системи управління. Процеси, що мали місце на території Буковини, розкривав у своїй праці український історик О. Карпенко. Діяльність Я. Флондора простежується сучасним румунським істориком Д. Гренчуком. Ряд питань щодо діяльності Я. Флондора порушується також М. Олару. Також постать Я. Флондора вивчалася істориками

Ш. Пуричем, В. Акатріні. Життя і діяльність І.Я. Ністора тривалий час залишалися в центрі уваги Д. Алекси.

Мета статті. Метою даної публікації є введення в науковий обіг інформації про протистояння двох політичних груп румунів Буковини та його відображення у буковинській пресі.

Виклад основного матеріалу. Після включення Буковини до складу королівства Румунії та створення тимчасових органів управління краєм двоє лідерів Румунської Національної Ради Я. Флондор та І.Я. Ністор отримали вищі посади міністра-делегата Буковини. Проте, вже січень 1919 р. продемонстрував протистояння двох політиків і таборів, які утворилися навколо цих двох лідерів. Безумовно, в основу протистояння лягли особистісні відносини, але певний вплив мав і різний погляд на майбутнє Буковини у складі королівства. Попри організацію Я. Флондором заходів для поліпшення становища населення краю, певні фінансові та господарські питання спровокували конфлікт між двома міністрами-делегатами та привели до відставки Я. Флондора 2 квітня 1919 р.¹. Відставка, попри сприйняття при королівському дворі Я. Флондора з повагою, була викликана також сприйняттям політика як автономіста, про що у березні 1919 р. відзначив генерал Н. Петала, хоча сам генерал просив про можливість допущення Я. Флондора на аудієнцію в короля з метою усунення незгод між румунами². Цьому листу генерала передували ряд подій, який поступово вів до розриву.

¹ Irimescu G. “Scrisori către și de la Iancu Flondor din anii 1918–1924 privind viața politică românească” [Letters to and from Iancu Flondor from 1918–1924 regarding the Romanian political life], *Codrul Cosminului. Anale științifice de istorie* [Codrul Cosminului. Annals scientific history], 2000–2001–2003, N. 6–7 (16–17), P. 385–387; Hrenciuc D. *Familia Flondor versus destinul Bucovinei istorice* [The Flondor family versus the destiny of historical Bukovina], Cluj-Napoca, Editura MEGA, 2018, P. 79–83.

² Irimescu G. “Scrisori către și de la Iancu Flondor ...”, op. cit., P. 388–391.

Так, у лютому 1919 р. С. Пушкаріу визнавав, що Я. Флондор прагнув до авторитарного правління Буковиною та підібрав відповідне оточення. Його візит до Бухаресту у січні 1919 р. та дії справили там негативне враження, однак, усе ж до краю Я. Флондор повернувся триумфатором завдяки поступкам І.К. Бретіану. Як писав С. Пушкаріу, ця ситуація спричинила боротьбу нового проти старого, боротьбу за моральне оздоровлення. Правда, надалі свої дії Я. Флондор не погоджував з І. Ністором. Тобто “Буковинська криза 1919 р.” загалом має своїм корінням утворення вже від початку двох таборів, які гуртувалися навколо І. Ністора та Я. Флондора. Д. Гренчук зараховує цю подію до повернення на Буковину в листопаді 1918 р. І. Ністора та прибуття його прихильників. Надалі вони стануть членами Демократичної партії Об’єднання, тоді як коло Я. Флондора складало – члени “Товариства за румунську культуру і літературу на Буковині”. Перший виступ проти Я. Флондора мав місце у вигляді звинувачувальної публікації в “*Glasul Bucovinei*” від 3 січня 1919 р. Якщо І. Ністор подавався як виразник безумовного приєднання, то постать Я. Флондора сприймається як подана у викривленому вигляді. Кількома місяцями пізніше, 15 березня 1919 р. в інтерв’ю газеті “*Patria*” І. Ністор критикуватиме автономістський рух Я. Флондора, роблячи це на основі критики призначень ним зроблених, звертатиме увагу на загрозу радикальних заходів у сфері аграрної реформи. Дане інтерв’ю передрукували 28 березня в “*Glasul Bucovinei*”. До того ж, напади на Я. Флондора постійно чинили також А. Поповіч та Г. Ротіке, закидаючи погодження німцям можливості отримувати освіту рідною мовою, недопущення до посад вихідців з Рєгату.

Позиція Я. Флондора була викладена у випуску газети “*Bucovina*” від 18 березня 1919 р., де він підтримував адміністративну децентралізацію Буковини, проведення реформи юстиції, заснування Апеляційного суду в Чернівцях. Власне рекомендував і скорочення чисельності чиновників, вважаючи, що уряд має бути ближче до населення. Планував підтримання діяльності Дирекції залізниць у Чернівцях, вважаючи місто важливим пунктом на перетині шляхів, що поєднували Балтійське та Чорне море й Одесу з Чехословаччиною. Також вважав недопустимим прискорювати процес румунізації Буковини, як і звинувачував у негативному ставленні до крайового уряду міністрів А. Константінеску та І. Ністора³.

Уже 19 березня 1919 р. у газеті “*Bucovina*” вийшла представницька стаття “Програма буковинських румунів”, яка була викладом ідей Я. Флондора. Так, у першу чергу йшлося про реформу з децентралізації адміністрації, що приводило до створення окремої адміністративної одиниці. Пропонували провести юридичну реформу, підтримувати православну церкву. Також широкі заходи мали здійснитися у сфері освіти – уніфікувати початкову освіту, зосередити в сільських районах заклади з аграрної освіти, подолати неграмотність, підвищити рівень педагогічних

працівників, заснувати мистецькі школи й академії, запровадити автономну освітню систему для національних меншин у початковій і середній освіті, пропонували запровадити монополію держави на алкоголь і використання природних копалин, підтримання залізничного транспорту та влиття його в загальну систему залізничних сполучень, регулювання річок і впровадження гідроенергетичної системи та інше.

20 березня 1919 р. Я. Флондор направив Меморіал королю Фердинанду I, висловивши незадоволення реорганізацією залізниці, аргументуючи свою позицію стратегічною важливістю Чернівців. Розподіл харчових продуктів призвів до конфлікту. Так, 29 березня на Буковину прибули 6 вагонів пшеничного борошна для роздачі населенню. У першу чергу борошно пішло населенню повіту Кимпулунг, що було не на користь населенню повітів Гура-Гумора та Ватра-Дорней. При цьому префект Гуцу вважався причетним до продажу борошна за підвищеною ціною, що дає підстави Д. Гренчуку стверджувати про причетність І. Ністора до даних дій. Цей факт поглибив розбіжність між Я. Флондором та І. Ністором. Д. Гренчук також коментує факт подання Я. Флондору меморіалу про збагачення комерсантів і промисловців, у переважній більшості євреїв, як один з проявів антисемітизму.

На хвилі конфлікту 31 березня 1919 р. (ст.ст.) Я. Флондор направився до Бухаресту, де мав зустріч з М. Ферекіде, якому представив свої побажання щодо подальшої долі Буковини в доповідній записці. Причиною своїх дій, зокрема, називав діяльність І. Ністора, як спрямовану проти себе. Зауважував на необхідності вирішувати ряд питань, важливих для краю. Неможливість розв’язати проблеми змусила Я. Флондора подати у відставку. Хоча Я. Флондор висував певні вимоги, які б дозволили йому лишитися на посаді, відсутність бажання М. Ферекіде діяти проти свого однопартійця міністра А. Константінеску змусила Я. Флондора подати рапорт королю. У рапорті акцентувалося на необхідності реалізації такого румунського національного ідеалу, при якому все населення Буковини мало б духовно приєднатися до нової батьківщини. Тут І.Я. Ністор подавався як особа, що перешкоджала реалізації замиренню представників всіх народностей Буковини⁴.

Розгортання конфлікту пішло інтенсивніше після відставки Я. Флондора з поста міністра-делегата Буковини. Так, перед поверненням до Чернівців 4 квітня (ст.ст.) дав інтерв’ю кільком газетам, де говорив про власне бажання поставити перепони корупції агентів А. Константінеску та діяльності НЛП. Слідом за тим мало місце розгортання навколо особи Я. Флондора гучних дій, попри оголошення про погодження його демісії королем. Після появи заяви М. Ферекіде для “*Viitorul*” 30 квітня 1919 р. в “*Bucovina*” вийшла заява Я. Флондора щодо корупційних дій оточення І. Ністора з борошном у повіті Кимпулунг.

Фактично “буковинська криза” завершилася

³ Hrenciuc D. *Familia Flondor ...*, op. cit., P. 83–85; Nistor-Apostolescu O.I. *Din comoara mea de amintiri* [From my treasure trove of memories], Rădăuți, Septentrion, 2003, P.107–108.

⁴ Iancu Flondor, *Bucovina și România Mare. Documente și scrisori* [Iancu Flondor, Bucovina and Greater Romania. Documents and letters], Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de A. Popescu; Prefață de M. Neamțu; Cuvânt înainte de M.I. Miculescu, București, Humanitas, 2017, P. 152–161.

відставкою Я. Флондора, слідом за яким у відставку пішли і секретарі, на місце яких І. Ністор призначив осіб з числа “гласістів”. Попри це робилися спроби знайти порозуміння, до чого долучився і генерал Н. Петала. Вирішити конфлікт збиралися і шляхом посередництва короля Фердинанда I⁵.

У цей проміжок часу протистояння, що мало місце між І. Ністором та Я. Флондором, вилилося на сторінки газети “Bucovina”. У першу чергу це стосувалося критики дій міністра-делегата як проурядової особи, як потенційного члена Націонал-ліберальної партії. Відтак критики зазнавали на сторінках газети дії голови уряду Іона І.К. Бретіану на міжнародній арені. Зокрема, у травні мала місце публікація щодо заяви І.К. Бретіану про прилучення всієї Буковини до складу Румунії, що стосувалося проблеми прилучення північно-західної частини Буковини та давалася порада міністру-делегату заспокоїти населення краю⁶.

Оскільки Я. Флондор пішов з державної посади, але в умовах підготовки до парламентських виборів він не збирався згорнути участь у політичному житті краю і країни, то його діяльність у 1919 р. характеризувалася підтриманням контактів з різними політиками, оскільки бажаним бачив створення коаліційного уряду, уряду національної єдності. Своє бачення він виклав і у листі Т. Мігалі 6 серпня 1919 р., вважаючи важкою політичну ситуацію в країні. Згадував про таємну аудієнцію в короля та свою пропозицію до вирішення ситуації і створення коаліційного кабінету на чолі з Т. Мігалі. Обговорювалося ним і питання парламентських виборів загалом. Правда на парламентські вибори 1919 р. вийшли на Буковині лише члени створеної І. Ністором Демократичної партії “Об’єднання” та незалежні кандидати, що визначило подальшу політичну позицію Я. Флондора. Останній 18 листопада 1919 р. взяв участь у зібранні опозиції в залі “Dacia” в Бухаресті, адже хоча Я. Флондор і відійшов від керівної посади, все ж він продовжував спілкування з політиками, Т. Іонеску, Ю. Маніу, А. Авереску⁷.

На тлі неспокійної ситуації в краї, яка була наслідком Першої світової війни, протистояння Я. Флондора та І. Ністора супроводжувалося втягуванням у цю боротьбу і політичної верхівки національних меншин. Так, 2 червня в залі примарії м. Чернівці мала місце організована Я. Флондором нарада керівників всіх національностей краю. Її завданням було обговорення ситуації на Буковині та прийняття рішення для розв’язання життєвих проблем Буковини. Від Румунської національної партії були присутні Г. Шандру, Д. Попович, І. Тарнавські, Г. Сирбу, А. Цуркан та колишні члени буковинського уряду. М. Скалат і Д. Кудла представляли Румунську націонал-демократичну партію, о. С. Козак, о. К. Богатирець, Я. Велегорські – Руську національну партію, Ф. Білліг, М. Ебнер, др. Касснер,

Б. Флеммінгер, Вайсглас – Єврейську національну партію, А. Кольрус, А. Лебугон, Р. Кайндль – Німецьку національну партію. Також у нараді взяли участь представники буковинської соціал-демократії Г. Грігоровіч, Т. Рознован, Я. Пістінер, Зілберманн, Р. Гайдош, Цепліхал, М. Ганек, С. Вікторчик. Питання, які мали намір розглянути, стосувалися звіту міністра-делегата Я. Флондора та обговорення питання адміністрування Буковини. У своєму виступі Я. Флондор виклав історію прилучення Буковини до складу Румунії, наголосивши, що саме це принесло мир на Буковину. Разом з тим висловив і своє неприйняття способу управління Буковиною через центральний уряд і заявив, що його відставка була вимушеною. Ідея, до якої схилив Я. Флондор учасників, полягала у створенні консультативної ради для управління Буковиною. З боку Г. Сирбу було вказано на велику вагу діяльності Я. Флондора, на що М. Ебнер заявив про відсутність у виступі Я. Флондора інформації про діяльність на посаді голови адміністрації, згадавши про відсутність можливості для євреїв краю впливати на призначення міністра-делегата та відмовившись від участі в голосуванні. У подібному сенсі говорив і Г. Грігоровіч, критикуючи дії Я. Флондора, а Я. Пістінер заявив про свою готовність працювати на користь автономного і демократичного управління Буковиною, вказавши на необхідність участі євреїв у політичному житті краю й отримання ними громадянства⁸.

За кілька днів після цієї події відбулося оприлюднення позиції прихильників І. Ністора на дане зібрання. Так, А. Мораріу відзначав відсутність на політичному зібранні представників поляків і членів Румунської націонал-демократичної партії та проведення зібрання проти волі міністра-делегата І. Ністора та закидалося проведення політичного зібрання в умовах стану облоги. Закидалося генералу Петала, що він дозволив Я. Флондору провести зібрання, про яке як політичне І. Ністор довідався по факту. Це змусило його направити військовому коменданту полковнику Лупашку розпорядження про зупинення зібрання, однак воно відбулося. Як відзначив А. Мораріу, на зібранні йшлося про автономію Буковини, про помилковість введення румунських військ на Покуття, що сприймалося як намагання спровокувати безладу на Буковині. Я. Флондору закидалася спроба за допомогою представників інших національностей підкорити Бухарест і критикували генерала Н. Петалу за допущення можливості спровокувати конфлікт, що було проти інтересів ромінізму на Буковині. У відповідь на статтю А. Мораріу в газеті “Bucovina” його дані схарактеризували як неточність, незнання, інсинуацію⁹.

На думку Д. Гренчука, дане зібрання було виявом загальної ситуації, що склалася на Буковині після 1918 р. У цьому плані важливе визнання Я. Флондором зібрання

⁵ Hrenciu D. *Familia Flondor ...*, op. cit., P. 85–92; Iancu Flondor, *Bucovina și România Mare ...*, op. cit., P. 149–151, 161–164, 165.

⁶ “Rezultat unei politici” [Result of a policy], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 16 Iulie, N. 94, P. 1; “Problema Bucovinei” [The problem of Bucovina], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 30 Iulie, N. 106, P. 1; Karpenko O. Yu. “Okupatsia Pivnichnoi Bukoviny boyarskoyu Rumuniei i borotba trudyashchyh mas proty okupatsiinoho rejymu (1918–1919)” [Occupation of Northern Bukovina by boyar Romania and the struggle of the working masses against the occupation regime (1918–1919)], *Ukrainskii istorichnyi jurnal* [Ukrainian Historical Journal], 1966, N. 10, P. 56–57.

⁷ Economu R. “Iancu Flondor. Date inedite din Arhivele Statului” [Iancu Flondor. Unpublished data from the State Archives], *Analele Bucovinei* [Annals of Bucovina], 1994, N. 1, P. 58; Hrenciu D. *Familia Flondor ...*, op. cit., P. 94–95; Iancu Flondor, *Bucovina și România Mare ...*, op. cit., P. 165–168.

⁸ “Marea cosfătirea naționalităților din Bucovina” [The great conference of nationalities from Bucovina], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 5 Iunie, N. 62, P. 1; “Eine Aktion Flondors zur Geschaffung eines Beirat für die Bukowina” [An action by Flondor to create an Advisory board for the Bukovina], *Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt* [Chernivtsi General Newspaper and Chernivtsi Daily Leaflet], 1919, 4 Juni, N. 254, P. 1–2.

⁹ Morariu A. “Reflexiuni asupra adunării d-lui Dr. I. Flondor” [Reflections on the meeting of Dr. I. Flondor], *Glasul Bucovinei* [Voice of Bucovina], 1919, 5 Iunie, N. 159; “Răspuns unui “democrat” ca mulți alții” [Answer of a “democrat” like many others], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 6 Iunie, N. 63, P. 1.

засобом пом'якшення невдоволення національних меншин. Крім того, мова зібрання загалом була німецька, що не сприймав полковник Лупашку. З боку І. Ністора інформація про зібрання 2 червня в його рапорті уряду була подана як важка для долі Буковини подія. Я. Флондор був звинувачений в турботі про потреби чужинців, а надалі від посади було відсторонено генерала Н. Петалу. З червня 1919 р. Я. Флондор звернувся листом до генерала, пояснивши, що арбітраж не може бути здійснений у вирішальний для інтересів ромінізму на Буковині момент. Упродовж липня Я. Флондор вів полеміку з Н. Йорга, пояснюючи свою позицію обіцяною, яку дав щодо максимального захисту Буковини на основі законів і Конституції Румунії¹⁰.

Проурядові сили у 1919 р. створили організацію, що мала підтримати дії місцевих урядовців. Заснували Демократичну партію "Об'єднання" 15 вересня 1919 р. за підтримки міністра-делегата І. Я. Ністора, як своєрідну відповідь автономістським намірам Я. Флондора. Відбулося це за участі 2 тис. селян і під головуванням генерального секретаря І. Г. Тома. Програмою партії стали положення, викладені у статті "Drumul nostru" в газеті "Glasul Bucovinei" від 1 січня 1919 р. Зокрема, тут порушувалося і питання співпраці з національними меншинами та наголошувалося на підтримці внутрішньої політики уряду у справі об'єднання. Серед промовців були також Мораріу, В. Боднереску, Ф. Добош, о. Цопа, Н. Андроніческу, В. Шесан.

Заснування партії ми пов'язуємо з необхідністю підтримки діяльності І. Я. Ністора у його намірах сприяти централізації влади. Також воно було пов'язане і з близькими парламентськими виборами, тому сама партія підтримувала єдність румунів у нових державних кордонах, виступаючи за конституційну Велику Румунію. Програма містила положення щодо 8-годинного робочого дня, юридичної та адміністративної уніфікації, національної, культурної та конфесійної свободи, загального виборчого права, поліпшення умов існування працівників тощо. Головою партії обрали І. Я. Ністора, а співголовами І. Г. Тома та Н. Андроніческу. До ЦК партії увійшли 32 члени, в тому числі від Чернівців А. Прокопович, Г. Ротіке, Д. Мармелюк, А. Мораріу, Н. Котлярчук, В. Шесан, Д. Слімак, Г. Тофан, Ф. Добош.

Реакція прихильників Я. Флондора на створення нової політичної організації була відверто негативною. Так, критика назви партії використовувалася для з'ясування,

який клас має вона підтримувати. Також прихильники Я. Флондора наголошували на створенні ДПО винятково з метою участі у виборах, хоча і визнавали, що даний акт є спробою Я. Ністора винайти нову форму партії. Від імені редакції мали місце критичні зауваження щодо управління краєм і ситуації, яка зберігалася на час виборів.

Парламентські вибори листопада 1919 р. принесли партії 21 мандат на території Буковини та 7 сенаторських місць. Після демісії уряду А. Вайди-Воевод парламентська група ДПОБ увійшла до складу Федерації націонал-соціальної демократії під керівництвом Н. Йорга та стала частиною опозиційного Парламентського блоку. Уже у квітні 1920 р. мав місце розкол у партії і 17 квітня з неї вийшов Я. Флондор та його група, а згодом – Д. Попович. На конгресі у квітні 1920 р. програму партії дещо змінили. Оскільки партія брала на себе відповідальність за управління Буковиною, то одним із завдань вона поставила повну уніфікацію, яку належало було зробити еволюційним шляхом та у співпраці з іншими чинниками. Сам І. Ністор у промові говорив про співпрацю з урядами І. І. К. Бретіану, А. Вейтояну та А. Вайди-Воевод¹¹.

Намагалися поширити на Буковину свій вплив й інші політичні партії. Так, мав місце візит до Чернівців К. Арджетоюну, зроблений з метою створення ліпших перспектив для Народної Ліги на майбутніх виборах. Буковина була невідома для діяча організації, хоча в його оцінках представниками політичного життя краю були брати Гурмузакі, І. Стирча, яким К. Арджетоюну давав критичну характеристику та пояснював причини звернення своєї уваги на Я. Флондора, з яким був заочно знайомий за розповідями. Особа Я. Флондора відігравала важливу роль, оскільки той був представником Румунської національної партії, але разом з тим він став противником І. Я. Ністора і боротьба, названа смертною, велася через газети "Bucovina" та "Glasul Bucovinei". Позитивною була й оцінка самого І. Я. Ністора, хоча К. Арджетоюну відзначав, що з часу входження Буковини до складу Румунії його контролював А. Константінеску-Порку, якого подавали в цьому випадку висловлювачем інтересів націонал-лібералів. При цьому варто відзначити певну втомленість К. Арджетоюну від спілкування з Я. Флондором. Також його відвідини Г. Грігоровіча були викликані бажанням А. Авереску надати організації лівого колориту¹².

У газеті "Bucovina" напередодні виборів мала місце критика націонал-лібералів за ведення ними пропаганди в

¹⁰ Hrenciuc D. *Familia Flondor ...*, op. cit., P. 92–94.

¹¹ Derjavnyi arhiv Chernivetskoj oblasti [State Archive of Chernivtsi Region]. F. 6. Prezidialne biuro ministra-deleghata Bukoviny, m. Chernivtsi [Fund 6. Presidial Bureau of the Minister-Delegate of Bukovina, Chernivtsi], Op. 1, Spr. [Case] 31, P. 1–2, 8–9; Alexa D.-I. "Ion Nistor – fondator și Președinte al Partidului Democrat al Unirii" [Ion Nistor – founder and President of the Democratic Party of the Union], *Codrul Cosminului. Analele științifice de istorie* [Codrul Cosminului. Scientific annals of history], N. 5 (15), 1999, P. 247–250; Morariu A. Dr. "Alcătuirea partidului democrat al unirii" [The composition of the democratic party of the union], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 1919, 21 Septembrie, N. 245; "Constituirea comitetului central al partidului democrat al unirii" [Establishment of the central committee of the democratic party of the union], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 1919, 21 Septembrie, N. 245; "Insemnătatea partidului democrat al unirii" [The significance of the democratic party of the union], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 1919, 23 Septembrie, N. 246; "Partidul democrat al unirii și ziarle din Ardeal" [Democratic Union Party and Transylvanian Newspapers], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 1919, 25 Septembrie, N. 248; "Chemarea noastră" [Our Call], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 1919, 26 Septembrie, N. 249; "Congresul Partidului Democrat al Unirii" [Congress of the Democratic Party of the Union], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 20 Aprilie, N. 403; "Rezoluțiune" [Resolution], *Glasul Bucovinei. Organul partidului democrat al unirii* [Voice of Bukovina. The organ of the Democratic Party of the Union], 1920, 20 Aprilie, N. 403; "Atitudinea Partidului Glasist" [The attitude of the Glasist Party], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 14 Septembrie, N. 142, P. 1; "Bucovina" [Bucovina], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 16 Septembrie, N. 143, P. 1.

¹² Argetoianu C. *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri* [For those of tomorrow. Memories of yesterday], Vol. al VI-lea, Partea a VI-a : 1919–1922, Ediție și prefață de S. Neagoe, București, Machiavelli, 1996, P. 31–35.

Буковині та Бессарабії. Так, це були звинувачення у користуванні таємними фондами та мандрівки їх селами Буковини і Бессарабії. Мала місце і критика змісту брошур, де І. Бретіану демонструвався як такий, хто наділив селян землею, що розцінювали монополізацією націонал-лібералами, того, що стосувалося важливих дій для країни. Ще одна публікація стосувалася ставлення до процесу створення ДПО. Так, у публікації від 17 вересня секретаря з внутрішніх справ В. Боднереску звинувачували в розсиланні циркуляра примарям громад з розпорядженням прибути у Чернівці на нараду, закидаючи, що серед інших прибуло і 200 селян, які румунської не знали. Писали і про участь у зібранні не тільки державних секретарів, але й “гласістів” і службовців, виділяючи дії секретаря Тома. Врешті йшлося про наміри підтримати виборчу кампанію та давали оцінку програмі організації. Також критично відгукувалися на те, що список кандидатів від організації ще не було складено, та критикували виступи проурядового характеру. Також було згадано і про заяву одного з промовців щодо можливості створення політичного товариства. З товариством пов’язували дії 12 “гласістів”, які складали таке з селянами та вважаючи засновників організації такими, що мають влитися в Націонал-ліберальну партію. Від імені народу Буковини заявляли в газеті, що народ бажає свободи, не визнаючи ДПО вигідною для буковинських селян. Тут доцільно вказати, що стріли виступів у газеті “Bucovina” спрямовувалися проти І. Ністора, якого звинувачували в намірах через пропаганду забезпечити для власної партії перемоги на виборах до парламенту. Саме цим пояснювали зосередження всіх сил, у першу чергу примарів міських і сільських громад краю, згадуючи і про роль В. Боднереску, і про платних агентів. І. Ністор виступав у черговій статті Ш. Вледеску як агент І.К. Бретіану, як пов’язаний з міністром А. Константінеску¹³. Зрештою критично до відмови членів Румунської національної партії від участі у виборах поставилися в середовищі соціал-демократів, вважаючи, що позиція партії Я. Флондора несерйозна, як і вимога скасування лише цензури та надзвичайного стану¹⁴.

Організація виборів на Буковині проходила по виборчих округах, створених для участі в них 115 523 виборців і вибори 1919 р. для буковинців не були новим явищем у плані використання загального виборчого права.

Фактично вибори готувалися на Буковині і проводилися в умовах безперервного конфлікту між т.зв. “централістами” та “автономістами”, в результаті чого група Я. Флондора відмовилася брати участь у виборах. Так, у випуску газети 30 вересня зазначили, що вибори – проста формальність, а самі депутати можуть бути призначені міністерським рішенням. Відмову від участі у виборах пояснили, зокрема, і тиском на волю виборців, офіційним повідомленням у газеті “Bucovina”, яка переходила з номера в номер до виборів за підписами керівників партії Я. Флондора та Д. Поповича від випуску 4 жовтня 1919 р. Причиною свого кроку представники Румунської національної партії називали неможливість вільного висловлення виборцями в умовах стану облоги та цензури, а обрану у такий спосіб парламент не вважали представництвом народу. У випуску від 12 жовтня окремою публікацією представники Соціалістичної партії Румунії також пояснили свою відмову від участі у виборах¹⁵.

Вибори демонстрували збереження негативного ставлення до І. Ністора у колі флондористів. Це проявлялося напередодні виборів у ряді коротких публікацій чи передруків з іншої преси. Так, “Bucovina” слідом за “Ероса” подавала критичний матеріал про І. Ністора, згадуючи про його відгук на замах на спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда¹⁶.

В іншій статті йшлося про неможливість функціонування парламенту, обраного у 1919 р. Ще в іншій йшлося про вибори на Буковині і спрямовувалася вона проти І. Ністора та ДПО, яку називали в статті “партією 12 докторів з “Glasul Bucovinei””. Зверталася увага на використання префектів, армії для підтримання порядку в Сучаві, Кимпулунгу, Гура-Гуморі та Ватра-Дорней. Критикували занадто ранній початок агітації на вибори та використання ресурсів владою. Разом з тим ситуація на Буковині бачилася прихильникам Я. Флондора як поширення влади націонал-лібералів¹⁷. Одночасно в газеті “Bucovina” робилися публікації, які мали метою піднести роль і місце Я. Флондора у політичному житті Буковини, визнаючи його великим національним борцем. Проте перебування поза владою для Я. Флондора не означало бути забутим, адже він вів спілкування з Ю. Маніу та отримував право на аудієнцію в короля¹⁸.

¹³ “Propaganda liberală în Bucovina” [Propaganda of liberals in Bukovina], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bukovina. Paper of Bukovinian Romans], 1919, 16 Septembrie, N. 143, P. 1; Rep. “Cum s’a constituit partidul democrat al “Unirii”! [How was the democratic party of the “Union” formed!], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bukovina. Paper of Bukovinian Romans], 1919, 17 Septembrie, N. 144, P. 2; Vlădescu Șt. “Tovărășie politică?” [Political companionship?], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bukovina. Paper of Bukovinian Romans], 1919, 24 Septembrie, N. 150, P. 1; Vlădescu Șt. “Cărmuitorul Bucovinei” [The ruler of Bucovina], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bukovina. Paper of Bukovinian Romans], 1919, 3 Octomvrie, N. 157, P. 1.

¹⁴ Uhvala partii Flondora [Decision of Flondor’s Party], *Volya Naroda* [Will of the People], 1919, 9 jovnyia, N. 10.

¹⁵ *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 30 Septemvrie, N. 154, P. 1; Popescu A. “Bucovina. Cernăuți (orașul și județul)” [Bucovina. Chernivtsi (city and county)], Murgescu B., Sora A.F. (coord.) *România Mare votează. Alegerile parlamentare din 1919 “la firul ierbii”* [Greater Romania votes. The 1919 parliamentary elections “on the grass”], Iași, Polirom, 2019, P. 94, 95, 97; *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 4 Octomvrie, N. 158, P. 1; “Comunicat oficios” [Official statement], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 8 Octomvrie, N. 161, P. 1; “Comunicat” [Official statement], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 9 Octomvrie, N. 162, P. 1; “De ce nu vom participa la alegeri” [Why we will not participate in the elections], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 12 Octomvrie, N. 165, P. 2.

¹⁶ “Cine este d. I. Nistor” [Who is Mr. I. Nistor], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 8 Noemvrie, N. 186, P. 1.

¹⁷ “Parlamentul actual” [The current Parliament], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 13 Noemvrie, N. 189, P. 1; Vlădescu Șt. “Cum s’au făcut alegerile în Bucovina” [How the elections were held in Bucovina], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 14 Noemvrie, N. 190, P. 1; Vlădescu Șt. “În țara liberalilor” [In the country of the liberals], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 8 Noemvrie, N. 186, P. 1.

¹⁸ “Trăiască I. Flondor” [“Long live I. Flondor”], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 14 Noemvrie, N. 190, P. 1; “Audiență la Rege” [Audience at the King], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 8 Noemvrie, N. 186, P. 2; “Întrevederi politice” [Political meetings], *Bucovina. Ziarul românilor bucovineni* [Bucovina. The newspaper of the Romanians from Bucovina], 1919, 8 Noemvrie, N. 186, P. 2.

Висновки. Загалом використання газети “Bucovina” в політичному житті краю можна вважати проявом діяльності групи політиків, які своїм завданням вважали збереження окремішності в статусі Буковини у складі королівства Румунії. У своїй діяльності вони послуговувалися нормами і прийомами, відомими з часів розгортання національного руху наприкінці XIX – початку XX ст. Однак, форми протесту не досягали в нових умовах необхідного результату, відсторонюючи опозицію від можливості діяти і парламентськими методами.

Piddubnyi Igor. Reflection of the confrontation between Yanku Flondor and Ion Nistor on the pages of the newspaper “Bucovina” in 1919. The incorporation of Bukovina into the Kingdom of Romania set the political leaders of the Romanians of Bukovina the task not only of rebuilding the region after World War, but also of finding consensus in their actions aimed at creating a new country. The desire to preserve the special features and inherent institutions of the region from the Austrian era gave rise to confrontation between Yanku Flondor and Ion Nistor which was reflected in the publications of the Bukovina press.

The aim. The aim of the article is to introduce into scientific circulation information on the confrontation between two Romanian political groups in Bukovina and its coverage in the Bukovina press.

Research methods. In the publication used a synchronous approach and special historical methods. In particular, we used to study the situation comparative, problem-chronological methods, synchronous. the latter allows us to trace the sequence in the context of political changes in Bukovina, the evolution of the opposition's views, its search for ways to influence the population of the region. the application of the synchronous

method makes it possible to establish and monitor the reaction of the opposition and pro-government to the actions of the opposite party.

The scientific novelty. The scientific novelty of this article is to cover for the first time in Ukrainian historiography the confrontation between two representatives of the Romanian political camp in Bukovina and its reflection in the publication of the opposition group of Yanku Flondor to the government group. Conclusions. In general, the use of the Bukovina newspaper in the political life of the region should be considered a manifestation of the activities of a group of politicians who considered it their task to preserve the status quo of Bukovina as part of the Kingdom of Romania. In their activities, they used the norms and techniques known since the development of the national movement in the late nineteenth – early twentieth century. However, the forms of protest did not achieve the desired result in the new conditions, removing the opposition from the opportunity to act also by parliamentary methods.

Key words: Iancu Flondor, Ion J. Nistor, Bukovina, Bukovina crisis of 1919.

Igor Piddubnyi – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сфера інтересів – політична історія Румунії, історія Буковини міжвоєнного періоду, музеологія.

Ihor Piddubnyi – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of World History Department, Yuri Fedkovych National University of Chernivtsi. Areas of interests – the political history of Romania, the history of Bukovina in the interwar period, museology.

Received: 16.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© I. Piddubnyi, 2021

ВПЛИВ ЙОСИФІНСЬКОЇ МЕТРИКИ НА СИТУАЦІЮ В БУКОВИНСЬКОМУ ГЕРЦОГСТВІ (НА МАТЕРІАЛІ „ПОКАЖЧИКА ВСІХ МІСЦЕВОСТЕЙ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ В КОРОЛІВСТВІ ГАЛИЧИНИ ТА ВОЛОДИМИРІЙ, А ТАКОЖ ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ КРАКІВСЬКОМУ ТА БУКОВИНСЬКОМУ ГЕРЦОГСТВІ”)

Олег СЛЮСАР

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці (Україна)
o.slusar@chnu.edu.ua

INFLUENCE OF THE JOSEPHIAN METRIC ON THE SITUATION IN THE DUCHY OF BUKOVINA (ON THE MATERIAL „INDEX OF ALL AREAS LOCATED IN THE KINGDOM OF GALICIA AND LODOMERIA, AS WELL AS THE GRAND DUCHY OF KRAKOW AND DUCHY OF BUKOVINA”)

Oleg SLIUSAR

Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-1382-3394; Researcher ID: S-5743-2016

Слюсар Олег. Влияние Иосифинской метрики на ситуацию в Буковинском герцогстве (на материале „Указателя всех местностей, находящихся в Королевстве Галиции и Владимирии, а также Великом княжестве Краковском и Буковинском герцогстве”). Цель исследования. В статье проанализированы исторические предпосылки, процесс внедрения и последствия принятия Иосифинской метрики, преемником Марии Терезии, императором Иосифом II, а также ее влияние на заселение разными этническими группами, промышленное развитие и экономические перспективы новых земель Австрийской империи и Буковины, в частности, в конце XVIII – первой половине XIX века. Анализ данной проблематики обусловил использование следующих **методов исследования**, среди которых *этимологический анализ* предоставил возможность исследования названий топонимов Буковины; *метод теоретического анализа* в сочетании с *практическими* подсчетами позволили установить количество новых поселений этнических групп, проживающих на Буковине, а также проведен сравнительный анализ Терезианской и Иосифинской метрик, в том числе их отдельных составляющих. **Научная новизна.** Впервые проанализировано влияние Иосифинской метрики на земли Галиции и Буковины, в частности. **Выводы.** Проведенный анализ ярко свидетельствует о положительном влиянии Иосифинской метрики на развитие новоприсоединенных земель Австрийской империи в конце XVIII – первой половине XIX века.

Ключевые слова: Буковина, топонимика, Иосифинская метрика, Австрийская империя.

Кінець XVIII століття приніс Буковині нову еру бурхливого розвитку. Після довготривалого молдавсько-турецького панування на цих землях, розпочинається період розквіту та виваженого управління цісарської родини австрійських Габсбургів. В результаті підписання в липні 1774 року Кючук-Кайнарджийського мирного договору розпочалася інкорпорація Буковини до Австрійської монархії.

Колонізаційна діяльність австрійського цісаря Йосифа II була проведенням демографічно-економічної політики його матері, Марії Терезії, щодо нових земель монархії Габсбургів. Так, за часів Марії Терезії, в період з 1718 року по 1781 рік, тривала переважно ремісничо-купецька колонізація земель Угорщини – Банату, а також декількох місцевостей Галичини, яка не мала значного успіху в демографічному та економічному плані.

17 вересня 1781 року цісар Йосиф II видав свій перший колонізаційний патент, що надавав можливість оселятися іноземцям на сільських теренах Галичини та мав на меті розвиток сільського господарства на землях Австрійської імперії, на відміну від Терезіанської метрики,

яка надавала привілеї тільки купцям та ремісникам, що переселялися на нові землі¹.

Тогочасна думка, якої притримувались всі європейські держави, що сила держави, її економічна та політична ситуація, напряму залежать від кількості мешканців, чим густіше заселені регіони, тим більшу вони приносять користь державі, тому в соціальній політиці австрійський уряд притримувався думки, що збільшення густоти населення напряму збільшить джерело податкового та військового потенціалу держави². Натомість доктрина австрійського радника двору, Франца Антонія Рааба, в 1775 р. змінила підхід держави до власників земель – чим менше господарство має селян, тим більше турбуватиметься про отримання з нього найбільших доходів.

На відміну від своєї матері, якій залежало на хороших відносинах з Католицькою церквою та була супротивником протестантської колонізації нових земель австрійської держави, Йосиф II надав можливість створювати поселення та будувати школи і церкви не тільки католикам, але й протестантам. Крім цього,

¹ Cepil M. Lokalizacja kościołów i cmentarzy we wsiach józefińskich na terenie województw małopolskiego i podkarpackiego [Localization of churches and cemeteries in Josephine villages in the territory of the Malopolskie and Podkarpackie Voivodeships], Zeszyty wiejskie, z. XXV, 2019, P. 31 [in Polish].

² Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772-1790 [Colonial activity of Maria Theresa and Joseph II in Galicia 1772-1790], Lwów, 1938, P. 22 [in Polish].

переселенці звільнялися від сплати податків, військової служби та могли передавати свої господарства у спадок, що стало поштовхом для різкого стрибка кількості іммігрантів.

В 1782 р. проведено податкову реформу та реформу міст, вжито заходи щодо індустріалізації держави, ліквідовано ряд монастирів, а також налагоджено відносини з Російською імперією для уникнення збройних конфліктів на пограниччі та нових землях Буковини і Галичини, на яких ще невпевнено почувалися можновладці австрійської корони. Все це дало свої позитивні наслідки.

Після початку війни за незалежність США в 1775 року, а також постійних французько-німецьких війн, міграційні тенденції мешканців Південної Німеччини в західному напрямку значно послабшали, натомість хороші умови і дотації для переселенців в Австрійській імперії, мали вирішальний вплив на вибір місця подальшого проживання, для відносно небагатих, спраглих мати великі земельні наділи, німців з Пфальцу, Лотарингії та Триру³.

Весною 1782 р. австрійці направили до м. Франкфурт-на-Майні свого вербувального агента, Яна Лема, з рекламними листівками про переваги колоністів в Галичині та Буковині, завданням якого було знайти 300 німецьких сімей для поселення в околицях Сандомира, на землях, що були підпорядковані австрійському уряднику чеського походження Яну Гладкому. Результат перевершив очікування, вже в наступному році на сандомирській землі переселилося 432 сім'ї, а решту бажаючих відправили далі, на східні території.

Для отримання більшої платні за свої послуги та збільшення кількості переселенців, вербувальні агенти Австрії використовували всі доступні джерела інформації, в тому числі листівки та газети, що могло викликати рішучу відповідь місцевих німецьких князів, які всіляко супротивлялися цьому.

Новоприбулих до Австрії емігрантів, поділено на три групи:

1. привілейовані, які мали від 200 до 1000 рейнських золотих, отримували першість в преференціях від уряду – землі кращої якості, худобу та будівельні матеріали для своїх поселень;

2. непривілейовані, які не мали свого майна, або кошти яких було вичерпано під час переїзду, отримували меншу кількість сільськогосподарського інвентарю та землі;

3. т.зв. група переселенців „на власний ризик”, яких австрійський уряд нічим не забезпечував, часто це були родичі колоністів, які вже оселилися на Буковині та в Галичині.

Ситуація погіршилася в квітні 1783 р., коли 248 родин іммігрантів уряд не мав куди поселити, тому вдався до непопулярного кроку підселення переселенців в хати галицьких селян з виплатою 30 крейцерів за кожную родину, яку було прийнято⁴. Польські та українські селяни сприйняли цю звістку ворожо, з огляду на те, що самі мали намір отримати від уряду землі в користування, тому в деяких містах, наприклад, в м. Пшеворськ, австрійська влада почала виселяти з будинків мешканців, переважно євреїв, які не сплачували податків, а їх місце займали німецькі колоністи. Таким чином, до лютого 1784 р., в Галичині, 83 будинки, які раніше належали євреям, було передано сім'ям німецьких ремісників-переселенців.

На кожних 100 переселенців австрійська влада приділяла 1 куратора та 1 писаря, які отримували платню за

свою роботу. Крім цього, серед переселенців обирали одного чи двох, в залежності від кількості емігрантів, керівників, завданням яких було утримання порядку та розгляд спірних питань всередині спільноти. Інвалідів чи хворих осіб в якості переселенців, австрійська влада не приймала, натомість, якщо переселенець захворів під час подорожі, його забезпечували лікарською допомогою.

Для великих протестантських колоній, в яких нараховувалось щонайменше 75 сімей, призначали пастора з відповідною платнею. Там, де німецьких колоністів було менше, міг бути тільки кантор. Натомість німецькі католицькі колонії підпорядковувались місцевим католицьким єпископам. Школи будували так, щоб забезпечити колоністів можливістю навчатися рідною мовою, тому великі поселення мали свої школи⁵.

Колонізація тривала до 1786 р. та була припинена у зв'язку із значним напливом іммігрантів, а після смерті Йосифа II в 1790 р. австрійська влада не приймала нових мігрантів та займалася виключно питаннями переселенцями з попередніх років. До 1786 р. селянам-колоністам безкоштовно роздали: 2985 коней, 2440 волів, 5085 корів та 2546 свиней.

Відповідно до розпоряджень німецькі села на Буковині та Галичині повинні були виглядати наступним чином: „Село повинно було знаходитись посередині поділених ґрунтів, для того, щоб мешканці знаходились недалеко від своїх полів і таким чином менше використовували власний час на добирання та менше використовували тварин для переїзду; але ця умова часто не виконувалась. З огляду на турботу про здоров'я поселенців, намагались будувати поселення на височині, що давало гарантію сухого ґрунту і кращого збереження будівель, а також чистого повітря. Однак, забороняли надавати під забудову родючі землі, тому що це могло б зашкодити поселенцям, якщо б будинки стояли на родючих ґрунтах, а гірші земельні ділянки були б призначені під посіви. Їм наказали, щоб на скільки це можливо ощадливо ставитись до землі з огляду на її високу вартість і потреби, рекомендуючи, в міру можливостей, групувати будинки на невеликих відстанях від себе, як окремі господарства, так і всі колонії. Між будинками відстань складала 10 віденських сажнів, між будинками і столами відстань збільшували до 15 сажнів. Поселення, яке складалося з більше ніж 50 господарств, не можна було будувати в одному ряду, тому що мешканці, які проживають на краях поселення, надзвичайно далеко мали б до середини села, враховуючи це, на довшу відстань мали б гнати свійську худобу на сільське пасовище, яке завжди було спільним для всіх мешканців. При будівництві великих поселень визначали, відповідно до розмірів, крім головної вулиці, 1 чи 2 поперечні вулиці, для більших місцин – 2 головні вулиці та відповідно кількість поперечних вулиць. Головні вулиці мали 4, найбільше 5 сажнів ширини, поперечні вулиці були дещо вужчі.

З обох сторін вулиць знаходились рови. Будинки від вулиць не відгороджували парканами. Органи влади розпоряджались, щоб вздовж вулиць та між будинками садити фруктові дерева, а також липи. Деревя були ефективним захистом від вогню та своєрідним оздобленням поселення⁶.

Під розподіл для переселенців переважно потрапляли колишні землі польських королів, а також землі ліквідованих католицьких монастирів.

³ Cepil M. Lokalizacja kościołów i cmentarzy we wsiach józefińskich..., op. cit., P. 32

⁴ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy..., op. cit., P. 48.

⁵ Ibidem, P. 70.

⁶ Ibidem, P. 70.

Невпинний ріст населення Буковини та Чернівців, зокрема, спостерігався з самого початку приєднання цього регіону до Австрійської імперії. Згідно з підрахунками, проведеними генералом фон Сплени в 1775 році, в самих Чернівцях проживало тільки 456 сімей, або 2.280 душ⁷. Це були родини турків, євреїв, вірменів-католиків, поляків, німців, українців та румунів. Натомість пізніші австрійські статистичні джерела з 1910 р. наводять дані, що у Чернівцях проживало вже 82.560 мешканців: євреї – 28.427 (34,4%), поляки – 14.737 (17,9%), українці – 14.242 (17,3%), румуни – 12.531 (15,2%), німці – 12.193 (14,8%), інші нації – 430 (0,4%)⁸.

В Йосифінській метриці не було зазначено представники яких національностей можуть брати участь в колонізації, тому з проханнями про переселення зверталися не тільки німці, але представники інших національностей, а саме, чехи, угорці, поляки, євреї та вірмени.

„Тогочасний уряд Австрії вважав євреїв елементом, в усякому разі, некорисним, а навіть, шкідливим. В західній частині Галичини мешкало 3,1% євреїв, натомість у східній частині їх було 8,7% від загальної кількості населення, 30% з яких проживало в сільських місцевостях. Основним заняттям єврейського населення, яке оселилося в селах, було шинкарство та оренда, звідси отримували вони величезні доходи, тому в 1782 році цар постановив відібрати у євреїв корчми, мита та оренду, і передати їх в руки колоністів”⁹.

В 1782 році 159 єврейських сімей звернулося до регіональних органів влади Галичини про надання їм земельних наділів з ґрунтів розподіленого фільварку Сивка біля м. Калуш. В рамках експерименту, з них обрали тільки 20 сімей і передали їм землю не на власність, а в тимчасове користування.

В 1785 році біля м. Нови Сонч, в с. Домбрувка, 12 єврейським сім'ям, загальною кількістю 92 особи, було передано 432 корці землі найвищого класу якості ґрунту, яку було конфісковано в монастиря Норбертанців. Новоприбулим мешканцям надали будівельні матеріали та звільнили від сплати податків на три роки. Таким чином виникло поселення, яке було названо Новий Єрусалим. Воно проіснувало до 1788 р. та закінчилося повним фіаско для австрійської влади через невміння, чи відсутність бажання, євреїв важко працювати в сільському господарстві. Подібним чином завершилися історії з йосифінськими єврейськими поселеннями Новий Вавилон біля м. Болехів та Арламівська Воля біля м. Мостиська, через неробство відібрано у них всі земельні наділи¹⁰.

Загалом, Йосифінська колонізація в Галичині стосувалася 90 місцевостей, куди було переселено близько 10 тис. осіб, потім, поступово, їх населення зросло в 1812 р. до 11.596 осіб, в 1880 р. – 15.840, в наступних роках зменшилося: 1890 р. – 15.160 осіб, 1900 р. – 13.751 осіб, а в 1921 р. кількість колоністів скоротилася таким чином, що їх залишилося менше, ніж під час самої колонізації – 8.698 осіб.

Натомість колонізація Буковини, в порівнянні з Галичиною, мала менші масштаби та тривала дещо довше, з 1782 по 1787 роки. В цей період загалом було переселено 75 сімей до 9 буковинських місцевостей: найбільше, 16 сімей, до Фратівців (нім. *Fratautz*); 12 сімей – до Ілішешть (нім. *Illishestie*); 8 сімей – до Сату-Маре (нім. *Satulmare*); 8 сімей – до Мілішівців (нім. *Milleschoutz*); 8 сімей – до Бадівців (нім. *Badeutz*); 8 сімей – до Іцканів (нім. *Itzkamy*); 8 сімей – до Св. Онуфрія (нім. *St. Onufry*); 7 сімей – до Тереблеча (нім. *Tereblestie*); 7 сімей – до Арбори (нім. *Arbora*).

Німецькі поселенці часто асимілювалися в локальному середовищі, одружуючись в місцевим румунським, польським чи українським населенням, інколи зберігаючи традиції та релігію своїх предків. Приміром, в Книгах реєстрації актів про смерть за 1915-1933 роки римо-католицької парафії м. Чернівці¹¹, знаходимо такі записи, що стосуються потомків німецьких колоністів з вище зазначених місцевостей: *Unczowska Aurelia de domo Nedelko uxor derel. viri Ladislai in Alt-Fratautz nata (c. 32)*; *Eros Martinus uxoratus in Alt Fratautz natus (c. 44)*; *Harteringer Bertha legit. fil. Francisci et Mariae in Neu Fratautz nata (c. 58)*; *Abadzer Maria legit. fil. Joannes professoris seminarii et Clotildis Kuczyńska in Illiszesztie nata (s. 10)*; *Gaube Franciscus portier viae ferr. maritus derelictae uxoris Marie de domo Jaszek in Illishestie natus (c. 22)*; *Haque Julia vidua p. df. Henricum de domo Galler, nat. Ilisestji jud. Suceava (c. 156)*; *Stadler Joannes fil. Josephi – Schustergehilfe – coelebs, nat. Arbora c. Gurahumora (c. 63)*; *Gerbert Ferdinandus, lucrator, coelebs, nat. Arbora (c. 134)* та інші.

Разом із спробами запровадження інтенсивної індустріалізації Буковини, а саме, відкриттям нових заводів, фабрик та солеварень, сформувалися нові німецькі поселення, інформацію про які знаходимо в наших джерелах¹² – *Karlsberg* (засновано в 1803 р.) німецька колонія з римо-католицькою парафією та землею, що належала релігійному фонду; *Althütte* (засновано в 1787 р.) присілок до *Krasny Putny*, а також пізніші поселення *Alexanderdorf* (засновано в 1863 р.), *Katharinendorf* (засновано в 1869 р.) та інші, інформація про які відсутня в наших джерелах.

В аналізованих нами матеріалах, знаходимо такі буковинські топоніми з етимологічно німецькими назвами: *Franzenthal* присілок до с. Молодія та на наступних сторінках ця сама місцевість з детальнішим описом – *Molodia z Franzenthal i Derelui* село з римо- та греко-католицькою парафією і землею, яка належала релігійному фонду; *Freudenthal* німецька колонія євангельських християн біля містечка *Wama* в Кімполунгському повіті; *Fundul Moldewi z Luisenthalem* село в Кімполунгському повіті; *Fürstenthal* село з римо-католицькою громадою в Радівецькому повіті та землею, що належала уряду; *Jakobeny z Mariensee* село з місцевою православною, римо- та греко-католицькою парафіями і землею, що належала уряду; *Marschina vel Grund* село в Радівецькому повіті та

⁷ Kaindl R.F. Istorii Chernivtsiv [History of Chernivtsi], Chernivtsi, 2003, P. 232 [in Ukrainian].

⁸ Horuk A.I. Natsionalno-kulturnyi rukh poliakiv na Bukovyni (druga polovyna XIX st. – 1914 r.) [National and cultural movement of Poles in Bukovina (second half of the XIX century – 1914)], Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005, P. 219 [in Ukrainian].

⁹ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy ..., op. cit, P. 132.

¹⁰ Ibidem, P. 134–135.

¹¹ Knyhy aktiv tsyvilnoho stanu (metrychni knyhy) nynishnoi Chernivetskoï oblasti. Knyha reiestratsii aktiv pro smert za 1915-1933 r. po m. Chernivtsi [Books of acts of civil status (metrical books) of the present Chernivtsi region. Book of registration of death certificates for 1915-1933 in Chernivtsi], F. Nr 1245, Op. Nr 14, Sprava Nr 35, P. 232.

¹² Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicyi i Lodomerji, jakoteż w wielkiem księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowińskiem [Index of all localities situated in the Kingdom of Galicia and Lodomeria, as well as in the Grand Duchy of Krakow and the Duchy of Bukovina], Lwów, 1855, 267 p. [in Polish].

землею, що належала уряду; *Rosch z Manasterystie* (етимологічно нім. *Resch* – хрусткий, гарячий, жвавий, або євр. *Rosch* – вершина, голова) село з православною, греко- та римо-католицькою парафією, які підпорядковувались м. Чернівці, а також землею, що належала м. Чернівці; *Wulle-Putna* (етимологічно нижньонім. *Wulle* – вовна) село з православною парафією, яка підпорядковувалась м. Якобени та землею, що належала релігійному фонду; *Wama z Eisenau* село з православною парафією та землею, що належала релігійному фонду.

Загалом, згідно з першим австрійським переписом населення 1869 року, загальне число мешканців Буковини складало 533 964 чоловік, серед яких налічувалось 10 479 євангельських та 29 502 католицьких німців.

Протягом всього панування Габсбургів, до буковинської столиці, міст та містечок масово переселялися австрійські, германізовані чеські і польські чиновники, вчителі, священники, військові, лікарі, які склали значну частину тогочасної буковинської еліти.

На увагу заслуговує також історичний факт того, що перші німецькі поселення на Буковині з'явилися ще до приходу на ці землі Габсбургів. В першій половині XVIII століття, німець за походженням, підполковник польського королівського війська, Рудольф Еттикер, отримав від свого товариша, поляка графа Станіслава Августа Понятовського в подарунок село Лятч недалеко від Заліщиків. Еттикер мав намір використати молдавський торговий шлях з дешевою сировиною для власного збагачення, тому в 1750 році він збудував в Заліщиках першу фабрику сукна та будинки для робітників біля замку, який пізніше було перебудовано в міську ратушу. Працівників-протестантів він привіз сюди з Саксонії та Пруссії, але виникла проблема з тим, що місцевий католицький єпископ Красінський, рішуче супротивлявся будівництву протестантської церкви в Заліщиках, тому Еттикер звернувся до молдавського господаря Яна Теодора Каллімаха з проханням про заснування на протилежному боці р. Дністер, в селі Філіпче (пол. *Filipcze*, на відміну від досі існуючої місцевості пол. *Filipkowice* – укр. *Пилпиче* Борщівського району Тернопільської області) на Буковині, протестантської колонії з церквою та школою, на що отримав дозвіл. На зібранні серед протестантів Пруссії, Англії, Голландії та колишньої Польщі кошти, швидко збудовано протестантську школу, церкву та будинки, а само село стало заможним містечком. Ця протестантська колонія на території Буковини довго не проіснувала – в 1769 р. її сплюндрували турки, а в 1770 р. це містечко остаточно знищили чума¹³.

Варто також нагадати, що в другій половині XVIII століття, в результаті обмеження прав угорців-секеїв в Трансильванії, відбулось їх масове переселення на Буковину, тому в проаналізованій джерельній базі знаходимо етимологічно угорські назви місцевостей: *Andreas Falva*¹⁴ (*z Mittoką*) село з римо- і греко-католицькою парафією та землею, що належала релігійному фонду; *Hadik Falva* (*z Turnestiem*) село з православною парафією та землею, що належала Ботошанському монастирю і релігійному фонду; *Josef-Falva* (*i Tolowa*) село з православною парафією, яка належала до Драгоештів та землею, що була власністю Слатинського монастиря в Молдавії; *Fogodisten* (*Fogodestie z Jakobestiem*, *Gurą solcze i Slobodzią*) село з православною парафією та землею, що належала Антонові баронові Капрі;

Isten Segits (*albo Czibeny*) село з римо- і греко-католицькою парафією та землею, що належала релігійному фонду; *Laudon-Falva* (*Balkoutz*) село з православною і греко-католицькою парафією та землею, що належала релігійному фонду.

В кінці XVIII – на початку XIX століття, з огляду на ріст густоти населення в околицях словацького міста Чадця, на Буковину почали переселятися чадецькі гуралі, які мали польські коріння та предки яких походили з околиць польського міста Живець. Початково оселилися вони на передмісті Чернівців – Калічанці та с. Стара Гута, потім в інших місцевостях Буковини. Значно більше було етнічних поляків з Галичини, які працювали в державних установах Австрійського цесарства, були власниками крамниць, новозбудованих готелів, нотаріусами, адвокатами, вчителями, лікарями, ремісниками, будівельниками, звичайними робітниками та землевласниками. Як зазначено в австрійських переписах населення, майже в кожному буковинському селі мешкало по декілька, а в деяких і по декілька десятків, польських родин.

В аналізованих нами джерелах знаходимо такі буковинські топоніми з етимологічно польськими назвами: *Babin ze Stefanówką* село з православною парафією та землями, які належали сім'ям Калмуцьких і Зотта; *Barbowce* (*Berbestie*) *z Ostrą* село з православною парафією та землями, які належали сім'ям Смаранда і Калмуцьких; *Biala* село з православною парафією та землями, які належали Богдану Задуровичу; *Bobowce* (*Bobestie*) село з православною парафією та землями, які належали Гжегожу Добровольському; *Bojan z Bojanului, Chlinica, Huków i Lehuczeny* село з місцевою православною, римо- та греко-католицькою парафіями і землями, які належали Стефанові Стефановичу та Домінікові Березницькому; *Bojańczuk* село з православною парафією і землею, яка належала Миколаю та Антонію Лукасевичам; *Borowce* (*Boroutz*) село з місцевою православною парафією і землями, які належали монастирю Формоса в Молдавії; *Boszańce z Lisaura i Nemericanami* село з місцевою православною парафією, римо- та греко-католицькою парафіями, що підпорядковувались Сучаві і землями, які належали графові Михайлові Стурдза; *Broszkowce* (*Broskoutz*) село з греко-католицькою парафією та землею, що належала Янові Дунка; *Buda* село з православною парафією та землею, що належала уряду; *Czynków* (*Czinkeu*) село з православною парафією та землею, що належала Антонієві Аслану та сім'ї Табора; *Cziresch z Bakuną i Opajetz* село з православною парафією та землею, що належала Катажині Черневській та братам Чернявським; *Czudin* (*Czudiul*) *z Nową Hutą* село з православною парафією та землею, що належала релігійному фонду; *Draczyńce* (*Draczinetz*) село з греко-католицькою парафією та землею, що належала Єрусалимському патріархату; *Honoratówka* присілок до с. Лопушна; *Kadlubiska* село з місцевою православною парафією та землею, що належала Лукашу та Ігнацію Лукасевичам; *Kaliczanka przedmieście Czerniowiec* з греко- і римо-католицькою парафіями, які належали до Чернівців та землею, власником якої був Фелікс Червінський; *Kisielów* (*Kisseleu*) село з православною парафією та землею, що належала Янові Зотта; *Krasna Ilski z Starą Hutą* село з місцевою римо-католицькою і православною парафією, греко-католицькою парафією, яка належала до м. Глибока, та землею, власниками якої були сім'ї Стирче та Шербан; *Lęków* (*Lenczestie*) *niżny i wyżny* село

¹³ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy..., op. cit, P. 27–28.

¹⁴ Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicyi i Lodomerji, jakoteż w wielkiem księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowińskiem [Index of all localities situated in the Kingdom of Galicia and Lodomeria, as well as in the Grand Duchy of Krakow and the Duchy of Bukovina], Lwów, 1855, P. 5 [in Polish].

з місцевою православною парафією та землею, що належала уряду та Богдану Задуровичу; *Luka* село з православною парафією та землею, що належала Лукасевичам; *Mamejstie nowe ze Strilczem, Kluczem albo Starym Kontem* село з греко-католицькою і православною парафією та землею, що належала релігійному фонду; *Mosorówka* село з місцевою православною парафією та землею, що належала сім'ям Табора і Міколаевич; *Pertestie dolne z Kaczyką i Solonetz* село з православною, греко- та римо-католицькою парафією і землею, що належала релігійному фонду; *Sadagóra* містечко з місцевою греко- і римо-католицькою, православною парафією та землею, що належала баронові Яну Мустьяца; *Scheroutz niżny albo Slobudka* село з місцевою православною парафією та землею, що належала графові Людвіку Логотеті; *Schipenitz z Luhem i Rudkami* село з місцевою православною парафією та землею, що належала братам Костін; *Sereth z Perzylówką (Perzylówka)* знаходиться біля гори Руїна, на якій стояла одна з трьох фортець німецьких лицарів Тевтонського ордену, такі ж стояли на горі Цецино біля м. Чернівці та в м. Сучава)¹⁵ місто з місцевою православною, греко- та римо-католицькими парафіями і землею, що належала Серетському повіту; *Sygnowce (Sinoutz) wyżny i niżny* село з місцевою православною парафією та землею, що належала Базилію Григорчі, Єнджею Айвасу; *Stawczany (Stauczan)* село з місцевою православною парафією та землею, що належала Антоніні Кохановській, Миколаю Торосевичу та Міхалу Фолноковському; *Stawczańska wola* присілок до *Stawczan*; *Strojestie niżne albo Gogolina* село з місцевою православною парафією та землею, що належала Яну Черкавському; *Styrce z Bojenem, Berlińcami, Oportzem, Portynią i Slobodzią* село з православною парафією та землею, що належала Яну Стрича; *Toporowce* село з православною парафією та землею, що належала Яну Мустьяца; *Waszkowce (Waszkoutz) nad Czeremoszem* село з місцевою православною і греко-католицькою парафією та землею, що належала баронові Миколаю Петріно; *Waslowce (Wasloutz)* село з місцевою православною парафією та землею, що належала Кішиштофу та Миколаю Мікулі; *Wiżnica (Wischnitza) z Wiszanką, Rewną, Bagna i Czernohus* містечко з місцевою православною, греко- і римо-католицькою парафією та землею, що належала Єжи Джурджовану та Гжегожу Айвасу; *Witaliówka* село з місцевою православною парафією та землею, що належала сім'ї Пассакас; *Zastawna* село з місцевою православною, греко- і римо-католицькою парафією та землею, що належала Міхалу Варторосевичу; *Zieleniów (Zeleneu) z Pleśnicą i Samsonem* село з місцевою православною парафією та землею, що належала сім'ї Самсон, Барбір та Йордакію Фльондор; *Zuczka (Zuczka) stara i nowa* село з місцевою православною парафією та землею, що належала уряду; *Żureń (Curyń)* село з місцевою православною парафією і землею, що належала Генрику Мікулі та трьом іншим співвласникам.

Після невдалої спроби Гжегожа Нікоровича, в 1775 р., заснування в м. Снятин поселення для своїх етнічних земляків – вірменських купців, які походили в Константинополі, в 1779 р. він продовжив свої старання на Буковині¹⁶.

В аналізованих нами джерелах не знаходимо етимологічно вірменські назви місцевостей на Буковині, натомість власниками багатьох місцевостей та земельних наділів є етнічні, часто полонізовані, вірменські родини, такі

як: *Aywas, Bogdanowicz, Bohusiewicz, Jakubowicz, Krzysztofowicz, Łukasiewicz, Petrowicz, Romaszkan, Simonowicz, Stefanowicz, Szymonowicz, Zadurowicz* та інші.

Підсумовуючи, можна сказати, що початком Йосифинської колонізації Буковини був 1781 р., коли було видано юридичні вказівки та накази щодо прийому поселенців. Натомість значний ріст напливу колонізаторів відбувся в 1782-1795 роках. Основною метою процесу колонізації Буковини було збільшення населення та модернізація сільського господарства цього князівства, що належало до Австрії.

Таким чином, Йосифинська метрика та колонізація Буковини, загалом, в перші роки панування династії Габсбургів на Буковині мала на меті збільшення популяції населення Буковини за рахунок іммігрантів з інших земель Австрійської імперії та сусідніх держав, а також стала поштовхом для бурхливого промислового і культурного розвитку згаданих земель.

Sliusar O. Influence of Josephian metric on the situation in the Duchy of Bukovina (on the base of „Index of all areas in the Kingdom of Galicia and Lodomeria, as well as the Grand Duchy of Krakow and the Duchy of Bukovina”). The aim of the study. The article analyzes the historical background, the process of introduction and consequences of the adoption of the Josephine Metrics, the successor of Maria Theresa, Emperor Joseph II, and its impact on settlement of different ethnic groups, industrial development and economic prospects of the new lands of the Austrian Empire and Bukovina in particular in first half of the XIX century. The analysis of this issue led to the use of the following research methods, among which the etymological analysis made it possible to study the names of toponyms in Bukovina; The method of theoretical analysis in combination with practical calculations made it possible to establish the number of new settlements of ethnic groups living in Bukovina at that time, as well as a comparative analysis of Theresian and Josephine metrics and their individual components.

Scientific novelty. The influence of the Josephine metric on the lands of Galicia and Bukovina, in particular, was analyzed for the first time.

Conclusions. The analysis clearly shows the positive impact of the Josephine metric on the development of the newly annexed lands of the Austrian Empire in the late XVIII - first half of the XIX century.

Key words: Bukovina, toponyms, Josephine metric, Austrian Empire.

Олег Слюсар – доцент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. В науковому доробку автора – понад 60 надрукованих праць, 2 словники (1 – у співавторстві). Коло наукових інтересів: ономастика, методика викладання іноземних мов, енергетична безпека.

Oleg Sliusar – Associate Professor of the Department of Modern Foreign Languages and Translation Studies of the Faculty of History, Political Science and International Studies of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. In the scientific heritage of the author – more than 60 published works, 2 dictionary (1 co-authored dictionary). Research interests: Onomastics, Teaching Methods of Foreign Languages, Energy Security.

Received: 13.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© O. Sliusar, 2021

¹⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich [Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland and other Slavic Lands], T. 10, Warszawa, 1880-1914, P. 446 [in Polish].

¹⁶ Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy... .., op. cit., P. 36.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРЯДІВ І ВІРУВАНЬ РУМУНІВ БУКОВИНИ
У ПРАЦІ Д. ДАНА “НАРОДНІ ВІРУВАННЯ БУКОВИНЦІВ”****Антоній МОЙСЕЙ,**Буковинський державний медичний університет,
antoniimoisei@bsmu.edu.ua,**Аркадій МОЙСЕЙ**Румунський культурний центр Є. Хурмузакі, Чернівці (Україна)
arcadiimoisei@gmail.com**THE RITES AND BELIEFS OF THE ROMANIANS IN BUKOVINA
(D. DAN “FOLK BELIEFS OF BUKOVYNA” STUDY)****Antoni MOYSEY,**Bukovinian State Medical University,
ORCID ID: 0000-0001-5295-2271, RESEARCHER ID S-5261-2016**Arcadi MOISEY**

Romanian Cultural Center E. Hurmuzaki Chernivtsi (Ukraine)

Антоній Мойсей. Исследование обрядов и верований румынов Буковины в труде Д. Дана “Народные верования буковинцев”. Резюме. В предложенном исследовании продолжен анализ работы Дмитрия Дана “Народные верования буковинцев”, опубликованной в 21 номере “Листка “Газеты Буковины” за 1894–1895 гг. Из-за трудностей перевода с румынского на украинский язык отсутствуют все его работы в отечественных библиотеках, в Украине работы Д. Дана остались малоизвестными, потому их анализ и перевод являются **актуальными** для украинской исторической и этнологической науки. **Целью** данной работы – комплексное исследование обрядов и верований румын Буковины в работе Д. Дана “Народные верования буковинцев”: родильная, семейная, похоронно-поминальная обрядность, народная медицина, окказиональные обычаи и обряды и др. **Методология** исследования основывается на анализе, историческом подходе и переводе с румынского языка. **Выводы.** В предложенной статье проанализированы записи исследователя в сфере семейной обрядности (участие девушек в танцах, роль непочтой воды, процесс помолвки, венчания, свадьбы, рождения ребенка, его защита, крещение), погребального обряда, народной медицины, защиты животных и др. Исследование подкреплено переводом верований и обрядов этой работы. Работа не была издана отдельной книгой, материалы не были систематизированы, однако широко раскрывает верования людей этого региона почти во всех сферах жизни. Она позволяет создавать определенное представление о мировосприятии человека той эпохи и проследить процесс его эволюции. Она дополняет этнографические данные, собранные на Буковине другими этнографами. Работа ценна еще тем, что написана человеком, который жил в этой среде много лет и знал в совершенстве обычаи и обряды народа.

Ключевые слова: Д. Дан, “Народные верования буковинцев”, верования, семейная обрядность, похороны, народная медицина.

Вступ. XIX століття – час розширення просвітницьких ідей в Європі. Підсилені революційними подіями 1848–1849 рр. (“весною народів”), виникненням національних рухів, ці ідеї збагатилися підвищеною увагою інтелектуальної еліти різних країн до свого народу. Наукові кола були стурбовані тим, що в період розвитку індустріального суспільства можна загубити знання про етнографічні особливості та фольклор аграрних громад.

На Буковині, яка в той період знаходилась у складі Австрійської, згодом Австро-Угорської імперії, представники різних етносів також проявляли цікавість до етнографічних знань і до збору фольклору. Серед румунських дослідників традиційної культури населення Буковини (С.Ф. Маріан, І. Сбіера, Є. Нікуліце-Воронка, А. Горовей, Т. Памфіле, Л. Боднереску та ін.) певну позицію займав також Дімітрій Дан (1856–1927).

Дімітрій Дан – буковинець за походженням (м. Сучава сучасного Сучавського повіту Румунії), служив

священником у декількох румунських та українських селах Буковини. Він зацікавився збором звичаїв та обрядів, фольклором буковинців, написав чимало народознавчих та історичних праць. Відзначений з цього приводу нагородами Румунії та Австро-Угорщини, низка його праць видані за підтримки Румунської академії наук та Буковинської митрополії. Був одним із авторів книги “Буковина”, відомого на той час багатотомного видання “Австро-угорська монархія у слові та малюнку” (“Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild”). У 1904 р. обраний членом-кореспондентом Румунської академії наук.

Визначальною рисою його етнографічних досліджень можна визнати науковий інтерес до вивчення етнічних груп Буковини. Д. Дан більш уважно підійшов до вивчення звичаїв, обрядів і вірувань буковинських етносів, що населяють цей край, дослідив їхню матеріальну культуру. Йому належать етнографічні розвідки духовної та матеріальної культури буковинських вірмен¹, циган²,

¹ Dan D. Armenii orientali din Bucovina [Eastern Armenians of Bukovina], Cernăuți: Tipografia și Litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1891, 45 p.; Dan D. Obiceiuri și credințe armene la naștere, nuntă și înmormântare [Armenian rites and beliefs related to families, weddings and funerals], Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1904, 20 p. [in Romanian].

² Dan D. Țiganiii din Bucovina [Gypsies in Bukovina], Cernăuți: Tipografia și Litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1892, 32 p. [in Romanian].

липованів³, євреїв⁴ та найбільш численного зі своїх сусідів – українців. Особливе місце в цьому плані належить праці Дімітрія Дана “Русини на Буковині”⁵.

Через труднощі перекладу з румунської на українську мову, відсутність усіх його праць у вітчизняних бібліотеках в Україні праці Д. Дана залишилися маловідомими, тому їхній аналіз і переклад стають **актуальними** для української історичної та етнологічної науки.

Спеціальних наукових розвідок, присвячених Д. Дану, вкрай мало як в українській, так і в румунській **історіографії**. Сьогодні можна згадати праці румунських науковців Л. Боднереску⁶, М. Бокі⁷, О. Герасіма⁸, Г. Кардаша⁹, І. Кенді¹⁰, Логіна¹¹ та ін., де подано в основному коротенькі біографічні дані, перелік або ж оглядову характеристику кількох праць ученого. Однак, один з авторів цієї статті опублікував розділ монографії, присвячений етнографічній спадщині Д. Дана¹². Згодом інформація про Дімітрія Дана, особливо біографічні дані та його характеристика як дослідника етносів Буковини, з’являється в українській історіографії: у працях колег по кафедрі етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ – Георгія Кожолянка та Михайла Чучка.

В одній з наших попередніх праць¹³ зроблена спроба аналізу його “Народних вірувань буковинців” (інший переклад: “Буковинські народні вірування” – “Credințe populare bucovinene”). У ній проаналізовано звичаї та вірування, пов’язані з календарною обрядовістю: ворожіння дівчат; народні способи угадування погоди на наступний рік; захисні дії, пов’язані з циклом “вовчих свят”; вірування, пов’язані із народною метеорологією; сновидіння тощо. Беручи до уваги той факт, що Д. Дан надрукував опис 1000 вірувань та обрядів, решта матеріалів залишаються невідомими для української науки.

Метою роботи є комплексне дослідження обрядів і

вірувань румунів Буковини в праці Д. Дана “Народні вірування буковинців”: родильна, сімейна, похоронно-поминальна обрядовість, народна медицина, оказіональні звичаї та обряди тощо. У статті **вперше в українській науці** подано оригінальні тексти звичаїв та обрядів, зібраних Д. Даном, та їхній переклад українською мовою. Звісно, така робота із заповнення лакун в українському народознавстві ставить перед нами у майбутньому завдання видання та перекладу найвизначніших праць ученого.

Основна частина. “Газета Буковини” була виданням літературного плану, яке випускалось в Чернівцях з 1891 до 1897 рр. Крім літературних творів, тематика газети стосувалась освіти, національного питання, церкви, мови, економіки, єдності румунів Буковини. У “Листку” часто публікували фольклорні матеріали з колекцій відомих румунських етнографів того часу: Є. Севастос, Є. Нікулице-Воронки, С.Ф. Маріана та ін.

Матеріали, які надав редакції “Газета Буковини” Д. Дан, були розміщені в 21-му номері за 1894–1895 роки під загальною назвою “Буковинські народні вірування”¹⁴ (всього 1000 позицій). На жаль, окремою книгою ці вірування не були видані, хоча вони становлять неабиякий інтерес і є важливими для розуміння ментальності сільського населення другої половини XIX ст. Матеріали книги дозволяють досліднику зазирнути у глибину віків, де багато обрядів зазнали трансформації.

Багато матеріалів, виданих у ті часи, стосувалися сімейної обрядовості, починаючи з дошлюбного життя молоді, заручин, вінчання й до появи народженої дитини з багатьма ритуалами її захисту від хвороб і злих духів. “Народні вірування буковинців” не є послідовною розповіддю про сімейну обрядовість. Праця представляє читачу лише повір’я з різних сторін життя буковинця, не завжди розташованих системно, а епізодично,

³ Dan D. Lipovenii din Bucovina [Lipovani in Bukovina], Cernăuți: Tipo-Litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievicei, 1894, 43 p.

⁴ Dan D. Evreii din Bucovina. Studiu istoric, cultural, etnografic și folcloric [Jews of Bukovina. Historical, cultural, ethnographic and folklore studies], Cernăuți, 1899, 37 p. [in Romanian].

⁵ Dan D. Rutenii din Bucovina (schită etnografică) [Ruthenians of Bukovina (ethnographic studies)], Cernăuți, 1913, 44 p. [in Romanian].

⁶ Bodnărescu L. Autorii români bucovineni. Repertoriu [Romanian authors of Bukovina. Directory-book], Cernăuți: Societatea tipografică bucovineană, 1903, 90 p [in Romanian].

⁷ Boca M. Preotul Dimitrie Dan [Priest Demetrius Dan], Mitropolia Moldovei [Metropolitan of Moldova], Iași, 1963, N. 9–10, P. 610–613 [in Romanian].

⁸ Gherasim O. Preotul Dimitrie Dan, istoric și folclorist. 40 de ani de la moartea sa [Priest Dimitri Dan, historian and folklorist. 40 years since his death], Mitropolia Moldovei și Sucevii [Metropolis of Moldova and Suceava], 1967, N. 11–12, P. 699–701 [in Romanian].

⁹ Cardaș G. Documente literare. Studii și documente [Literary documents. Studies and documents], București: Minerva, 1973, Vol. II, 408 p. [in Romanian].

¹⁰ Chendi I. Doi membri corespondenți ai Academiei, Enea Hodos și Dimitrie Dan [Two Corresponding Members of the Romanian Academy of Sciences: Enea Hodos and Dimitri Dan], Semănătorul, 1904, A. III, P. 14 [in Romanian].

¹¹ Loghin C. Scriitori bucovineni [Bukovinian writers], București: Reforma socială, 1924, p. 209–215; Loghin C. Antologia scrisului bucovinean [Anthology of Bukovinian writing], Cernăuți, Tipografia Mitropolitului Silvestru, 1938, Vol. II., p. 139–142 [in Romanian].

¹² Moisei A.A. Tradysiina kultura naselelnia Bukovyny u naukovykh pratsiakh rumunskykh doslidnykiv druhoi polovyny XIX – pochatu XX st. [Traditional culture of the population of Bukovina in the scientific works of Romanian researchers of the second half of the XIX–early XX centuries], Chernivtsi: Ruta, 2005, p. 102–120; Moisei A.A. Dimitrii Dan (1856–1927) – doslidnyk etnosiv Bukovyny [Dimitri Dan (1856 - 1927) - researcher of the ethnic groups of Bukovina], Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii ta etnolohii: Zbirnyk naukovykh prats [Issues of ancient and medieval history, archeology and ethnology: Collection of scientific works], Chernivtsi: Prut, 2004, Vol. 1 (17), P. 216–223; ¹³ Moisei A.A. “Narodni viruvannia bukovyntsiv” D. Dana – sprobna kompleksnoho vyvchennia tradysiinoi kultury rumuniv Bukovyny [“Folk beliefs of Bukovina” D. Dan’s: an attempt to comprehensively study the traditional Romanian culture of Bukovina], Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii [Issues of ancient and medieval history, archeology and ethnology], Chernivtsi, 2004, Vol. 2 (18), P. 182–192; Moisei A.A. Ukrayntsy Bukovyny v etnografycheskykh yssledovaniakh Dymytryia Dana [Ukrainians of Bukovina in the ethnographic studies of Dimitry Dan], Filologie Rusă [Russian philology], București, 2004, A. 20, P. 113–124 [in Russian].

¹³ Moisei A.A. “Narodni viruvannia bukovyntsiv” D. Dana ..., op. cit.

¹⁴ Dan D. Credințe populare bucovinene [Folk beliefs of Bukovinians], Gazeta Bucovinei [Bukovinian newspaper], 1894, A. 4, N. 30, P. 1-2; N. 63, P. 1-2; N. 67, P. 1-2; N. 70, P. 1-2; N. 74, P. 1-2; N. 79, P. 1-2; N. 84, P. 1-2; N. 97, P. 1-2; N. 99, P. 1-2; 1895, A. 5, N. 2, P. 1-2; N. 5, P. 1-2; N. 12, P. 1-2; N. 17, P. 1-2; N. 19, P. 1-2; N. 23, P. 1-2; N. 30-31, P. 2; N. 32, P. 1-2; N. 37, P. 1-2; N. 40, P. 1-2; N. 43, P. 1-2.

демонструючи епізоди вчинків людей цього регіону в різних життєвих ситуаціях. Притому автор не претендує на охоплення всієї тематики, а подає “зріз” ментальності в певному часовому сегменті, як людина, що жила в тому середовищі.

На відміну від інших дослідників етнографії Буковини цього періоду, Д. Дан зібрав багато обрядів і вірувань, пов'язаних з ініціацією хлопців і дівчат у другій половині XIX ст., зокрема в його статтях знаходимо детальний опис ритуалу “**виходу дівчини на танець**”, що в різних місцевостях Буковини мав різні назви. Сама участь у забавах і танцях мала для дівчини дуже важливе значення, адже лише там молодь мала змогу привселюдно зустрітися, там ішла прихована конкуренція за відвойовування уваги хлопців. Дівчина, з якою хлопці найчастіше танцювали на майдані у центральній частині села, тобто була в центрі уваги парубків, мала найкращі шанси вийти заміж. Крім того, її соціальний статус зростав.

У центрі кожного румунського села, як і у багатьох українських, був майдан, де відбувалися свята, танці тощо. Він називався “ватра жокулуй”, “толоакє” або “ла хоре”. У цьому місці молодь вела хороводи і танцювала. Майже все село збиралося спостерігати за танцями. Тобто, якщо дівчину не запрошували до танцю, це бачили всі, і цей факт був приводом для обговорення та пліток.

Для попадання на танці в центрі села для дівчат існував ще обряд виведення дівчини на танець (scoaterea la joc). Згідно з цим ритуалом ініціації дівчина не мала права танцювати на “ватра жокулуй”, на весіллях, хрестинах тощо, поки не виконала його¹⁵. Отже, участь сільської дівчини в танцях була не простою забавою, а важливим етапом до одруження. Цим і пояснюється велика кількість вірувань дівчат, пов'язаних з танцями, зареєстрованих Д. Даном. Наведемо кілька прикладів: “вірили, якщо під час підмітання у хаті дівчина припинить це робити хоч на мить, то парубок залишить її посередині танцю” (№ 123). Дівчата, які хотіли домогтися уваги хлопців, вмивалися водою, якою промивали язик церковного дзвона, і вірили, що про них будуть знати так далеко, як чути його дзвін, і дівчина буде чистою, як дзвін (№ 462).

Д. Дан записав також обряди дівчат на виданні, які ставили собі за мету “отримати першість на сільських танцях” або “приворожити” хлопців. “А ті дівчата, які бажають бути першими на танцях, брали квітку, названу “тоаіє”, тричі клонилися до землі, цілували її та казали: *Тоаіє чесна з правої руки, всі на бік, я попередю!*” (№ 658). А ті, які намагалися сподобатися парубкам, ідучи на танці, “мали при собі голову зозулі, вірячи, що в такому разі вони будуть у центрі уваги і запрошені хлопцями до танцю” (№ 718). Народознавець навіть зафіксував окремий ритуал приготування цього об'єкта магічної дії: потрібно “вполовати зозулю перед Зеленою неділею, засмажити її та з'їсти без хліба і солі, а зозулину голову завжди носити при собі. Тоді твоєму слову всі будуть вірити” (№ 720). З цієї ж серії магічних обрядів наведений такий: якщо дівчина хоче бути запрошена на танець певним хлопцем, а пізніше стати його дружиною, тоді “у суботній вечір вона брала ніж і

встромлювала його у землю біля одного з рогів хати, промовляючи певні слова, і вірила, що той парубок буде з нею танцювати і оженився з нею” (№ 828). Або: “дівчина, яка хоче бути запрошена до танцю багато разів, брала горщик з непочатою водою, в який клала васильок, срібну монету і пір'я з хвоста павича, перед тим, як йти на танці, вмивалася тією водою, клала васильок і монету за пояс і була впевнена, що там вона не буде сидіти, а танцювати” (№ 829). Тут вступає в силу непочата вода, яка, за повір'ями, завжди має чудодійний вплив.

У традиційній обрядовості східних романців поряд з освяченою, за церковним обрядом, чудодійною і магічною вважалася **непочата**, жива, мертва, німа, йорданська, зв'язуюча, зустрінута, заговорена, заворожена **вода**. Воду, однак, використовували і на шкоду суперниці. Дімітрій Дан зареєстрував подібний обряд на Буковині: дівчина, яка заздрить іншій через те, що парубки надають їй перевагу на танцях, “брала собаку, вмивала їй писок, потім бризкала цією водою свою суперницю, приговорюючи: *“щоби так дивилися на Н, як дивляться на собаку і щоб вона танцювала тоді, коли пес візьме на танець!”*” (№ 943). Дослідник наводить приклад таких дій і без води. Так, за повір'ями, “коли розпочинали ткати полотно і в'язали нитки у вузли – якраз тоді мало відбутися весілля певної дівчини”, “якщо розв'язати вузол і кинути його у вогонь, то відповідна дівчина не вийде заміж ніколи” (№ 588). Під час ткання дівчата не завжди застосовували магічні обряди проти суперниць, але і позитивні ритуали. Наприклад, коли закінчили ткати полотно, вони “брали ціпки від хрестів полотна, осідали їх і скакали на них верхи тричі по хаті, аби майбутній чоловік не був обірванцем, а їздив верхи, тобто мав худобу і багатство” (№ 921).

Як бачимо, використання непочатої води в обрядах, здійснених дівчатами для успіху на танцях, а отже, і у подальшій долі, були розповсюджені на Буковині досить щільно, про що свідчать і записи інших етнографів. Це стосується і магічних дій з водою (і без води) супроти інших, більш успішних, односельчанок. Записи Д. Дана свідчать одночасно про важливість танців для дівчат у питанні подальшого одруження.

Процес заручин, вінчання і весілля також підпав під уважний погляд Д. Дана. Відзначимо переважання в його записах вірувань, пов'язаних з вінчанням. Це, мабуть, можна пояснити його священницьким саном і великим досвідом проведення вінчань.

Щодо **процесу заручин** у нього записане повір'я, що “якщо під час банкету на честь цього дійства розіб'ється склянка, вірили, що незабаром один з наречених помре” (№ 90). Вірувань, пов'язаних з **вінчанням**, набагато більше. Ставлення до цієї події у буковинців трепетне, вони вважають, що “вінчану пару ніхто не здатний розлучити, хіба що тільки сама смерть” (№ 478). Існувала низка вірувань, покликаних зробити вінчану пару щасливою. По-перше, потрібно було правильно обрати день вінчання. Існувало вірування, що “лише у Неділю і Четвер можна вінчатися, в іншому випадку цей шлюб був би нещасливим” (№ 477). Наречена, одягнена для весілля,

¹⁵ Chekhovskiy I.H., Moisei A.Ie. Dokhrystyanski vytoky ta slovianski paraleli shliubnoi obriadovosti moldavan Verkhnoho Poprutia (na materialakh Novoselytskoho raionu Chernivetskoï oblasti) [Pre-Christian origins and Slavic parallels of the marriage rites of the Moldavians of the Upper Poprut (based on the materials of the Novoselytsia district of the Chernivtsi region)], Chernivtsi: Ruta, 1998, P. 16–18 [in Ukrainian].

сідала на перину, “вірячи, що пізніше в сімейному житті буде жити добре, їй буде “м’яко” (№ 482). Під час вінчання, “коли співають “Ісая танцює”, дружби обсипали голови наречених цукерками, лісовими горіхами тощо, щоб молодята мали солодке життя і достаток” (№ 433). Вірили і в те, що перед вінчанням молоді повинні скупатися у воді, до якої додають васильок, срібні монети, молоко та мед, “щоб вони були кохані, як васильок, чисті, як срібло, та солодкі, як молоко і мед” (№ 487). А вже коли молоді йшли на вінчання, рекомендували “ставити у візок чи бричку по одній ялиночці, тоді молодята будуть радіти життю, як радіє кожний, коли бачить, особливо зимою, зелену ялину” (№ 486). Вірили, якщо наречена, йдучи на вінчання, “засуне за пазуху маленьке дзеркало і шматочок цукру, а потім додасть у їжу, яку буде вживати свекруха, тоді та буде добре до неї ставитися” (№ 480). Коли молода пара поверталася з вінчання, перед ними виливала повне відро води, щоб все життя їм щастило сповна (№ 667). Але навіть у такі важливі для дівчини дні, вона не мала забувати про свої інтереси. Вірили, “коли наречена наступала на ногу нареченому під час вінчання, тоді вона буде керувати в сім’ї” (№ 118).

Під час вінчання та **весілля** існували певні заборони, які, на думку селян, не можна було порушувати. Так, вірили, що “не можна віддавати комусь річ, яка була на тобі під час вінчання, бо тій людині віддається і щастя, крім того, ту річ можна використати при ворожінні” (№ 366). “Нареченому під час весілля не дозволялося щось брати оголеною рукою, а лише покриваючи її хусткою, у протилежному разі він віддасть своє щастя, та рука стане нечистою” (484). У випадку розривання процесу вінчання, що також траплялося, шукали винних. Найчастіше вина падала на вінчальних батьків. Тому вірили в те, що “якщо наречені вертаються з вінчання не вінчані, їхнім вінчальним батькам не пощастить у господарюванні” (№ 304). До речі, варто сказати, що вінчальні батьки (nunii sei maḡi, cumătrii sei maḡi) виконували роль головних розпорядників на весіллі і наставників у житті молодих. Тому на них лежала відповідальність за проведення весільної процесії, а згодом – за мир і спокій у новоствореній сім’ї. Як пересторога також звучало повір’я: “якщо один із наречених загубить весільну обручку, або вона зломиться, то сімейне життя буде нещасливим, або незабаром шлюб розпадеться через смерть одного з них” (№ 89).

Багато вірувань, записаних Д. Даном, пов’язані з **народженням дитини**. Ця подія дуже важлива в житті кожної сім’ї та громади в цілому, тому вона викликала у буковинців переживання, що віддзеркалені у повір’ях. Це починалося з угадування події. “Вірили, якщо трісне діжка від бочки, то в цій хаті розродиться жінка” (№ 149). Вважали, що не кожний день тижня є однаковим для появи на світ дитини. “Діти, народженні у неділю, вважалися успішними, а ті, що народилися у п’ятницю, безталанними» (№ 141). Вже вдруге пререконуємося, що в народних віруваннях неділя має позитивне забарвлення. Цей день згадано як удачливий і у записях інших етнографів. Були і певні перестороги щодо поведінки вагітної чи жінки, що вже народила. Вірили в

те, що “якщо вагітна жінка з’їсть мак, дитина, яку вона народить, буде мати дуже біле обличчя” (№ 137). Такий колір обличчя для селян указував на кваліть. Здорова дитина повинна мати рожеві щічки. Тому звертали увагу на раціон харчування вагітної жінки та новонародженої дитини. Вважалося, якщо дитину “будуть годувати рибою до того, як вона навчилася розмовляти, то вона залишиться німою” (№ 144). Навіть після народження дитини жінка мала бути дуже обережною у поведінці, інакше малюк міг захворіти. Наприклад, Д. Дан зафіксував повір’я, згідно з яким “жінка, яка шие, лежачи в ліжку після родин, може стати причиною захворювання дитини віспою, і на її тілі залишаться знаки цієї хвороби” (№ 208). А якщо наречена не хоче відразу після весілля народжувати, досягала цієї мети так: “під час вінчання вона ставила за пазуху стільки смажених горіхів, скільки років не хотіла мати дітей, а потім закопувала їх у землю” (№ 479).

Вірили також, коли в одній сім’ї є 7 хлопців або 7 дівчат, “один чи одна з них мають бути “стрігоєм” чи “стрігоайкою” (722). На Буковині серед численних міфологічних істот (“Самка”, “морой” (“мертвець”), “теле” (злі феї) та ін.) були найбільш відомі “стрігоайче” (чол. – “стрігой”, жін. – “стрігоайке”). Це, за визначенням румунського дослідника С.Ф. Маріана, були дуже бридкі крилаті істоти, які викрадали або підмінювали новонароджених дітей. Гілки шипшини або глоду, які ставили у вікно, а також часник використовували як обереги від них¹⁶. Цей злий дух, інколи зображений з хвостом і пов’язаний з дияволом, він займається чаклунством і ворожбою, приносячи оточуючим великі неприємності. До міфічних істот у традиційних віруваннях буковинців відносились і “урсіти” (“віщунки”). Як розповів Д. Дан, на Буковині вірили у те, що на третій день після народження дитини опівночі приходили “урсіти”, які передбачали майбутнє новонародженого (№ 514). Це надприродні сили, які, за повір’ями, визначали майбутні події. В українців – це віщунки, мудреці, пророки, які передбачали майбутнє, вміли ворожити, переконливо говорити, лікувати тощо.

Д. Дан кілька разів згадує обряд “**продажі дитини та зміни його імені**” під час важкої хвороби (№ 252, 460). Записано вірування, згідно з яким, якщо у когось помирили діти, вірили, що “необхідно продати одну дитину комусь через вікно, а після того, як їй змінювали ім’я, повертали назад батькам, тоді ця дитина буде жити”. Інше вірування: “якщо важко хворому помінати ім’я, яке він отримав при хрещенні, той вилікується”.

Більш детально цей обряд описаний в іншого буковинця – С.Ф. Маріана. “Якщо дитина знаходиться під впливом злого духа, – передає етнограф зібрану у буковинок інформацію, – або малюк тяжко хворий, а швидких методів лікування немає, тоді батьки вдаються до обряду зміни імені. Вони вірили, що цей обряд допоможе знешкодити дії злого духа або обійти хворобу”. Дослідник описав також процедуру проведення обряду:

- батьки передавали хвору дитину сусідці чи іншій жінці з села;
- сусідка змінювала ім’я дитини, приходила назад до матері, дарувала їй малюка, називаючи нове ім’я;
- мати спочатку удавала, що не хоче брати малюка, тому що у неї і так багато дітей, а потім піддавалася

¹⁶ Marian S.F. Nașterea la români: Studiu etnografic [Родини у румунів: етнографічні студії], București: Lito-Tipografia Carol Gobl, 1892, P. 88–89 [in Romanian].

умовлянням і брала дитину. Після цього старе ім'я не згадувалося і не повідомлялося сусідам¹⁷.

Ім'я дитині могла змінити і “моаша” (повитуха). Так, до речі, відбулося з дідом проф. А.А. Мойсея. Олександр Герасимович Шкьопу народився літом 1929 р. кволюю дитиною. Рідні боялися, що він помре. Тоді медична сестра-акушерка записала його на своє прізвище – Фирфа. Тільки коли він пішов до школи, у нього було прізвище Фирфа-Шкьопу, а потім він перейшов на своє справжнє прізвище. Так вдалося обманути смерть.

“Продаж дитини”: хвору дитину за символічну платню через вікно передають чужій жінці. Жінка бере дитину, тричі обходить з нею дім, потім заходить до хати через двері. Вона передає дитину матері з новим ім'ям. Такий ритуал покликаний обманути хворобу.

У Д. Дана згадується також повір'я, згідно з яким “коли в певній сім'ї помирали діти, винний у цьому вважався кум, тому потрібно було поміняти кума, і тоді діти будуть жити” (№ 253).

Важливим етапом у житті сільської сім'ї було **хрещення дитини**. Священник Д. Дан записав кілька вірувань, пов'язаних з цим обрядом. Відповідно до одного з них, у домі, де знаходиться новонароджена дитина, “має горіти вночі свічка до хрещення, бо вірили, що у іншому випадку прийдуть нечисті духи і заберуть її” (№ 74). Вважалося що малюки, які померли нехрещеними, стають “мороями” (№ 73). Ті, “які помирали до півночі, забирали з собою хліб і майно батьків, а ті, що помирали під ранок, залишали батькам хліб і майно” (№ 142).

У його записках є також повір'я, за якими нібито можна передбачити майбутнє дитини за його поведінкою під час хрещення в церкві. Вірили, що дитина, “яка плаче під час здійснення таїнства хрещення, буде жити довго” (№ 201). Діти, “які випорожнилися чи помочилися під час здійснення таїнства хрещення, підостаючи, будуть легковажними, житимуть аморально і будуть мати незаконних дітей” (№ 58). На думку буковинців, можна було певними діями сприяти малюку у подальшому житті. Наприклад, якщо “жінка, яка веде свою новонароджену дитину на молитву за очищення, при виході і вході до хати наступила на ніж та вугілля, тоді жодне наврочення та лихо не прилипне до неї та її дитини” (№ 564). У цьому знов угадуються дії магічного характеру.

Багато ритуалів були спрямовані на **захист дитини**, як у лікувальному плані, так і в боротьбі з духами та злими силами. Пуповину новонародженої дитини в'язали “ниткою з осінньої коноплі, а не літньої, бо вірили, що така дитина не буде мати послідовників, тому що літні коноплі не мають насіння” (№ 562). Вважали, “якщо дати новонародженій дитині спочатку кисле молоко, а потім материнське, тоді ця дитина до старості не буде хворіти” (№ 885). Якщо в хаті є маленька дитина, за віруванням, “потрібно увечері спустити фіранки на вікнах, у іншому випадку плач проходить через свічку і дитину, яка потім буде плакати без зупинки” (№ 117). Вірили, що недобре цілувати маленькій дитині ніжку, особливо п'ятку, бо, “підостаючи, вона не буде слухняною, буде нехтувати

батьківськими порадами”(№ 373). А коли у дітей мінялися зуби, їх потрібно кинути на горище, приговорюючи: “*Мишеня, на тобі кістяний зуб, а ти верни мені зуб сталевий*, тоді зуби, які виростуть, будуть дуже міцними” (№ 356).

А коли діти страждали на хворобу, названу в народі “самкою” (“авестіца”, “стріга”), при якій відбувається невільна контракція м'язів – судоми, “купували новий горщик, забирали малюка з корита при конвульсіях, над ним перевертали корито отвором вниз, потім розбивали горщик об лохань, вірячи, що так дитина одужає” (№ 570). Серед записаних Д. Даном вірувань, зустрічається ще один метод лікування дітей від “самки”. Для цього потрібно взяти “дев'ять ніг овець, зварити їх у пісний день у непочатій воді в новому горщику, купати дитину в цій воді до сходу сонця до півдня перед іконами посередині хати і перед заходом сонця біля дверей, після цього негайно вилити цю воду на подвір'я; якщо дитина не одужувала відразу, тоді її купали ще у понеділок, середу та п'ятницю” (№ 571). Кволик дітей рекомендували купати у воді, “до якої додавали *дурнишник колючий* (“holeră”), тоді вони міцніють” (№ 560). Якщо у дитини безсоння, “брали від льохи з поросятами гній так, аби свиня не почула, і клали під подушку дитини, тоді вірили, що вона буде спати добре, як спить поросля” (№ 501).

Поховальний обряд найбільш консервативний серед інших ритуалів. Його досліджували довгі часи на території середньовічної Молдови: від господаря Молдови Д. Кантемира¹⁸ до румунського етнографа з Буковини С.Ф. Маріана¹⁹ у період австрійської Буковини. Тому Дімітрії Дан, записуючи буковинські вірування, звернув увагу в основному на ті елементи, які ще не були описані.

Так, він зафіксував повір'я: якщо людина довго не могла померти, “їй потрібно піднятися з ліжка і сісти на підлогу, тоді вона відразу помре” (№ 583). За іншим віруванням, потрібно було поставити в руки помираючої людини запалену воскову свічку, “якщо ж вона буде відсутня при відході душі, – це велике нещастя, тому що душа залишиться у темряві і не зможе знайти дорогу до раю” (№ 78). А вже після того, як наступить смерть, їй “ставили в руку восковий хрестик, щоб покійника не мучили злі духи” (№ 998). Були зафіксовані також захисні обряди від повторного впливу “смерті”. Після того, як покійника виносили з дому, негайно закривали всі двері й вікна, в іншому випадку “смерть знов заїде до цієї хати і вимагатиме нових жертв” (№ 80). Вірили, що, “влаштуваючи похорони комусь у полудень, душа покійника буде мати достатньо світла для походу в рай” (№ 125), а якщо під час викидання ями для поховання пішов дощ, то “покійник попаде до раю” (№ 440). Зареєстровано також низку магічних практик із речами, що контактували з покійником, які мали здатність як наносити шкоду, так і робити користь. Наприклад, якщо хтось візьме стрічку, яким зв'язували до купи ноги покійника, і кине до чиєїсь хати, “тоді домочадці будуть спати так сильно, що можна винести з хати все; а якщо зв'яжуть нею двері, тоді домочадці не прокинуться, доки хтось не прийде і не розв'яже двері” (№ 551). Або при

¹⁷ Marian S. F. Nașterea la români..., op. cit., P. 222. [in Romanian].

¹⁸ Cantemir Dimitrie principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei [Description of the past and present state of Moldova], București, 2007, P. 316–317 [in Romanian].

¹⁹ Marian S.F. Însmormântarea la români: Studiu etnografic [Funeral of Romanians: ethnographic studies], București, 1892, 593 p. [in Romanian].

проведенні людини в останню путь довжину покійника міряли ниткою, "аби залишити його щастя в домі" (№ 664). Жезл-підтримка для покійника мав бути таким довгим, як покійник, "бо якщо буде довше, тоді помре ще хтось з хати" (№ 979). Вірили, що той, кому вдалося дістати шматок мотузки, на якій повисівся "продавець тварин, матиме багато покупців і продаватиме добре свій товар" (№ 670). На труну покійнику ставили шматок полотна, зазвичай такої довжини як труна, вірили, що це є "міст, через який померлий пройде до раю" (№ 1000). До речі, до цього часу в румунських селах це полотно, або рушник, називають "мостом" ("pod"). За покійником давали як милостиню і якусь тварину, інакше "тварини в цьому господарстві будуть хворіти" (№ 999).

У світосприйнятті буковинців **душі померлих родичів** були дійовими особами ритуалів. У переддень всіх зимових свят люди ставили на стіл два хліби, сіль, рибу, пшеницю і склянку води, вірячи, що "вночі приходять покійні члени сім'ї і пригощаються цими стравами" (№ 135).

Досить детально Д. Дан подав вірування, пов'язані з **народною медициною**. Учений описав народні засоби лікування від таких хвороб, як лихоманка, головний та зубний біль, запалення лімфатичних вузлів, задишка, кашель, дифтерія, жовтуха, запалення мигдаликів, опік, колька, а також від переляку, наврочень тощо. Емпірична народна медицина розвивалась під впливом практики, спостережень над природою, збагачувалась і передавалась із покоління в покоління. Життєвий досвід упевнив людину, що їй корисно, а що шкідливо для здоров'я. Паралельно з раціональними методами лікування, набутими в процесі багатовікового досвіду, побутували магичні способи цілення недуг.

В записках Дана описані профілактичні засоби буковинців кінця XIX ст. Наведемо приклад повір'я про те, "якщо часто зважуватися, тоді це захистить від зараження різними хворобами, від чиряків і заклинань" (№ 109). Вірили, що "той, хто вкусить хліба з місця, де гризла миша, не буде страждати від зубного болю" (№ 224). "Не можна було палити бузину, аби уберегтись від захворювання кутніх зубів" (№ 395). Якщо зуби почали боліти, "потрібно прикласти п'явки до ясен" (№ 822). Якщо людина з'їсть "дев'ять пташок, названих чайками, то він ніколи не постаріє" (№ 732). Казали, що той, хто скупається у Страсну п'ятницю чи на Великдень, буде здоровим впродовж року (№ 922). Коли готують ліки для хворого, "той не повинен знати про них, у протилежному випадку ліки не допоможуть" (№ 509).

Буковинці вірили, що за певними ознаками можна передбачити хворобу чи долю людини. Наприклад, за тим, де вперше навесні побачиш зозулю. А зозуля в традиційних народних віруваннях – це символ суму та вдівства, туги за життям і минулим; провісниця весни, довгого віку і водночас смерті, нещастя. Якщо зозуля буде на зеленому дереві, то людина буде здоровою впродовж року; якщо на сухій гілці – буде цілий рік часто хворіти; а на землі – впродовж року матиме багато турбот і нещастя; коли ж зозуля буде на гнилому дереві – помре в тому році (№ 714-717). Передбачали майбутнє і за тим, коли вперше зустрінеш ластівку. Якщо весною вперше побачити ластівку, "яка сидить і щебече, це поганий знак, цілий рік людина буде хворіти, їй не буде щастити і проти неї будуть зводити наклепи" (№ 748).

У деяких випадках у віруваннях народу є спроби вказати на етіологію певних хвороб. Це стосується вірувань у те, що шкарлупки використаних яєць не можна викидати у вогонь, "інакше згинуть курчата з яєць, які під квочкою, згідно з іншими віруваннями, з їх попелу народжується стригучий лишай" (№ 382). Вважали, що "недобре ступати на те місце, де валявся кінь, тому що можна отримати стригучий лишай або п'яткову шпору (нарив на п'ятці)" (№ 467). А той лишай можна було вилікувати, якщо змастити місце "смолою з люльки чи чубука" (№ 434).

У віруваннях буковинців збережено багато рецептів з народної медицини. Лікували не хімічними препаратами, а природними засобами. Наприклад, вірили в те, що якщо людина, яку наврочено, помісться своєю сечею, то одужає (№ 204). Коли боліли очі, також рекомендували мити їх сечею (№ 814). Від наврочення міг допомогти також часник (№ 267). Він використовувався і в інших мікстурах. Щоб позбутися "великого черв'яка", який завівся у нутрошах, "брали головку часнику, білу цибулю, палаючу головню і розміщували їх на звороті стільця, потім виливали цю воду у склянку і випивали" (№ 695). Щоб очистити організм від глистів, "варили стружку бузини, вистрижену вниз, тоді вони виходили низом, якщо бузину вистрижуть уверх, тоді глисти виходять ротом" (№ 589).

При лікуванні кольки промивали язик церковного дзвона і вмивалися цією водою (№ 461). Д. Дан описав лікування кольки у вухах. На Йордана під час освячення води існував звичай запалювати ганчірки, залишки яких потім "збирали, вірячи, що їхнім димом можна обкурювати тих, у кого кольки у вухах, тоді біль пройде" (№ 492). Ще один універсальний засіб як для ворожіння, так і для лікування – краплі з колеса млина. Вважали, якщо людина чимось хворіє, то необхідно "встати вранці до сходу сонця, одягнути чисту сорочку, взяти з собою новий горщик, який придбаний, не торгуючись, мовчки і потайки наблизитись до млина, набрати краплі води з колеса млина, ними омити все тіло, тоді вона одужає" (№ 543). З тієї ж категорії магичних прийомів – лікування пипоті. Вірили, що пипоть на язиці проходить, якщо той, що його має, каже іншому: "маю пипоть на язиці, а другий питає: коли?, на що перший відповідає: *тепер*, тоді другий плює і каже: *тепер щоб згинув!*, це повторювали тричі" (№ 464). Або: п'яницю можна вилікувати від алкоголізму, якщо "ставити у рот покійнику монету, через три дні виїняти монету з рота покійника і покласти у горілку, потім дати цю горілку випити п'яниці, тоді він зразу вилікується" (№ 545). Пияцтво на Буковині вважалося хворобою, яка дуже важко піддавалася лікуванню, люди були переконані, що її можна вилікувати тільки магичними засобами. Для того, щоб відлучити людину від алкоголізму, треба помістити пляшку горілки у могилу, "де вона буде стояти три доби, потім дати п'яниці випити її, примовляючи: *щоб так Н. пив горілку, як випив покійник*", і ця особа не буде пити горілку більше ніколи (№ 691). Обкурювання димом з певних трав чи інших речей також практикували з надією на одужання. Наприклад, вважали, що нежить проходила, якщо хворого обкурити димом з підпалених пир'їн та васильку (№ 694). За повір'ям, лихоманку можна було вилікувати, якщо хворого обкурити підпаленим гніздом ластівки (№ 753). Мазі та напої від

різних хвороб можна було виготовляти лише тоді, “коли світло згасало, але не тоді, коли воно ставало яскравішим, адже, за повір’ям, і хвороба могла посилитися” (№ 990).

Більшість хвороб лікували природними засобами, які в життєвій практиці комусь і допомагали. Той же алкоголізм лікували не тільки магичними методами. Наприклад, брали серце сороки, висушували, протерали і давали випити разом з горілкою, тоді вірили, що п’яниця вже ніколи не буде вживати алкоголю (№ 713). У народознавчих записках Д. Дана зареєстровано багато таких прикладів. Наведемо лише кілька з них. Вірили, якщо у когось почалася гарячка, “необхідно знайти маленьку рибку, яка знаходиться у нутрошах великої риби, висушити її, розтерти і дати випити цей порошок хворому, тоді гарячка пройде” (№ 506). При порізі пальця наклали на те місце павутину, яка зупиняла кров (№ 526). Коли у когось фурункул не наривав, “брали жабу, розривали її навпіл і прикладали її ще теплою на фурункул”, який потім мав нарвати (№ 527). При радикуліті вважали за потрібне потоптатися по спині хворого ведмедем (№ 535), або змастити поперек топленим смальцем з їжака (№ 688). Вірили, що від жовтяниці хворий вилікується, якщо “з’їсть з чимось міль чи людські воші, випиваючи їх зі скляночки з воску” (№ 555). Щоб вилікувати запалення мигдаликів потрібно було проковтнути 3 квітки зозулиного черевичка (№ 557). При опіку уражене місце змащували жиром з нутроців вівці, “який не був змочений водою, та присипати розтертим у порошок гноєм вівці”. Ще один метод: “брали шматок сала, натиканий вівсом, клали в миску з водою і запальовали овес, потім смалець наклали на опік” (№ 572, 573). Щоб вилікуватися від укусу скаженої собаки, треба “стерти тисову деревину і цей порошок випити з водою чи чимось іншим” (№ 577). Якщо людині погано і вона не може блювати, “потрібно зварити рослину під назвою “Плаун річний” (*Lycopodium annotinum*), налити те варива у ложку розміром з ніготь мізинця і випити, тоді одразу очиститься” (№ 590). Діарею лікували методом, який використовується і в наші дні в сільській місцевості, особливо в горах, – подрібненим сичугом з парним молоком (№ 652). Якщо хтось випив стільки горілки, що вона в ньому “загорілася”, кажуть, що його можна врятувати від смерті, якщо “вижати йому до рота кінський гній” (№ 690). Коли болять очі “використовували маленьку рибу, вибрану з нутроців сома, яку прив’язували ниткою і топили на сонці, потім тим жиром змащували очі і вірили, що вони вилікуються” (№ 693). Серцеву хворобу можна вилікувати, за народним віруванням, смальцем зозулі (№ 723). Коли у когось болить голова “потрібно зловити річну чайку, порізати її та покласти до голови її м’ясо ще теплим, тоді біль пройде” (№ 733). Мозоль, казали, проходить, якщо “взяти ручку копістки, розігріти на вогні і приставити до мозоля” (№ 741). “Собачий смалець, випитий з водою, вилікує від сухот” (№ 781). “Першого травня жінки виходили на галявину, сідали на зелену траву, випивали та їли, після чого викопували зілля Татіна, яке має лікувальні властивості від внутрішніх хвороб” (№ 806). Коли болить голова,

можна прикласти до лоба і шиї листя зеленої або квашеної капусти (№ 815). Той, хто страждає від задишки, вірили, що вилікується, коли “зварить коріння деревію і вип’є це зілля” (№ 817). Кашель проходить, якщо “вишкрібати хрін через терку, змішати його з цукром або медом та з’їсти” (№ 818). Коли на тілі з’явилися чиряки, то “треба вимити коров’ячим молоком все тіло, починаючи зверху вниз, а потім це молоко дати випити сучці, тоді хвороба пройде” (№ 989). Якщо у жінки чи дівчини на тілі з’явилися нариви, то вони лікувались, “вмиваючись непочатою водою, яку потім треба вилити перед сходом сонця на роздоріжжі. Якщо через цю воду першою пройде тварина чи собака, тоді хвороба ні до кого не причепиться, якщо ж пройде людина, тоді вона перейде до неї” (№ 942).

У будь-якому випадку як одні методи лікування (магічні), так і інші (на природних інгредієнтах) іноді давали позитивний результат. Часто вони не допомагали. Але лікування засобами народної медицини диктувалися важкими соціальними умовами життя буковинців XVIII – XIX ст. Голова військової адміністрації Буковини генерал Габріель фон Сплєні 1774 р. писав: “Все, що належало до санітарної служби, було запущене. Здоров’я і життя людей та тварин мали другорядне значення. Ніде, крім Ясс, не було ні цирульника, ні хірурга, ні лікаря взагалі, а про аптеки не було й чути”²⁰.

З часом нічого суттєво не змінилося. У часи, коли Д. Дан збирав буковинські народні вірування, ситуація виглядала так, що далеко не всі хворі на початковому етапі хвороби звертались до лікарів з матеріальних причин, а також через недовіру до лікарів. Подібне ставлення селян до офіційних лікарів було зафіксовано на Буковині оберлейтенантом жандармерії Едуардом Фішером. Він указував на те, що селяни довіряли більше знахаркам. За автором, вони здебільшого звертались до лікарів на завершальному етапі хвороби, коли вона в більшості випадків не піддавалась лікуванню, і хворим було складно допомогти, тому сільські мешканці і зневірювались в їх ефективності²¹.

При австрійській адміністрації землеробство було розвинене здебільшого у Прут-Дністровському межиріччі, в гірській частині переважало скотарство. Там вирощували велику рогату худобу, овець, коней місцевої породи і отримували молоко, бринзу, сир, вовну, шкіру. Вся ця продукція йшла як для власного споживання, так і на продаж. Тобто тварини відігравали дуже важливу роль у житті селянина. І це не могло не залишити свій слід у повір’ях буковинців.

Д. Дан зареєстрував кілька вірувань для захисту тварин переважно від злих духів. Селяни вірили, що якщо прокинутися в день св. Георгія до сходу сонця та насипати навколо корови мак, “тоді ніхто не зможе відібрати молоко від тієї корови, подібно до того, як ніхто не спроможний зібрати весь розсипаний мак” (№ 139). У надвечір’ї того же свята на ворота і на стайнях ставили борозни з зеленою травою та гілки верби, вірячи, що, роблячи це, “ісле не відберуть молоко від корів, а стрігоайки не зіпсують сон дітей, мрії дівчат та щастя парубків” (№ 485). У день св. Андрія хрестили кашником двері та вікна, вірячи, що потім ніхто не

²⁰ Habriiel fon Spleni. Opys Bukovyny [Description of Bukovina], Perklad z nimetskoj, peredmovia i komentar O.D. Ohuia, M.M. Saika, Chernivtsi: Ruta, 1995, P. 37 [in Ukrainian].

²¹ Naseleennia Bukovyny (Bevolkerung der Bukowina) [Population of Bukovina], Per. z nim. F.S. Andriitsia, A.T. Kvasetskoj; peredm. V.M. Botushanskoj, Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2000, P. 74–75 [in Ukrainian].

зможе відібрати молоко у корів цього дому (№ 268). Коли бажаєш, щоб корова давала багато молока і щоб у неї ніхто не відібрав молоко, "треба жати траву влітку на 9-ти готарях, висушити її та зберегти, доки корова не отелиться, тоді дати їй цю траву з'їсти" (№ 801). А у чорної корови, за віруванням, "стрігоайки" не можуть відібрати молоко (№ 520). Кажали, що корова, від якої відібрали молоко, "знає ту людину і, будучи вільною, йде і реве біля воріт цієї людини, вимагаючи повернути його" (№ 939). Селяни були впевнені, що "стрігоайки" до Зелених свят мають силу відібрати молоко, відібрати врожай дерев тощо, "а після того дня їх сила закінчується, від чого вони між собою сваряться і навіть плюють одна на одну, а коли цей плювок падає на якусь лікувальну траву, то при її використанні проти певної хвороби вона вже не допоможе" (№ 974).

В часи австрійської влади діяла система ветеринарної служби. Проводились певні дії з профілактики таких хвороб тварин, як сибірка, чума і бешиха. Ветеринарному контролю піддавалися тварини, що перетинали митницю в Новоселиці чи продавалися в Садгорі, яка до 1881 р. була одним з великих міжнародних центрів продажу худоби²². Але в селах, особливо в горах, селяни не мали змоги звернутися до ветеринарів. Тому давні повір'я, часто містичного характеру, практикувалися масово. Академік Д. Дан у своїй праці описав лише маленьку частину цих вірувань. В інших працях він повертався до цієї тематики.

Низка вірувань буковинців з колекції народознавця Д. Дана висвітлює **передбачення за випадковими подіями, заборони, магичні дії** з метою уникнення небезпеки або наведення її на іншу особу.

Людина дуже допитлива істота. Вона бажає зазнати в майбутнє, дізнатися, що буде з нею чи з членами сім'ї згодом. Оскільки це неможливо, вона вдається до угадування за випадковими подіями, як ми бачили в повір'ях з календарної обрядовості при передбаченні погоди. Так, вірять у те, що "недобре ручкаться з кимось через поріг або навхрест, одна з цих осіб може померти" (№ 61). Якщо перед кимось "розлилась склянка з якоюсь рідиною, тоді вірять, що та особа незабаром вийде заміж або ожениється" (№ 87). Розбите в хаті дзеркало – там незабаром відбудеться смертний випадок (№ 91). Вірили в те, що в домі, в якому є чорний півень, пес та кішка, нещастя зачастить (№ 92). Коли "перевертають мамалігу з чавунного чи глиняного казанка на дерев'яний кружок, і вона тріскається на частини, хтось із цієї сім'ї розлучиться" (№ 98). "Якщо дівчина облизувала дерев'яну копістку, якою терли мак, вірили, що вона буде мати лисого чоловіка, якщо це робить парубок, то він буде мати подібну дружину" (№ 104).

За повір'ями, людина могла якось уплинути на майбутнє своїми діями або уникнути небезпеки. Дуже часто ці вірування засновані на магії, або вірі в нечисту силу. Наприклад, коли бажаєш завжди мати в хаті гроші, "треба прибити цвяхом монету до порога" (№ 93). Коли горить хата і є небезпека поширення вогню, "треба обов'язково ходити навколо сусідніх хат з трійцею (Йорданська свічка), і тоді вони будуть захищені від вогню" (№ 108). Щоб закрити рот ворогам, "коли починають ткати полотно, в'яжуть нитки у вузли" (№ 587). Щоб порушити мир у хаті свого ворога,

"беруть жменю землі на тому місці, де дві собаки гризлися, кидають навздогін відповідної особи, яка потім так свариться з членами своєї сім'ї, як ті собаки" (№ 680). Якщо люди мають до когось відразу, то ця людина може позбавитися її тоді, коли "візьме з підйомного запору шлюзу млина дев'ять трісок, покладе їх у воду намокнути, візьме воду у цівку, підійде до тих людей, які його ненавидять, вилле біля них ту воду, примовляючи: *нехай зупиниться ненависть людей до мене, як зупиняється вода о загату млина*" (№ 768). "Коли готуються до снування ллють воду на снувальний барабан, щоб витерти ледарство і ткацтво йшло так швидко, як іде брехня селом та пір'я водою" (№ 896).

З огляду на вищезазначене, що людина може своїми діями впливати на майбутню долю, у традиційному суспільстві Буковини була вироблена ціла низка заборон (табу). Їхня недооцінка або нехтування заборонами могла мати, за повір'ями, негативний результат для людини. Крім магичної складової таких вірувань, вони іноді відігравали і виховну роль у громаді. Згідно із записами Д. Дана, селяни вірили, що "недобре підмітати увечері, також виносити сміття з хати, бо в іншому випадку підмітається і виноситься щастя назовні" (№ 94). Або: "якщо у п'ятницю стара дівка постриже нігті, тоді вона не вийде заміж ніколи" (№ 97). У переддень свят, коли готували пшеницю з маком, "недобре куштувати з нього до вечері, бо в протилежному випадку того будуть кусати блохи цілий рік" (№ 215). У перший тиждень великого посту "не можна ткати, бо вважали, що на ніч прийде св. Тоадер і сплутає ремізки" (№ 248). Вірили у те, що "недобре ходити в північ, тому що тоді зустрічають людину нечисті духи і ведуть її втопити до коловороту або, щонайменше, кинуть у колючки, щоб над нею позбиткуватися" (№250). "Якщо хтось вночі кличе з-за вікна, не потрібно відповідати, ні виходити назовні на перший голос, бо може покалічитися, померти, або оніміти, тому що той, хто кличе, є нечистим. Якщо ж на подвір'ї кличуть тричі, тоді можна відповісти чи вийти надвір, бо він є чистим" (№ 579).

У "Народних віруваннях буковинців" є кілька прикладів, які розкривають світоглядні уявлення людей тієї епохи, в яких зберігалися ще анімістичні погляди. Тобто віра в те, що предмети, природні явища, тварини або люди наділені душею. Вони припускали, що коню, поки живе, "людина здається за розміром велетнем, тому він йому підпорядковується, і тільки коли помирає, бачить його справжню величину, жалкуючи, що слухався людини" (№ 375). Згадаємо також корову, яка знає людину, що відібрала у неї молоко, і йде до неї. Віра в чудодійну силу певних трав також належить до первісної доби. Вона, однак, збереглася до кінця XIX ст. і навіть довше (до середини XX ст.). Вірили, що той, хто володіє залізною травою, торкаючись будь-якого замка, відкриє його (№ 550). Кажали, що "грабіжники ставлять під язик "зілля розбійника", яке дуже рідко зустрічається і росте в чистих місцях, воно їм допомагає відкрити будь-які двері і все, що вони вкрали, ніколи не знайдуть" (№ 955).

Священник Д. Дан зареєстрував не дуже утішні для духовництва вірування буковинців. Якщо сільський житель, пише він, зустрічає в дорозі священника, каже, що "це принесе йому невдачу і вірить у те, що якщо

²² Melnyk P.H., Sopilnyk H.M. *Istoriia veterinarynoi medytsyny Bukovyny* [Історія ветеринарної медицини Буковини], Chernivtsi: Prut, 2005, P. 18–19 [in Ukrainian].

перейде дорогу впоперек зможе покращити наслідки цієї зустрічі” (№ 61). Ще одне повір'я: “Коли хтось зустрічає на своєму шляху священника, вважає, що це поганий знак і вірить, що може пом'якшити наслідки цієї зустрічі, коли кине священнику навздогін голку, шпильку, солому або щось інше” (№ 124). У такому відношенні до християнського кліру вбачаються наслідки вікового протистояння язичництва з православ'ям.

Господарські турботи (спорудження хати, ведення господарства, перший вихід з плугом у полі) також породили цілий комплекс вірувань. Вони не залишились поза увагою дослідника, який зафіксував народні вірування населення Буковини кінця XIX ст., чим доповнив колекцію етнографічних відомостей своєї епохи разом з іншими дослідниками.

Висновки. “Народні вірування буковинців” Дімітрія Дана привертють нашу увагу не вперше, тому що тематика його етнографічного дослідження широка.

Наші попередні роботи не охопили їх комплексно. У запропонованій статті ми спробували проаналізувати записи дослідника у сфері сімейної обрядовості (участь дівчат у танцях, значення непечатої води, процес заручин, вінчання, весілля, народження дитини, її захист, хрещення), поховального обряду, народної медицини, захисту тварин тощо.

Дослідження підкріплено перекладом вірувань з румунської мови, пов'язаних з народною медициною.

Праця “Народні вірування буковинців” не була видана окремою книгою, тому не має систематизації, але широко розкриває вірування людей цього регіону майже в усіх сферах життя традиційної громади. Вона дозволяє створити певне уявлення про світогляд людини тієї епохи і відстежити процес її еволюції. Вона доповнює етнографічні дані, зібрані на Буковині іншими етнографами. Ця праця цінна ще й тим, що написана людиною, яка жила в тому середовищі багато років і досконало знала звичаї та обряди народу.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Foița Gazetei Bucovinei.

Credințe populare bucovinene adunate de **Dimitrie Dan** paroh în Lujeni.

Листок “Буковинської газети”.

Буковинські народні вірування, зібрані **Димітрієм Даном** – священником з Лужан

60 вірувань, пов'язаних з народною медициною²³.

224. Se crede, că dacă mănâncă cineva pâine din locul ros de șoareci, apoi nu va avea dureri de dinți.

224. Вірять, що той, хто вкусить хліб у місці, де гризла миша, не буде страждати від зубного болю.

356. Se crede, că dacă le cad copiilor dinții, e bine să-i iae și să-i arunce în pod, zicând: *Șorecuț, na-ți un dinte de os și tu dă-mi unul de oțel, ș-apoi dinții ce li-or crește vor fi foarte tari.*

356. Вірять, коли у дітей міняються зуби, треба їх кинути на горище, приговорюючи: “*Мишеня, на тобі кістяний зуб, а ти верни мені зуб сталевий*”, тоді зуби, які виростуть, будуть дуже міцними.

382. Cojile de ou nu se aruncă în foc crezându-se c-apoi ar peri puii din oule de sub closce, după alții, că din cenușa lor se naște pecingenea.

382. Шкарлупи використаних яєць не викидають у вогонь, вірячи, що тоді загинуть курчата під квочкою, згідно з іншими віруваннями – з їхнього попелу народжується стригучий лишай.

395. Lemnul de soc nu-l arde nime, crezându-se, că la dincontra respectivul ar ave durere de măsele.

395. Бузину ніхто не палить, інакше у тієї людини зіпсуються кутні зуби.

434. Se crede, că pecinginea se lecuiesce ungându-se cu smoală din lulea sau ciubuc.

434. Вірять, що стригучий лишай пройде, якщо змазати його смолою з люльки чи чубука.

460. Poporul crede, că dacă dă unui greu bolnav un alt nume, decum are el din botez, acela se va însănătoșa.

460. Народ вірить, якщо важкохворому поміняти ім'я, яке він отримав при хрещенні, тоді він вилікується.

461. Se crede, că dacă are cineva junghiuri este bine a spăla limba clopotului bisericii și apoi a se spăla cu acea apă.

461. Вірять, що при кольках потрібно промити язик церковного дзвона й умитися цією водою.

464. Se crede, că pușcheiul de pe limbă se trece, dacă cel ce-l are spune altuia: *am pușcheiu pe limbă*, ear celălalt întrebă: *când?* la ce primul zice: *acum*, ear al doilea scuipesce și zice: *acum să peară!*, cea ce trebuie să se facă de trei ori.

464. Вірять, що пипоть на язичці проходить, якщо людина, яка його має, каже іншій: *маю пипоть на язичці*, а та питає: *коли?*, на що перша відповідає: *тепер*, тоді друга плює і каже: *тепер, щоб згинув!*, це треба повторювати три рази.

467. Se crede, că nu este bine a călca în locul unde s-a tologit vre-un cal, căci la dincontra ar căpăta pecingini, după alții trântitură (buboia pe călcăiu picioarilor).

467. Вірять, що недобре ступати на те місце, де валявся кінь, у іншому випадку можна отримати стригучий лишай або – п'яткову шпору (нарив на п'ятці).

479. Se crede, că mireasa, care voiesce să nu aibă curând copii, i-și ajunge acest scop, dacă ie la cununie în sân atâte nuci fripte, pe care apoi le-ngroară în pământ câți ani voiesce să fie fără de copii.

479. Вірять, якщо наречена не хоче одразу мати дітей, тоді під час вінчання вона ставить за пазуху стільки смажених горіхів, скільки років не хотіла б бути мамою, а потім закопує їх у землю.

²³The Romanian text is presented in the style and grammar of 1894–1895.

492. În ziua de Iordan pe timpul sințirei apei este obiceiul de a aprinde nisce petice, a căror rămășiți se strâng, crezându-se că ele ar fi de leac când se afumă cu ele cei ce au junghiuri în urechi.

492. На Йордана під час освячування води існує звичай запалювати ганчірки, їхні залишки збирають, вірячи, що їхнім димом можна обкурювати тих, у кого кольки у вухах, тоді біль пройде.

501. Se crede, că dacă un copil noaptea nu poate dormi, apoi e bine a lua de la o scroafă cu purcei baligă de-a purceilor așa ca să nu simțească scroafa, și să se puie sub perina copilului și apoi el va dormi așa de bine cum dorm purceii.

501. Вірять, що коли дитина вночі не може спати, треба тихо взяти від льохи з поросятами гній, щоб свиня не почула, і покласти під подушку дитини, тоді вона буде спати так добре, як спить порося.

506. Se crede, că dacă la apucat pe cineva frigurile este bine a lua un pesce mic aflat în măruntaele altui mai mare, a-l usca, pulverisa și-apoi a be acel praf și frigurile îl vor lăsa.

506. Вірять, якщо у когось почалася гарячка, треба знайти маленьку рибку у нутрошах великої риби, висушити, розтерти і потім дати випити цей порошок хворому, тоді гарячка пройде.

509. Se crede, că dacă se face vre-un leac pentru un bolnav apoi acela nu trebuie să scie de dânsul, căci la dincontra nu folosesce.

509. Вірять, коли готують якийсь ліки для хворого, той не повинен знати про них, інакше ліки не допоможуть.

526. Se crede, că dacă se taie cineva la vre-un dejet apoi e bine a pune pe locul tăiet painginiș, care astâmpără curgerea sângelui.

526. Вірять, що при порізі пальця треба накладати на те місце павутину, яка зупинить кров.

527. Se crede, că dacă are cineva vre-un buboi, care nu vre să spargă, apoi se ie o broască se frânge în două și se pune încă fiind caldă și sângerândă pe buboi, care apoi se sparge.

527. Вірять, якщо у людини не дозріває фурункул, треба взяти жабу, розірвати її навпіл і прикласти ще теплою на фурункул, який потім нарыває.

535. Se crede, că dacă are cineva durere de șele este bine ca ursul să-l calce și-apoi îi vor trece durerea.

535. Вірять, якщо у людини хвора спина, то треба, щоб на неї наступив ведмідь, тоді біль пройде.

543. Se crede, că dacă suferă cineva de vre-o boală, apoi este bine să se scoale înainte de răsăritul soarelui, să se îmbrace într-o cămeșă curată, să iee o oală nouă, pe care a plătit cât i s-a cerut pe ea, și să meargă la moară fără să vorbească ceva sau să fie văzut de cineva și să iee stropi de pe roata morii cu care să se spele pe întreg trupul, și-apoi se vindecă.

543. Вірять, якщо людина чимось хворіє, то треба встати вранці, до сходу сонця, одягнути чисту сорочку, взяти з собою новий горщик, за який заплачено, скільки просили, мовчки і щоби ніхто не бачив піти до млина, набрати краплі води з колеса млина, ними омита все тіло, тоді вона одужає.

545. Se crede, că pentru a dezbăra pre un bețiv de băutura rachiului easte bine a pune unui mort un ban în gură, care a treia zi scoțindu-se din gura lui să se spele și să se puie în rachiul și-apoi să se dee bețivului să bee din el și îndată se va vindeca de patima sa.

545. Вірять, що від алкоголізму можна вилікувати так: поставити у рот покійнику монету, через три дні виийняти її і покласти у горілку, потім дати цю горілку випити п'яниці, тоді він одразу вилікується.

555. Cel ce are gălbănări se vindecă dacă i se dă să înghițească cu ceva molii sau păduchi de om în vre-o băătură dintr-un păhăruț de ceară.

555. Людина може вилікуватися від жовтяниці, якщо з'їсть міль чи людські воші, запиваючи їх зі склянки з воску.

557. Spre a fi scutit de gîlci este bine aînghiți 3 flori de cioboțica cucului.

557. Щоб вилікувати запалення мигдаликів, треба проковтнути 3 квітки зозулиного черевичка.

560. Copiii cei slabi este bine ai scălda într-o scaldătoare făcută din spini de holeră și-apoi se întrarmează.

560. Кволих дітей добре купати у відварі з нетребою колючою, тоді діти міцніють.

562. Buricul unui copil nou născut se leagă cu o ață de cânepă de toamnă și nu de vară, căci se crede, că în alt fel acei copii nu vor ave urmași așa cum cânepa de vară n-are semănță.

562. Пуповину новонародженої дитини в'яжуть ниткою з осінньої коноплі, а не літньої, бо вірять, що така дитина не буде мати послідовників, тому що літні коноплі не мають насіння.

570. Dacă au copiii samcă, se cumpără o oală nouă, se ie copilul tocmai când are convulsii din covată și deasupra lui se întoarce covata cu gura în jos, apoi se isbesc oala de ea și făcându-se așa se crede, că se vindecă.

570. Коли діти хворіють на самку (авестица, стріга) купують новий горщик, забирають малюка у конвульсіях з корита, над ним перевертають корито отвором униз, потім розбивають горщик об лохань, вірячи, що така дитина одужає.

571. Spre a vindeca copiii de samcă este bine de a lua nouă picioare de oaie a le fierbe într-o zi de post cu apă neîncepută într-o oală nouă și ai scălda înainte de răsăritul soarelui înaintra icoanelor, înainte de amiază-zi în mijlocul casei și înainte de apusul soarelui lângă ușă și apoi imediat să se verse scaldătoarea afară; dacă nu se vindecă de odată, apoi se mai scaldă ast-fel luna, miercurea și vinerea.

571. Щоб вилікувати дитину від самки, треба взяти дев'ять овечих ніг, зварити їх у пісний день у непочатій воді в новому горщику, скупати дитину до сходу сонця перед іконами до півдня посередині хати і перед заходом сонця біля дверей, після цього швидко вилити цю воду на подвір'я. Якщо дитина не одужала одразу, тоді її купують ще у понеділок, середу та п'ятницю.

572. Dacă se frige cineva cu foc este bine a se unge cu său nemuiet în apă de rarunchiul oaei și a se presăra cu baligă de oaie pulverisată.

572. При опіках треба змастити уражене місце жиром з нутроців вівці, який не був змочений водою, та присипати розтертим у порошок овечим гноєм.

573. Arsura de foc se tămăduiește luând o bucată de slănină și vărându-se în ea ovăș care apoi se pune într-o strachină cu apă și se aprinde ovășul, untura apoi se pune la arsură.

573. Опік лікують так: беруть шматок сала, натиканий вівсом, ставлять його у миску з водою і запалюють овес, потім

577. Spre a fi lecuit de mușcătură de câne turbat trebuie a pulveriza lemn de tisă și a be acel praf cu apă sau cu alta ceva.
577. Щоб виликуватися від укусу скаженої собаки, треба стерти тисову деревину, і цей порошок пити з водою чи чимось іншим.
583. Dacă cineva nu poate muri să se rădăce din pat și să puie jos, ș-apoi îndată va muri.
583. Якщо людина не може померти, її треба піднятися з ліжка і сісти на підлогу, тоді вона одразу помре.
589. Limbricii se pot curăți fierbând mîzgă de soc strujită-n jos, ș-apoi e ies în jos, dacă socul se strujește-n sus, apoi limbricii ies pe gură.
589. Щоб очиститися від глистів, треба варити стружку від бузини, вистрижену вниз, тоді вони виходять низом, якщо бузину стрижуть уверх, тоді глисти виходять ротом.
590. Făcându-se cuiva rău și neputând să verse este bine a fierbe planta numită cornișor și să toarne din acea fiertură atâta într-o lingură cât ține unghia mezinului și s-o bee și pe loc se va ușura.
590. Якщо людині погано, але вона не може блювати, треба зварити плаун річний (*Lycopodium annotinum*), налити того відвару у ложку з ніготь мізинця, і випити, тоді одразу очиститься.
625. Dacă are cineva pântecărie, apoi e bine să iese cheag freat cu lapte dulce și așa s-a lecuî.
625. При діарейі треба випити розтертий сичуг з парним молоком, тоді виликується.
688. Dacă-l doare pre cineva mijlocul, este bine să se ungă cu untură de arici topită și-i trece durerea.
688. Якщо у людини болить попереk, треба змащувати його топленим смальцем з їжака, тоді біль пройде.
690. Dacă a băut cineva atâta rachiu încât se aprinde aceasta întrânsul se zice, că se poate scoate de la moarte, dacă-i scurge în gură baligă de cal.
690. Якщо людина отруїлася горілкою, тобто "загорілася", кажуть, що її можна врятувати від смерті, якщо вижати її у рот кінський гній.
691. Spre a dezbăra pe cineva de băutul rachiului se zice, că e bine a pune un șip cu rachiu într-un mormânt, unde să stee trei zile și trei nopți ș-apoi să dee aceluia să bee din el zicând: *ășa să bee N. rachiu cum a băut mortul* și respectivul în vechi nu va mai bea rachiu.
691. Щоб відлучити людину від алкоголю, треба покласти пляшку горілки у могилу, де вона має стояти три доби, потім дати п'яниці випити, примовляючи: "*Щоб так Н. пив горілку, як випив покійник*", і ця людина не буде пити горілки більш ніколи.
693. Dacă are cineva durere de ochi e bine să iese mântuș adecă un pește mic, carele se află în somn, să se lege c-o ață și să se topească la soare ș-apoi să se ungă cu acea untură la ochi și se va vindeca.
693. Коли болять очі, треба взяти налим (мень) (*Lota lota*), тобто маленьку рибу, вибрану з нутрощів сома, прив'язати ниткою і топити на сонці, потім тим жиром змащувати очі, і вони виликуються.
694. Se zice, că gutunariul se trece, dacă se afumă, cel ce-l are, cu pene și busuioc.
694. Кажуть, що нежить проходить, якщо людину обкурити димом з пир'я та васильку.
695. Dacă are cineva viermele cel mare înlăuntru se poate cotorosi de el, dacă ia o căciulie de usturoi, o ceapă albă și un cărbune aprins și le pisează pe toate aceste pe dosul scaunului, scurge acea apă într-un păhar ș-apoi o be.
695. Щоб позбутися великого черв'яка у нутрошах, треба взяти головку часнику, білу цибулю і палаючу головню, місити їх на звороті стільця, потім вилити цю воду у склянку і випити.
713. Se crede, că dacă pre cineva nu-l pot desbăra cu nici un mijloc de la băutul rachiului, să iese o inimă de țarcă, s-o usuce, frece și să i-o dee de băut cu rachiu, apoi el de sigur nu va mai be rachiu.
713. Вірять, якщо людину ніяк не можуть відлучити від алкоголю, треба взяти серце сороки, висушити його, розтерти і дати випити разом з горілкою, тоді ця людина більше не буде вживати алкоголю.
715. Dacă vede cineva primăvara pentru întâia dată cucul pe o creangă uscată, apoi se zice, că acela întreg anul va tot boli.
715. Кажуть, хто побачить навесні вперше зозулю на сухій гілці, буде цілий рік часто хворити.
723. Durerea de inimă se poate lecuî, după credința poporului, cu untură de cuc.
723. Серцеву хворобу можна виликувати, за народним віруванням, смальцем зозулі.
730. Dacă i-se dă cuiva păr de capră sălbatică în mâncare, apoi capătă o pântecărie, care-i causează moartea.
730. Якщо людині додають до їжі волосся дикої кози, вона отримає таку сильну діарею, яка приведе до смерті.
732. Se crede, că dacă mănâncă cineva nouă păsărele numite *pescăruși*, acela nu va îmbătrâni.
732. Вірять, якщо з'їсти дев'ять чайок, то ніколи не постарієш.
733. Dacă are cineva durere de cap să prindă un pescăraș, să-l taie și să pună la cap carnea lui încă caldă și-i va trece durerea.
733. Коли болить голова, треба зловити чайку, порізати її і прикласти до голови м'ясо ще теплим, тоді біль пройде.
741. Bătucelul se zice, că se tămăduiesce dacă se pune coada culișerului în foc ș-apoi la bătucel.
741. Мозоля, кажуть, проходить, якщо взяти ручку копістка, розігріти на вогні і приставити до мозолі.
753. Se crede, că frigurile se lecuiesc, dacă respectivul ce le are se afumă cu cuibul unei rândunele.
753. Вірять, що лихоманка минає, якщо хворого обкурити гніздом ластівки.
781. Untură de câne băută cu apă să fie leac pentru oftigă.
781. Собачий смалець, випитий з водою, лікує від сухот.
806. La ziua de întâiu Mai merg femeile în vre-o poeană, unde se așază pe earbă verde, beu și mănâncă ș-apoi sapă earba lui Tatin, care apoi e bună de vătămătură.
806. Першого травня жінки виходять на галявину, сідають на зелену траву, випивають та їдять, після чого викопують зілля Татіна, яке лікує внутрішні хвороби.

814. Dacă dor pe cineva ochii e bine a-i freca cu ud de om.

814. Коли болять очі, їх треба змашувати людською сечею.

815. La cas de durere de cap e bine a pune la frunte și ceafă frunze de curechiu verde sau și murat.

815. Коли болить голова, треба прикласти до лоба і шиї листя зеленої або квашеної капусти.

817. Cel ce are nădușală se lecuiește dacă fierbe rădăcina de coada șoarecului și be acea zamă.

817. Людина, що страждає від задишки, може вилікуватися, якщо зварить коріння деревію і вип'є цей відвар.

818. Tusa se trece dacă se rade hrean pe răzătoare se amestecă cu zahăr sau miere și se mănâncă.

818. Кашель проходить, якщо вишкрібти хрін через терку, змішати його з цукром або медом та з'їсти.

822. Durerea de dinți se vindecă dacă se pun lipitori la gingini.

822. Зубний біль лікується прикладанням п'явок до ясен.

878. Se crede, că nu e bine a se culca cu fața-n sus, c-apoi diavolul i-se pune ca o peatră pe piept, așa că nu se poate scula.

878. Вірять, що недобре лягати спати на спині, бо тоді диявол кидає каменем у груди так, що і не встанеш.

885. Dacă se dă unui copil nou născut întâiu lapte acru ș-apoi abie să sugă, acel copil până la bătrânețe nu va fi nici când bolnav.

885. Якщо дати новонародженій дитині спочатку кисле молоко, а потім материнське, тоді ця дитина до старості не буде хворіти.

898. Dacă o femeie este bolnavă și crede, că i-a făcut alta apoi o cheamă pe respectiva la sine și dacă îi dă ea celei bolnave apă de băut din mâni, apoi ea se însănătoșează.

898. Якщо якась жінка захворіла і вірить, що їй наврочила інша жінка, тоді кличе її до себе, якщо та дасть хворій напитися води з рук, вона одужає.

922. Se zice, că cel ce se scaldă în vinerea mare sau paști, este sănătos peste tot anul.

922. Кажуть, що той, хто скупається у Страсну п'ятницю чи на Великдень, буде здоровим цілий рік.

942. Dacă are vre-o femeie sau fată nisce bube pe trup, apoi se vindecă spălându-se cu apă neîncepută, care apoi trebuie a o turna înainte de răsăritul soarelui în crucile drumului, dacă trece peste acea apă mai întâi o vită sau câne, apoi boala ceea nu se prinde de nime, dacă trece însă un om, apoi se prinde de dânsul.

942. Якщо у жінки чи дівчини на тілі з'явилися нариви, то вони лікуються, вмиваючись непочатою водою, яку потім треба вилити перед сходом сонця на роздоріжжя. Якщо через цю воду першими пройдуть тварина чи собака, тоді хвороба ні до кого не причепиться, якщо ж пройде людина, тоді вона перейде до неї.

989. Dacă are cineva buboai pe trup e bine să se spele cu lapte dulce pe trup încerpând de la frunte în jos ș-apoi să dea acel lapte unei cățele de băut și se va vindeca.

989. Якщо на тілі з'явилися чиряки, тоді треба вимити коров'ячим молоком все тіло зверху вниз, а потім це молоко дати випити сучці, тоді вилікується.

990. Unsori și băuturi în contra boalelor se fac numai când scade lumina, și niciodată când crește lumina, căci în timpul din urmă boalele ar crește.

990. Мазі та напої від хвороб можна робити тільки тоді, коли світло згасає, їх заборонено робити, коли світло стає яскравішим, адже в такому випадку хвороби посилюються.

A. Moysey, A. Moisey. The rites and beliefs of the romanians in Bukovina D. Dan "Folk beliefs of bukovyna" study) Abstract. This study is aimed at analyzing the work of Dimitri Dan "Folk beliefs of the Bukovinians", which is published in issue 21 of the "Letter of the Bukovinian Paper" during 1894–1895. Dan's research issues are little known in Ukraine, due to the lack of translations and publications, which are not easy to find in Ukrainian historical and ethnological libraries. The aim of the article is a comprehensive study of the rites and beliefs of the Romanians in Bukovina, using the work of D. Dan "Folk beliefs of Bukovina": maternity, family, funeral rites, folk medicine, occasional customs and rites and more. The **research methodology** is based on analysis, historical approach and translation from Romanian. **Conclusions.** The proposed article analyzes the researcher's records in the field of family rituals (girls' participation in dances, the role of unborn water, the process of engagement, wedding, wedding, birth, protection, baptism), funeral rites, folk medicine, animal protection and more. The study includes also translations from Romanian of the original beliefs and texts of the description of the rites, which are associated with folk medicine. **The novelty** of presented texts from D. Dan's work is also based on the cites of the not published manuscript. The presented study helps to create a certain knowledge about the worldview of a man of that time and the processes of its evolution. The article complements the ethnographic data collected in Bukovina by other scholars. This research is also valuable because it was written by a scholar, who lived in that environment for many years and knew perfectly the customs and rituals of the Romanians.

Keywords: Dimitri Dan, "Folk beliefs of Bukovynians", beliefs, family rituals, funerals, folk medicine.

Moisey Antonii – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Moisey Antoniy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University.

Moisey Arkadii – заслужений вчитель України, у 1984–2000 рр. очолював районне методичне об'єднання вчителів історії, суспільствознавства та основ держави і права, директор департаменту освіти Румунського культурного центру «Євдоксіу Хурмузакі», краєзнавець, автор 7 книг з історії рідного краю.

Moisey Arkadiy – is an honoured teacher of Ukraine. In 1984–2000 he headed the district methodological association of history teachers, social sciences and foundations of state and law, the director of the department of education of the Romanian Cultural Center Eudoksiu Hurmuzaki, ethnographer, the author of 7 books on the history of his native land.

Received: 18.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© A. Moysey, A. Moisey 2021

STUDENT GOVERNMENT. EUROPEAN EXPERIENCE**Світлана СЕМЕНЕНКО, Інга ТИМОФІЙЧУК,****Ксенія СЛОБОДЯН, Альона КОВПАК**

Буковинський державний медичний університет,

Чернівці, Україна

savchuk.tetiana@bsmu.edu.ua,

СТУДЕНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД**Svitlana SEMENENKO, Inha TYMOFIYCHUK****Ksenia SLOBODYAN, Alona KOVPAK**

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine

ORCID 0000-0002-6124-1938; Researcher ID I-1201-2016

ORCID 0000-0003-2617-9697;

Семененко Светлана, Тимофійчук Інга, Слободян Ксенія, Ковпак Альона. Студенческое самоуправление. Европейский опыт. Введение. В высших учебных заведениях и их структурных подразделениях действует студенческое самоуправление, являющееся неотъемлемой частью общественного самоуправления соответствующих учебных заведений. Студенческое самоуправление позволяет студентам быть непосредственным участником управления высшим учебным заведением и решать вопросы обучения и быта, защиты прав и интересов студентов. Студенческое самоуправление объединяет всех студентов и обеспечивает защиту прав и интересов студентов и их участие в управлении высшим учебным заведением. **Основная часть.** В своей деятельности органы студенческого самоуправления руководствуются законодательством, уставом вуза и положением о студенческом самоуправлении вуза. Органы студенческого самоуправления действуют на принципах: добровольности, коллегиальности, открытости; 2) выборности и отчетности органов студенческого самоуправления; 3) равенства права студентов (курсантов) на участие в студенческом самоуправлении; 4) независимость от влияния политических партий и религиозных организаций (к роме высших духовных учебных заведений). Студенческое самоуправление начинается на уровне студенческой группы, потока, курса, общежития, на уровне всех подразделений где бурлит студенческая жизнь. Органы студенческого самоуправления могут иметь разные формы (парламент, сенат, старостат, студенческий ректорат, студенческие деканаты, студенческие советы и т.д.). Интересен опыт европейских коллег и построение европейского студенческого самоуправления. **Выводы.** Студенческое м самоуправление основывается на принципах равенства прав студентов, открытой выборности. И эти принципы одинаковы для всех учреждений высшего образования. Но интересен опыт зарубежных университетов, который необходимо изучать и внедрять частично в стенах нашего университета.

Ключевые слова: студенческое самоуправление, принципы студенческого самоуправления.

Introduction. Pedagogical activity can be defined as "a set of socially significant actions for the preparation and inclusion of an individual in various spheres of the life of society, familiarizing him with the culture of a given society, as a special type of social activity aimed at transferring culture and experience accumulated by mankind from older generations to younger generations, creating conditions for their personal development and preparing for the fulfillment of certain social roles in society"¹.

The main body of the article. According to the literature the main guidelines for the European Union at the present stage are learning outcomes, the use of tools such as European standards and guidelines for quality assurance in higher education, the European Diploma Supplement, the introduction of limited procedures for recognition of degrees and qualifications, recommendations and technologies. presented in the European Guide to the Recognition of Foreign Education Documents.

The main purpose of self-government is the education of

socially valuable people qualities capable of forming an active life position of students, to prepare him for effective participation in the democratic governance of society. The quality of the teaching staff is of great importance; research and innovation activities of the university, the state of the material and technical base of the educational institution; quality of training programs, the quality of students' knowledge; the quality of student learning outcomes, demand for graduates in the labor market, achievements of graduates².

At different stages of the work, a complex of various methodological approaches, methods and techniques for collecting and processing information was used: questioning, psychological diagnostics, psychometric testing of methods, methods of statistical processing of empirical data (extended set using regression analysis, system analysis, determination of cause-and-effect relationships), documentation analysis, content analysis, experiment, forecasting, modeling, programming of the monitoring system platform and user interface³.

¹ Kin O.M. Peredumovy rozvytku idei studentskoho samovriaduvannia v istorii vitchyznianoї osvity [Prerequisites for the development of student government in the history of higher education], *Visnyk Sevastopolskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu: zb. nauk. pr.* [Bulletin of Sevastopol National Technical University], Vol. 124/2011. Seriya: Pedahohika, Sevastopol, 2011, P. 192–197 [in Ukrainian].

² Finikov T.V. Vkhodzhennia natsionalnoi systemy vyshchoї osvity v yevropeyskyi prostir vyshchoї osvity ta naukovoho doslidzhennia: monitorynh doslidzh.: analit. zvit [Entry of the national higher education system into the European Higher Education and Research Area], Kyiv: Takson, 2012, P. 46 [in Ukrainian].

³ Finikov T.V. Vkhodzhennia natsionalnoi systemy vyshchoї osvity..., op. cit., P. 47.

Student self-government should have first of all financial and information support, a student documenting system, managerial and information technologies for the activities of student self-government bodies. The university must provide educational, methodological and practical aids for organizing the activities of student self-government, as well as program documents: concepts, programs, plans, regulations, orders; provision of advanced training for organizers and specialists of student government, the presence of various forms and interactive teaching methods aimed at creating a situation of leaders' success, ensuring monitoring of value and semantic orientations of students, the effectiveness of forms and methods of work of student self-government bodies, ensuring a variety of forms of students' creative activity at the university, developing the creative potential and leadership qualities of the individual.

One of the main differences between the competence-based approach and the currently dominant knowledge approach is its focus on students' reflexive assessment of their capabilities and "impossibilities", awareness of the boundaries of their competence and incompetence. The competence-based approach presupposes the connection into a single whole of the educational process and its interpretation, during which the formation of the student's personal position, his attitude to the subject of his activity takes place⁴.

An important role in the team is played by informal, personal relationships, which are formed spontaneously on the basis of common interests, sympathy for each other, emotional attractiveness. On their basis, communities are often formed that oppose themselves to the team. Curators and self-government councils should not allow the team to be divided into closed groups, and conflict situations should be prevented. To form friendly relations in the team it is necessary to use more emotionally rich forms of work with students, to organize evenings, excursions, hikes, amateur performances, to hold sports games and competitions⁵.

According to literary studies, it was revealed that, along with academic self-government, student self-government was included in the general structure of German universities, which took the form of a model over the course of a century. Self-government is a general activity that students carry out within the framework of their competence within the university⁶.

A high level of spirituality which will allow the student to achieve maximum success in the future profession, will be the inner core that will help to find the right approach to people. Therefore, the educational process should be carried out in close connection with the educational. Along with obtaining fundamental knowledge the student must form such human qualities as mercy, compassion, kindness. Teachers face the important task of educating not only a

competent specialist, but also a spiritually developed person with strong moral views and beliefs. One of the tools available to the teacher for the successful education of the student's compassionate personality is his personal example of behavior and attitude to students.

The main idea of this approach is that the main result of education is not individual knowledge, skills and abilities, but a person's ability and readiness for effective and productive activity in various socially significant situations. In this regard, within the framework of the competence-based approach, it is logical to analyze not a simple "increase in the volume" of knowledge, but the acquisition of versatile experience⁷.

The main strategic direction of student self-government is not only to identify and develop leadership qualities of student youth, but also to promote the formation of the foundations of management culture, because not everyone can be a team leader, but every student in future professional and everyday life will benefit as a manager⁸.

In this regard, perhaps, it should be said that the educational process should ensure throughout a person's life the development of his existing competencies, competencies and acquire new ones that ensure his cultural (in a broad sense) development.

Conclusions. Student self-government is based on the principles of equality of student rights, open election. And these principles are the same for all higher education institutions. But there is an interesting experience of foreign universities, which must be studied and implemented in part within the walls of our university.

Семененко Світлана, Тимофійчук Інга, Сlobodyan Ксенія, Ковпак Альона. Студентське самоврядування. Європейський досвід. Анотація. Вступ. У вищих навчальних закладах та їх структурних підрозділах діє студентське самоврядування, яке є невід'ємною частиною громадського самоврядування відповідних навчальних закладів. Студентське самоврядування дає можливість студентам бути безпосереднім учасником управління вищим навчальним закладом і вирішувати питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів студентів. Студентське самоврядування об'єднує всіх студентів. Студентське самоврядування забезпечує захист прав та інтересів студентів та їх участь в управлінні вищим навчальним закладом. **Основна частина.** У своїй діяльності органи студентського самоврядування керуються законодавством, статутом вищого навчального закладу та положенням про студентське самоврядування вищого навчального закладу. Органи студентського самоврядування діють на принципах: 1) добровільності, колегіальності, відкритості; 2) виборності та звітності органів студентського самоврядування; 3) рівності права студентів (курсантів) на участь у студентському самоврядуванні; 4) незалежності від впливу політичних партій та релігійних організацій (крім вищих духовних навчальних закладів).

⁴ Jayant K., Fendler R. Lectures in Students government, Kendall Hunt Publishing, 2011, P. 342 [in English].

⁵ Semanchyna V.O. Upravlinaska kultura kerivnyka zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu ta yii skladovi [Management culture of the head of a secondary school and its components], *Vyshcha osvita Ukrainy u konteksti intehtatsii do Yevropeiskoho osvitnoho prostoru: zbirnyk naukovykh prats* [Higher education in Ukraine in the context of integration into the European educational space: a collection of scientific papers], 2015, Vol. I (61), P. 541–555 [in Ukrainian].

⁶ Chebonenko S.O. Zmist roboty kuratora navchalnoi hrupy shchodo formuvannya pozytyvnykh tradytzii v kursantskomu kolektyvi [The content of the work of the curator of the study group on the formation of positive traditions in the cadet team], *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. T. H. Shevchenka* [Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University named after T.H. Shevchenko], 2011, Vol. 88, P. 254–257 [in Ukrainian].

⁷ Honcharov S.M., Biletskyi A.A., Hubnytska O.M., Kostiukova T.A. *Formy, metody i orhanizatsiia navchalnoho protsesu v kredytno-modulnii systemi: navch.-metod Posibnyk* [Forms, methods and organization of the educational process in the credit-module system], Rivne: NUVHTT, 2007, 184 p. [in Ukrainian].

⁸ Malovanoho Yu.I. *Formy navchannia v shkoli: kn. dlia vchytelia* [Forms of education at school. A book for teachers], Kyiv: Osvita, 1992, P. 9–10 [in Ukrainian].

Студентське самоврядування починається на рівні студентської групи, потоку, курсу, гуртожитку, на рівні всіх підрозділів де вирує студентське життя. Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми (парламент, сенат, старостат, студентський ректорат, студентські деканати, студентські ради тощо). Цікавим є досвід європейських колег і побудова європейського студентського самоврядування.

Висновки. Студентське самоврядування ґрунтується на принципах рівності прав студентів, відкритої виборності. І ці принципи є однаковими для всіх закладів вищої освіти. Але є цікавим досвід закордонних університетів, який необхідно вивчати і впроваджувати частково в стінах нашого університету.

Ключові слова: студентське самоврядування, принципи студентського самоврядування

Семененко Світлана – кандидат біологічних наук, доцент кафедри фізіології ім. Я. Кіришенблата Буковинського державного медичного університету. Співавтор монографії та 5 підручників. Автор 79 наукових статей. Наукові інтереси: роль оксиду азоту в хроноритмічній регуляції діяльності нирок.

Semenenko Svetlana – candidate of biological sciences. Associate professor of physiology department named after Y. Kirshenblata of Bukovinian State Medical University. Coauthor of monograph and 5 textbooks. The author of 79 scientific publications. Research interests: the role of nitric oxide in the regulation of renal chronorytmichniy of kidney.

Тимофійчук Інґа – кандидат медичних наук, доцент кафедри фізіології Буковинського державного медичного університету. Співавтор 5 підручників й автор понад 80 наукових статей. Коло наукових інтересів: вплив патогенних чинників на структуру і функцію нервової системи людини.

Tymofiychuk Inga – candidate of medical science, assistant professor of physiology of Bukovinian State Medical University.

Co-author of 5 text-books and of over 80 scientific articles. Research interests: pathogenic factors influence on the structure and function of the human nervous system.

Ковпак Альона — кандидат фармацевтичних наук, асистент кафедри патологічної фізіології Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: історія медицини, історія патофізіології, патофізіологія цукрового діабету. Автор біля 40 наукових статей та публікацій.

Kovpak Aliona - candidate of pharmaceutical science assistant of pathophysiology department of Bukovinian State Medical University. Co-author of 40 scientific articles. Research interests: history of medicine, history of pathophysiology, pathophysiology of diabetes mellitus.

Слободян Ксенія – кандидат медичних наук, доцент кафедри патологічної фізіології Буковинського державного медичного університету. Співавтор 3 підручників й автор понад 45 наукових статей. Коло наукових інтересів: вплив патогенних чинників на структуру і функцію нервової системи людини.

Slobodyan Ksenia. – candidate of medical science, assistant professor of pathophysiology of Bukovinian State Medical University. Co-author of 3 text-books and of over 45 scientific articles. Research interests: pathogenic factors influence on the structure and function of the human nervous system.

Received: 08.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© S. Semenenko, I. Tymofijchuk, K. Slobodyan, A. Kovpak, 2021

**ПІДХОДИ МЕДИКО-СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ
ДІТЕЙ З ОРГАНІЧНИМИ УРАЖЕННЯМИ
НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ
Антоніна АНІСТРАТЕНКО,**

Буковинський державний медичний університет,
Чернівці (Україна), oirak@bsmu.edu.ua;

**APPROACHES TO THE MEDICAL AND SOCIAL
REHABILITATION FOR CHILDREN WITH ORGANIC
LESIONS OF THE NERVOUS SYSTEM:
HISTORY AND CURRENT TRENDS**

Antonina ANISTRATENKO,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),
ORCID ID: 0000-0001-5295-2271; Researcher ID: S-5261-2016

Анистратенко Антоніна. Підходи к медико-соціальної реабілітації дітей с органічними поразеннями нервної системи: історія н свременные тенденції. Цель статьи – исследовать историю и современное состояние социальной и медицинской реабилитации детей с сенсорными и другими патологиями ЦНС. Новизна исследования. Незрозумілою являється проблема формування життєвої компетентності у дітей со спеціальними потребами, починаючи з раннього віку. Практично відсутні методичні розробки, дозволяючі надавати допомогу дітям с особливими потребами дошкільного віку та їх сім'ям по місцю проживання, без відходу дитини від сім'ї. **Методи дослідження** засновані на історичному та порівняльно-аналітичному принципах. **Висновки.** Ітак, розглянувши різні аспекти реабілітаційної допомоги дітям раннього дошкільного віку с патологіями ЦНС та розладами мови, вдалося з'ясувати першочергову важливість розвитку мови при реабілітаційній роботі с дітьми раннього дошкільного віку, ведь успіхи в усвоєнні українського мови в этот, чутливий період, или их отсутствие, существенно повлияют на все аспекты дальнейшей медико-социальной реабилитации ребенка.

Ключевые слова: історія реабілітації, медико-соціальна реабілітація, логопедическа служба, діти дошкільного віку, спеціалістика.

Актуальність. Відомо, що діти дошкільного віку з органічними ураженнями нервної системи потребують комплексного підходу в наданні медико-соціальної реабілітації. Дані патології (органічні ураження органів слуху, зору, вестибулярного і мовного апарату) досить поширені серед осіб дитячого віку. Процес становлення мовленнєвої і соціальної поведінки таких пацієнтів – складний за структурною і функціональною організацією, що досліджували українські та зарубіжні вчені з середини минулого століття (Вада Дж., 1975; Леві Дж., 1977; Андріанов О. С., 1999, Боголепова І. Н., 1999, 2000, 2001 та ін.). Аналіз літературних джерел з проблеми, що стосується формування електричної активності мозку дітей, показує, що ступінь функціональної зрілості різних структур мозку на ключових етапах індивідуального розвитку має доволі значні розбіжності, що зумовлює різницю в підходах до медико-соціальної реабілітації. Також підходи в реабілітаційних послугах будуть залежати від ступеня важкості патології та від супровідних нозологій (їхньої наявності або відсутності).

Матеріали та методи. При застосуванні методів і засобів фізичної реабілітації у дітей дошкільного віку обов'язково необхідно враховувати індивідуальні особливості розвитку даної категорії дітей. Особливо це стосується дослідження стану діяльності мозкових структур, що забезпечують формування мовлення дитини. До таких методів можна віднести

електроенцефалографію (ЕЕГ) – метод реєстрації електричної активності головного мозку за допомогою системи комп'ютерної електроенцефалографії у стані функціонального спокою та з використанням функціональних проб – відкривання очей, ритмічної фото- стимуляції, гіпервентиляційної проби.

Фахівці, які займаються проблемою подолання патологій, пов'язаних з органічними ураженнями нервної системи дітей дошкільного віку, висловлюють думку про застосування мультидисциплінарного підходу при подоланні комплексу порушень, характерних для функціональних ушкоджень головного мозку і ЦНС дитини, особливо затримки або проблем мовлення. Оскільки дана проблема є комплексною, то до реабілітаційного процесу необхідно включати різних спеціалістів. Ефективність реабілітаційних заходів залежить від злагодженої роботи фахівців мультидисциплінарної команди, а саме: невролога; фізичного терапевта; дефектолога; логотерапевта; спеціального психолога.

Історіографія питання. Незважаючи на те, що проблема ранньої соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями здоров'я є відносно новою для нашої країни, тобто починає активно розроблятися з 90-х років ХХ віку, українська реабілітаційна практика і теоретичні розробки доволі вагомі. У цьому контексті заслуговують на увагу праці Л. Кунельської, М. Мауковської, М. Фурсова, О. Бабак¹. Значна

¹ Vrehulyuvannya problemnykh pytan' pratselvashtuvannya ta zakhystu prav invalidiv u sferi pratsi : prakt. posib. [Settlement of problematic issues of employment and protection of the rights of persons with disabilities in the field of labor: practice], uklad. O. V. Babak, I. V. Hladka, N. M. Malynovs'ka, V. Y. Skakovs'ka ; za zah. red. V. M. D'yachenka, M. L. Avramenka, Kyiv, "Un-t Ukrainyina", Vseukr. tsentr profesynoyi reabilitatsiyi invalidiv, 2007, 156 p. [in Ukrainian].

кількість робіт присвячена реабілітації дезадаптованих дітей у спеціальних закладах (Г. Іващенко, Н. Каншоністова, М. Плоткін, Д. Комсов, О. Безпалько²). Досліджувалось і питання участі сім'ї дитини-інваліда в реабілітаційному процесі (Л. Грачова, Н. Демет'єва³, Г. Багаєва, Т. Ісаєва, М. Ліборокіна). Важливими є роботи, які розглядають альтернативні підходи до організації реабілітаційної роботи через спеціалізовані реабілітаційні центри⁴ (А. Панова, Б. Шапіро, О. Холостова, Л. Алексєєва). Цінними є праці, які присвячені соціальній роботі як засобу соціалізації дитини з особливими потребами (О. Мудрик, Л. Грачов, А. Панова, О. Белінська та ін.). Значну увагу питанню розвитку життєвої компетентності дітей з інвалідністю приділяють вітчизняні вчені Л. Сохань, Т. Титаренко, В. Циба, В. Тарсун, Л. Артемова. Попри це залишається нерозробленою проблема формування життєвої компетентності у дітей зі спеціальними потребами, починаючи з раннього віку, практично відсутні методичні розробки, які дозволили б надавати допомогу дітям з особливими потребами дошкільного віку та їх сім'ям за місцем проживання, без відриву дитини від сім'ї.

Постановка завдань медичної реабілітації на сучасному етапі. Фізична терапія дітей дошкільного віку з патологіями сприйняття і відтворення мовлення, руховими і сенсорними вадами включає в себе: лікувальний масаж, дихальні вправи, гімнастику, музичну ритміку, рефлексотерапію та фізіотерапевтичні процедури (електрофорез на комірцеву зону із седативними засобами, ванни з азотом, бромом та йодом, електросонотерапію). Отже, застосування фізичних вправ у медичній реабілітаційній практиці дітей дошкільного віку визначається налагодженням таких основних показників:

- Відбувається покращення загального фізичного розвитку дітей даної категорії порівняно з їх однолітками, які не отримують фізіотерапевтичного лікування в комплексі. Це реалізується шляхом застосування гімнастичних вправ статичного характеру.

- Помітне підвищення моторики дітей з при виконанні фізичних вправ. Позитивний вплив лікування фізичними факторами при логоневрозі у дітей має фізіологічне підґрунтя, оскільки вони допомагають стабілізувати роботу нервової системи, заспокоюють дітей та покращують їх психоемоційний стан.

Вступ. У спрощеному розумінні, комплексна реабілітація дитини з нейросенсорними вадами являє собою чітко спланований і відрегульований комплекс заходів медичного практичного втручання, превентивних медичних заходів, що проводяться без відриву від психолого-розвивального та навчально-виховного складників, які в поєднанні складають реабілітаційний процес.

Історія реабілітаційних послуг в Україні. Про необхідність соціальної реабілітації в Україні почали говорити в середині 90-х років ХХ ст. Соціальна

реабілітація в Україні мала яскраво виражений медичний аспект та спрямовувалася переважно на осіб з обмеженими фізичними можливостями (інвалідів), сьогодні спостерігається розвиток саме соціальної складової реабілітаційного процесу. Необхідність соціальної реабілітації окремих груп населення/клієнтів соціальної роботи (девіантів, інвалідів, осіб, які перебували в складних життєвих ситуаціях тощо) закріплена в численних міжнародних та вітчизняних нормативно-правових документах. Але проблемним аспектом залишається визначення загального поняття, яке б охоплювало існуючі теоретичні та практичні підходи до соціальної реабілітації.

Як зазначає Гусак Н. Є: "Соціальна реабілітація – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, здоров'ї, дієздатності. Цей процес націлений не тільки на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, але і самого соціального середовища, що зазнало негативних змін внаслідок соціальних причин"⁵.

Основними принципами соціальної реабілітації були і залишаються: здійснення реабілітаційних заходів на початку виникнення проблеми; неперервність та постійність їх проведення; комплексний характер реабілітаційних програм; індивідуальний підхід до визначення об'єму, характеру та змісту реабілітаційних заходів.

Соціальна реабілітація є явищем комплексним, тому існують такі її види: психологічна, педагогічна, соціально-економічна, професійна, побутова, медична.

Окремо виділений тип надання реабілітаційних послуг у спеціальних центрах комплексної медико-соціальної і педагогічної допомоги. Розглянемо історичний шлях розвитку інституцій такого типу на прикладі Буковини.

Історія будівлі налічує вже понад століття та незважаючи ні на які соціально-політичні зсуви та потрясіння, вона залишається домівкою для дітей з сенсорними вадами.

Історію реабілітаційних закладів Буковини слід умовно поділити на 4 періоди, відповідно до історичних періодів: 1. Австрійський період 1908–1918 рр. 2. Румунський період 1918–1940 рр. 3. Радянський період 1940–1991 рр. 4. Український (з 1991 – донині).

Австрійський період став відправною точкою в історію закладів. Заснування першого в Чернівцях Інституту для сліпих дітей тісно пов'язане з ім'ям І. Бошняга, якому належить заклик до народу Буковини 1907 р. про створення Інституту. Кошти на будівлю надходили з найрізноманітніших джерел, як можна побачити на діаграмі, найбільший внесок зробив Буковинський дім економістів та населення Буковини. Магістратом міста Чернівці під будівництво була виділена ділянка площею 6810 м², де у 1907 р. на базі залізничного управління було зведено одноповерхову будівлю для 30-40 учнів, а через два роки надбудовано

²Bezpal'ko O. V. Sotsial'na pedahohika: skhemy, tablytsi, komentari: navch. posib. [Social pedagogy: schemes, tables, comments: textbook], Kyiv, Tsentri uchbovoyi literatury, 2009, 208 p. [in Ukrainian].

³Dement'yeva N. Ustynova E. Rol' i mistse sotsial'nykh pratsivnykiv v obsluhovuvanni invalidiv i litnikh lyudey [The role and place of social workers in the care of the disabled and the elderly], Moskva, 1995, 290 p.

⁴Sotsial'na robota v Ukrayini: navch. Posibnyk [Social work in Ukraine: textbook], za red. I.D. Zverevoyi, H.M. Laktionova, Kyiv, 2003, 254 p. [in Ukrainian].

⁵Husak N.Ye. "Sotsial'na rehabilitatsiya: pidkhody do vyznachennya ponyattya" [Social rehabilitation: approaches to the definition], *Sotsial'na polityka ta sotsial'na robota* [Social policy and social work], 2008, N 1, P.103–114 [in Ukrainian].

ще 2 поверхи⁶. Аерозйомка пізнішого періоду дає змогу стверджувати, що це була одна з перших будівель на прилеглий території. Навчання проводилося німецькою мовою. Перша Світова війна змусила Інститут припинити свою діяльність, а в будівлю було розквартировано різні служби російської і австрійської армій, через що інвентар (та сама будівля) зазнали збитків більш ніж на 260 тис. крон. Тож це період зародження та найбільшого занепаду Інституту сліпих і глухих.

За т. зв. румунського періоду, на тлі об'єднання Буковини з Румунією у 1918 р. почався новий етап історії будівлі. За цієї доби занедбану за часи війни будівлю Інституту було реставровано, а установу – реорганізовано. Назву було змінено на честь Королеви Марії і з 1919 р. на фасаді вибито напис: “Institutul de orbi Regina Maria”. Тоді було впроваджено нові освітні програми румунською мовою, а кількість вихованців збільшилася вдвічі, відтоді основним контингентом були діти з вадами слуху.

З 1934 року Інститут став “Державною спеціальною школою для сліпих і глухонімих”. Освіта була чотирикласною. Навчання глухонімих проводилось чистим усним методом. Дактильна мова та міміка суворо заборонялися. За Чернівецьким Інститутом було закріплене колишнє панське господарство з ділянкою землі, фермою та садами. Щорічно діти збирали урожаї яблук, слив, горіхів. Сади збереглися до цього часу. Радянський період був ознаменований новою реорганізацією. У 1940 році Буковина була приєднана до УРСР. За цього періоду починається впровадження української програми та навчальних планів. З Київської школи глухих командували групу педагогів для організації навчального процесу. Директором став Масюк Г. О. Під час II Світової війни навчання було перервано, а будівля була переобладнана на військовий шпиталь. У 1944 відновлюється діяльність школи і директором призначають Лозинського В.Д., який керував школою до 1967 року. У кінці 60-х років школу очолив молодий сурдопедагог Ключник В.М., який був незмінним директором до 2002 року. До 90-х років учні навчалися 12 років і отримували повну середню освіту. За цього періоду заклад почав набувати рис, властивих йому сьогодні.

Український період приблизно збігається зі здобуттям Україною Незалежності. З 1998 року заклад іменувався як Чернівецька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №1 для глухих дітей. Враховуючи побажання батьків, з 2001 року в закладі почали навчатися та проходити реабілітацію діти зі складними порушеннями у розвитку (синдромом Дауна, помірного розумовою відсталістю, аутизмом).

Рішенням Чернівецької обласної ради 2010 року заклад було реорганізовано у Чернівецький обласний навчально-реабілітаційний центр № 1. Саме на етапі розбудови незалежної України школа-інтернат узяла на себе функції реабілітаційного центру, а не лише освітнього закладу.

Комплексна реабілітація. Сучасний етап. Виходячи із законів математичної логіки, ефективність комплексної реабілітації напряму залежить від якісного виконання кожної з реабілітаційних ліній. Така точка зору описана у багатьох працях з медичної реабілітації та зі спеціальної педагогіки чи дитячої психології: А. І. Сатаєва “Кохлеарна імплантація як засіб допомоги глухим дітям”, Боскис Р. М. “Глухі та слабчуючі діти” (рос. мовою), Рау Ф. Ф. “Мовлення глухих” та ін.

Погоджуючись частково з такою позицією, треба зауважити, що попри уявну очевидність правильності аналітичного підходу до організації реабілітаційного процесу, загальна “сума” досягнень не завжди дорівнює ефективності дії усіх її частин. Проблема полягає у сутності нейролінгвістичної функції ЦНС дитини та розвитку її когнітивної сфери.

Позиція автора в цьому питанні детально представлена у статті “Історія формування та практична лінгводидактична робота у комплексній реабілітації нечуючих (слабчуючих) дітей раннього дошкільного віку в ЧОНРЦ №1”. Фізіологічний та психічний розвиток дитини не становить лінійного процесу, відтак позбавленим сенсу стає питання про “нормальне функціонування” дитини⁷.

У теперішній реабілітаційній практиці ми все частіше стикаємося з комбінованими вадами здоров'я дитини. Відтак, на першій сходинці реабілітаційної програми часом складно з'ясувати, яка з поставлених перед мультидисциплінарною командою фахівців проблема є домінуючою та буде більшою мірою активізаційною для її розвитку.

Так само як мова стає засобом і результатом інтелектуального розвитку людини, так розвиток мовлення – одна з ліній реабілітаційного процесу та засіб перевірки ефективності роботи з дитиною на всіх рівнях реабілітації. При становленні мовлення нечуючої або слабчуючої дитини, як і дитини з комбінованими нейросенсорними порушеннями, важливими є такі комплексні фактори: ефективність, доцільність та вчасність слухопротезування (медична складова реабілітації), загальний стан здоров'я дитини та її батьків (соціальна складова), психічний стан дитини, психолого-педагогічні показники дитини та її оточення (психоемоційна складова), вік дитини та її вік при старті реабілітації (раннє втручання), стан артикуляційного апарату та фізіологічна готовність дитини до говоріння.

При старті комплексної медико-соціальної реабілітації команда спеціалістів має заручитися підтримкою батьків і їх згодою та довірою, зрозуміти і кваліфікованим анамнезом та повним глибинним медичним обстеженням. Одним з основних показників успіху реабілітації та провідним методом її впровадження буде словесний (мовленнєвий) принцип. Адже навіть в тому разі, коли дитина розвине в собі компенсаторний метод зовнішньої комунікації, лікарі, дефектологи, логопеди, психологи, педагоги можуть протестувати розвиток дитини найперше за допомогою мови.

⁶DACHO (Chernivtsi Region State Archive), Shchorichnyy zvit Instytutu slipykh ta hlukhykh im.Korolevy Mariyi za 1919-1920r [DACHO: Annual Report of the Queen Mary Institute of the Blind and Deaf for 1919-1920], File 1, Ch. 1, Arc. 19-27 [in Romanian].

⁷Anistratenko A. V. “Kompleksna medyko-sotsial'na reabilitatsiya yak osnova rozvytku movlennya nechuyuchykh (slabochuyuchykh) ditey rann'oho doshkil'noho viku” [Complex medical and social rehabilitation as a basis for speech development of deaf (hard of hearing) children of early preschool age], *Neonatology, khirurhiya ta perynatal'na medytsyna. Shchokvartal'nyy medychnyy naukovo-praktychnyy zhurnal* [Neonatology, surgery and perinatal medicine. Quarterly medical scientific-practical journal], Za red.: Znamens'koyi T. K., Boychuka T. M, Kyiv, ANU; BDMU, 2016, N 4 (22), T. 6, P. 55-60 [in Ukrainian].

Медична складова реабілітації. Ефективність, доцільність та вчасність слухопротезування стає наріжним каменем реабілітаційного процесу. Основна дискусійна проблема – вибір часу і типу слухопротезування. Для слабочуючих пацієнтів при ранній чи подальшій втраті слуху пропонуються різновиди зовнішніх слухових апаратів, а при вродженій глухоті – імпланти. При збереженому слуховому нерві для дітей у ранньому віці (від 1,5 до 3-х років) доцільною вважається кохлеарна імплантація.

Кохлеарний імплант – це електронний пристрій, що виконує функції відсутніх волоскових клітин вушного равлика, які відповідають за забезпечення електричної стимуляції збережених нервових волокон⁸. Відтак кохлеарна імплантація призначається не всім пацієнтам, оскільки операція успішна при збереженні слухового центру головного мозку та слухового нерва. “По слуховому нерву інформація передається в головний мозок та сприймається як звук. Отже, можливим стає не тільки сприймання звуків, але й мовлення”⁹. За показниками катamnестичного спостереження кохлеарщиків А. І. Сагаєвої, найкращі результати кохлеарної імплантації демонструють діти молодшого шкільного віку. Проте у пропонованій літературі автор не надає доказів чи коментарів щодо цього висновку. Треба зауважити, що вчасність та ефективність слухопротезування необхідно доповнити також важливим важелем у старті медичної реабілітації – доцільністю. Аналіз співвідношення ризику та очікуваного терапевтичного ефекту передуює усім іншим крокам спеціалістів.

На підтвердження останнього підходу наведемо випадок із практики. До спеціалістів з комплексної реабілітації звернулися батьки з дитиною, що має комбіновані вади розвитку: вік 2,5 роки, діагноз органічне ураження ЦНС, вестибуло-атактичний синдром, кондуктивна глухота, аутичні прояви, ЗНМ І рівня. У віці 1,5 року їй було слухопротезовано. Отже, на час старту індивідуального реабілітаційного планового втручання, окрім скарг, які вже були наявні (затримка психомовного розвитку, затримка загального розвитку, соматичні скарги (вроджені вади серця, порушення метаболізму та ін.), порушення особистісного розвитку, пов’язані з аутичними проявами, неврологічні порушення, пов’язані з вегето-судинною дистонією та ін.), дитина дістала ще й психоемоційні розлади (тривожність, страх, розлади сну), які, можливо, пов’язані зі звуками, що стали їй доступними, проте не можуть стати зрозумілими на рівні сигнальної системи.

Для реабілітації цієї дитини був розроблений поетапний річний план. Було покращено загальний стан дитини, у психолого-педагогічній реабілітації щоденно проводилася робота над покращенням соціальної комунікативності дитини, розвитком сприймання-відтворення подій та емоцій з урахуванням звукового сенсорного каналу, розвитком уваги та зосередженості, асоціацій предметно-символьного ряду, розвитком дрібної моторики та ін. Проте, сам випадок у

реабілітаційній практиці демонструє, що глухота, яка в певний момент катamnестичного спостереження дитини була прийнята лікарем-педіатром за домінуючу нозологію (точніше таку, що перешкоджає якісному переходу дитини до комунікації зі світом і вже згаданого “нормального функціонування дитини”), була для неї захисним фактором особистості. При тих вроджених вадах, які наявні у пацієнтки, що менш інтенсивно подана інформація (зокрема й кількість відкритих сенсорних каналів), то більше можливостей отримати від дитини адекватний комунікаційний відклик і подолати проблеми, що піддаються терапії.

Соціальна та психоемоційна складова реабілітації. Загальний стан здоров’я дитини та її батьків, психічний стан дитини, психолого-педагогічні показники дитини та її оточення мають безпосередній вплив на процес реабілітації. Особливо якщо йдеться про змінний контингент – тобто, коли реабілітаційні послуги надаються опосередковано, а не цілеспрямовано і дитина тільки частково перебуває в оточенні спеціалістів. Тоді велику роль відіграють батьки та їх інтелектуальна, освітня, психоемоційна, ментальна готовність взяти активну і ефективну участь у реабілітації дитини. Тут, як пише сурдолог, дефектолог О. Савчук, “одного бажання батьків мало, треба їх уміння і розуміння процесу реабілітації. Переважно, на жаль, більшість батьків очікують від спеціалістів дива, а коли дива не відбулося, – опускають руки”¹⁰. Для розвитку мовлення найважливішим фактором є мовленнєве середовище чуючих батьків, які щодень і щохвилини розвивають в дитини мотивацію до говоріння. Найскладнішими дітьми при навчанні мови і мовлення є глухі діти в глухонімих батьків. Це зумовлено не тільки відсутністю мовного середовища, але й мотивації говоріння. Бути глухим – стає іміджем, але кожна дитина намагається наслідувати оточення і, в першу чергу, батьків.

Для підтвердження вказаного наведемо випадок з практики. Дівчинка 2,5 роки з діагнозом: СНТ, двостороння нейросенсорна глухота, затримка психомовного розвитку; була слухопротезована у віці до 2-х років. Здавалось би, що перешкод для когнітивного розвитку і розвитку словесного мовлення не так уже й багато: супутніх соматичних захворювань, що ускладнили б розвиток дитини, немає, слухопротезовано вчасно (Кохлеарний імплант Medel). Однак на заваді словесного мовлення стала причина глухонімоти обох батьків. Беручи до уваги цю деталь, бачимо, що в такій ситуації слухопротезування можна вважати запізнлим: емоційно-сенсорна сфера дитини формується раніше, і в цієї респондентки формується, на жаль, у середовищі, де не вживається звукова і словесна українська мова. “Швидше за все, рідною мовою для глухонімого стане не національна словесна мова, а жестова мова, відповідно, словесна буде сприйматися як іноземна”¹¹. Словесна мова обійматиме певний обсяг слів, що буде сформований завдяки зусиллям логопеда і сурдолога при компаративному

⁸ Satayeva A. I. “Kokhlearnaya implantatsiya kak sredstvo pomoshchi glukhim detyam” [Cochlear implantation as a means of helping deaf children], *Vospitaniye i obucheniye detey s narusheniyami razvitiya* [Education and training of children with developmental disorders], N 1, 2006, P. 56 [in Russian].

⁹ Ibidem.

¹⁰ Savchuk O. O. “Reabilitatsiyni posluhy Chernivets'koho oblasnoho navchal'no-reabilitatsiynoho tsentru”, URL: http://kts-osvita.org.ua/index.php?option=com_contO.ent&task=view&id=1179&Itemid=2 [in Ukrainian].

¹¹ Ibidem

навчання мови і залишитися прикореневим знанням, що є надбудовою освіти, а не природним засобом спілкування і мислення.

Логопедична складова. Вік дитини і її вік при старті реабілітації (раннє втручання), стан артикуляційного апарату та фізіологічна готовність дитини до говоріння є третім і так само важливим чинником планової комплексної реабілітації та впливає на розвиток мовленнєвих навичок. Особливо важливо для глухонімих дітей одразу після слухопротезування, або навіть без нього, почати заняття з логопедом-дефектологом, який за допомогою комп'ютерних корекційних програм ("Від А – до Я", "I'm talking" та інші) "ставити" звуки артикуляції у правильній позиції рідної національної мови. Без цього навчання дитина легко перейде до дактилю чи жестової мови, втративши когнітивно-асоціативний зв'язок зі звуковим мовленням. Наведено випадок із практики. Хлопчик у віці 3-х років розпочав індивідуальний плановий процес реабілітації. Діагноз – РДА, затримка психомовного розвитку (1 рівня). Супутні соматичні нозології та загальний стан здоров'я дитини не дозволив повної комплексної реабілітації, отже він увійшов до змінного контингенту, тобто батьки з дитиною відвідували ЛФК, розвиткові, лінгводидактичні заняття, заняття у дитячого психолога, дефектолога та логопеда. На жаль, зовсім не розвинутий артикуляційний апарат, повна відсутність розрізнення звуків і форм артикуляції значно ускладнювало процес постановки мовлення дитини. Отже, у віці трьох років дитина відвідує заняття з групою 1,5-1,8 року.

Таким чином, найбільшою проблемою ранньої глухоти в когнітивній сфері є порушення логіки розвитку інтелектуального мисленнєвого процесу, а не самої вимови звуків. Порушена реакція на звернення до дитини. Нормальна послідовність "сприймання усного мовлення – звуконаслідування – ідентифікація звукового мовлення – звукова реакція на звернення – звукове повідомлення – мовлення" виявляється порушеною. "Спочатку дитина оволодіває навичками побутового самообслуговування, потім еквівалентними цим навичкам жестами, а пізніше дитині доводиться перестрибувати прірву між жестівником і алфавітом", – зауважує А. Суворов¹². Звукова мова залишається поза послідовністю розвитку сприймання дитини. Також від цього страждає і мислення, яке стає предметним, позбавленим можливості узагальнення чи фантазування, утруднюється або нівелюється образне мислення, переносне значення, сприймання художньої літератури, точних дисциплін тощо.

Висновки. Отже, розглянувши різні аспекти реабілітаційної допомоги дітям раннього дошкільного віку з вадами ЦНС та розладами мовлення, вдалось з'ясувати першочергову важливість розвитку мовлення при реабілітаційній роботі з дітьми раннього дошкільного віку, адже успіхи у засвоєнні української мови у цей, сенситивний період, або їх відсутність суттєво вплинуть на всі аспекти подальшої медико-

соціальної реабілітації. Знання мови не тільки стимулює процес комунікації з дитиною, що є основоположним фактором у адаптаційній та розвитковій діяльності, але й забезпечує розвиток практично всіх зон головного мозку, чим забезпечує формування і гармонійний розвиток особистості. Також володіння мовою є чи не найважливішим маркером розвитку інтелекту. Затримка психічного розвитку дитини розглядається медиками та спеціалістами у нерозривній єдності з розвитком мовлення. Всі спроби подолання інтелектуального відставання дитини пов'язані з зусиллями розвитку мовлення і сприйняття мови. Діяльність медичного кола фахівців у комплексній реабілітаційній роботі тісно пов'язана з мовленням дитини і її успіхами у засвоєнні мови – діагностування, спостереження і корекція певних вад – всі етапи пов'язані зі спілкуванням і їх точність, доречність, актуальність визначається у більшості випадків емпіричним шляхом, за допомогою комунікації.

Anistratenko Antonina. Approaches to the medical and social rehabilitation of children with organic lesions of the nervous system: history and current trends. Preschool children with organic lesions of the nervous system need a comprehensive approach to medical and social rehabilitation. These pathologies (organic lesions of the organs of hearing, vision, vestibular and speech apparatus) are quite common among children nowadays. The process of speech formation and social behavior of such patients is complex in structural and functional organization. **The purpose of the article** is to investigate the history and current state of social and medical rehabilitation for sensory and other CNS defects. **The novelty of the research.** The problem of forming life competence in children with special needs from an early age remains undeveloped. **Research methods** are based on historical and comparative-analytical principles. **Conclusions.** Thus, considering various aspects of rehabilitation care for early preschool children with CNS defects and speech disorders, it was possible to determine the paramount importance of speech development in rehabilitation work with early preschool children, because successes in learning Ukrainian in this sensitive period, or their absence will significantly affect all aspects of further medical and social rehabilitation.

Key words: history of rehabilitation, medical and social rehabilitation in Ukraine, speech therapy service, preschool children, special pedagogy.

Anistratenko Antonina – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: сучасний арт-процес в Україні та країнах Західної Європи, викладання української мови як іноземної. Автор понад 140 наукових праць, статей, розвідок, у тому числі 5 монографій, 3 навчальних посібників та 1 довідника.

Anistratenko Antonina – Dr. of Sci., Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Bukovinian State Medical University. Research interests: modern art process in Ukraine and Europe. Is an author of over than 130 scientific publications including 5 monographs, 3 manuals and 1 handbook.

Received: 08.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© A. Anistratenko, 2021

¹² Suvorov A. V. "Prichiny zaderzhki rechevogo razvitiya pri ranney glukhote", *Materialy konferentsii "Rech' v obshchenii: psikhologicheskiye, psikholingvistsicheskiye, defektologicheskiye i psikhoterapevticheskiye aspekty"* [Proceedings of the conference "Speech in communication: psychological, psycholinguistic, defectological and psychotherapeutic aspects"], Moskva, Psikhologicheskii institut Rossiyskoy akademii obrazovaniya, 2009, P. 70–72 [in Russian].

**ФІНАНСУВАННЯ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ЗМІН 1990-Х– ПОЧАТКУ 2000-Х РОКІВ**

Віра ВОЛОНИЦЬ

Маріупольський державний університет (Україна)
v.volonits@mdu.in.ua,

**FINANCING OF THE MEDICAL SECTOR OF UKRAINE
IN THE PERIOD OF SOCIAL CHANGES OF THE 1990S - EARLY 2000S**

Vira VOLONYTS

Mariupol State University (Ukraine)
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2908-0019>

Волоніц Віра. Финансирование медицинской отрасли Украины в период общественных изменений 1990-х – начала 2000-х годов. Цель работы – рассмотреть процесс организации финансирования медицинской отрасли через призму макросоциальных исторических процессов в период общественных трансформаций 1990-х – начала 2000-х годов. **Методология исследования** основывается на принципах научности, историзма, междисциплинарности, применении общенаучных (анализа, синтеза и обобщения) и специально-научных (историко-генетического, сравнительно-исторического, типологизационного) методов. **Научная новизна работы.** Указанная проблематика в отечественной исторической науке рассматривается впервые. **Выводы.** Установлено, что в первое постсоветское десятилетие в Украине сохранялся советский подход к финансированию здравоохранения. Сокращение финансовых ресурсов в 1990-е годы отразилось на показателях бюджета в виде долгосрочного дефицита, в результате чего сократились государственные расходы на здравоохранение. Значительная часть средств направлялась на финансирование человеческого капитала и инфраструктурные платежи, и традиционно это не учитывало покрытия расходов на качество и объем предоставления медицинской помощи. Следствием этого у медиков была одна из самых низких заработных плат среди отраслей хозяйства, а отечественная медицина катастрофически отставала в материально-техническом оснащении.

Ключевые слова: постсоветская трансформация, медицинская отрасль, финансирование медицинской отрасли, медицинские работники, недофинансирование.

Постановка проблеми. Галузі охорони здоров'я належить особливе місце у системі цінностей сучасної розвинутої країни. Сталий розвиток будь-якої держави неможливий без ефективного функціонування цієї соціальнозначущої галузі.

Охорона здоров'я громадян уважається однією з найважливіших функцій держави, а здоров'я людини як результат ефективності цієї галузі є показником цивілізованості, успішності функціонування інституцій та складовою універсальної оцінки рівня розвитку суспільства – Індексу людського розвитку.

Особливої актуальності набуває ця тема з огляду на ті виклики, які постали перед людством і нашою країною у зв'язку з пандемією коронавірусу COVID-19.

Швидкість поширення захворювання продемонструвала, що система охорони здоров'я України зовсім не була готовою до масштабної пандемії та оголила усі системно-організаційні й фінансові проблеми вітчизняної медицини. Глобальний виклик змусив свідому громадськість замислитися про стан вітчизняної медичної галузі. На порядку денному знову постали питання щодо ефективності проведених реформаційних зусиль, соціального захисту медичних працівників, підняття престижності їхньої праці, кадрового забезпечення.

Усвідомлюючи, що проблеми, які з відчутною гостротою проявилися у цей час, укорінені не лише у пізньорадянській, але й пострадянській дійсності, та безпосередньо пов'язані з проблемами фінансування

медичної галузі.

Успадкована з радянських часів система охорони здоров'я на початку 1990-х років мала шанс оновитися та розвинуватися у новій соціально-темпоральній парадигмі вже у молодій новозбудованій державі. Проте, в умовах гострої соціально-економічної кризи та хронічного дефіциту бюджету всі зусилля Уряду України і Міністерства охорони здоров'я були спрямовані на запобігання руйнації вже існуючої системи охорони здоров'я, відтоку кадрів і збереження хоча б мінімального рівня соціальних гарантій щодо забезпечення населення медичною допомогою.

У перше пострадянське десятиліття в Україні зберігався, переважно, радянський підхід до організації та принципів фінансового забезпечення галузі охорони здоров'я. На державному рівні вона, на жаль, ніколи не розглядалася як складова, що забезпечує збереження найвищого ресурсу суспільства й основу його поступу. Залишкові принципи державного фінансування у поєднанні з нераціональним використанням ресурсів засвідчували другорядність цієї галузі в системі пріоритетів держави й обумовили погіршення громадського здоров'я та наблизили його до стану соціальної кризи.

Мета розвідки – розглянути процес організації фінансування медичної галузі через призму макросоціальних історичних процесів у період суспільних трансформаций 1990-х–початку 2000-х років.

Історіографія питання. Окремі аспекти

проблематики в своїх роботах досліджували Людмила Ковпак¹, Зоряна Лободіна², Валерія Лехан³, Володимир Рудий⁴, Елла Лібанова⁵, Наталя Левчук⁶, Антоніс Малагардіс⁷, Євгенія Іваненко.

Науковці переважно акцентували увагу на проблемах фінансування та необхідності реформування системи охорони здоров'я в Україні в період економічних перетворень із 2000-х років у той час, коли особливості фінансового забезпечення вітчизняної медичної галузі в постсоціалістичній реальності 1990-х років так і не знайшли свого належного висвітлення.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, міждисциплінарності, застосуванні загальнонаукових (аналізу, синтезу й узагальнення) і спеціально-наукових (історико-генетичного, порівняльно-історичного, типологізаційного) методів.

Вклад основного матеріалу. Трансформаційні процеси, що розпочалися з часу розпаду СРСР та відновлення Україною незалежності, супроводжувалися традиційними складнощами становлення молоді держави. Стихійні, болісні перетворення на шляху до ринкової економіки, що відбувалися майже в усіх сферах соціально-економічного життя, не мали шансу оминати й процес розбудови національної галузі охорони здоров'я та її адаптації до нових умов. Зазначимо, що на початку 1990-х років більшість медичних закладів залишалася бюджетними організаціями, що забезпечувалися за рахунок бюджетних видатків, тому значною мірою залежали від фінансового стану країни та фінансової політики.

Глибока соціально-економічна криза, яка охопила державу на початку 1990-х років, уплинула на повсякденне життя українців та змусила шукати механізми акомодатії до нових постсоціалістичних реалій. Окрім того, зміна соціального ландшафту, спричинена різким майновим розшаруванням населення, дезінтеграцією економічної та фінансової систем, високим рівнем корумпованості владних

структур в умовах політичної нестабільності ще більше ускладнювала перехідний процес.

Початок лібералізації економіки у січні 1992 р. в умовах колосального дефіциту споживчих товарів спровокував різке збільшення цін, зростання інфляції та гіперінфляцію, падіння обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва. Фінансові труднощі стали однією з найгостріших проблем молоді держави. Майже все перше десятиліття незалежності реальний валовий внутрішній продукт (далі—ВВП) скорочувався, а разом із ним зменшувалися й доходи населення України. Через це перші бюджети країни зводилися з великим дефіцитом, який перевищував 5% від ВВП. Тобто, починаючи з 1992 р., балануючою статтею державного бюджету неодмінно ставав дефіцит. Втім, пригадаємо, що фінансовій політиці СРСР хоча формально й не були властиві фіскальні дисбаланси, однак існувала прихована дефіцитність союзних бюджетів і бюджету СРСР, яка компенсувалася за рахунок різних форм державного кредиту, як то — приріст стабільного залишку вкладів в ощадкасах; надходження за внутрішніми державними запозиченнями тощо.

Дефіцит бюджету частково пояснювався гіперінфляцією, спричиненою непослідовними політичними рішеннями та чергуванням лібералізації цін з їхнім “заморожуванням”. Так, у 1992 р. дефіцит бюджету України становив 13,7% від ВВП, а в умовах відсутності доступу до ринків капіталу був профінансований переважно за рахунок емісії грошей. Як наслідок, інфляція сягнула 2000%⁸ (Ковпак, 2003). Надмірне збільшення грошової маси та прискорення зростання цін разом зі швидким знеціненням грошової одиниці унеможлилювали збереження соціальних стандартів.

У 1993 році ситуація з дефіцитом бюджету дещо покращилась, і він був зафіксований у межах 5,1% від ВВП⁹. Але надмірні темпи інфляції призвели до того, що ціни в середньому зросли більше, ніж на 10 000% за

¹ Kовпак L. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v druhii polovyni XX st. (1945–2000 rr.) [Social living conditions of the population of Ukraine in the second half of the twentieth century. (1945–2000)], Kyiv, 2003, 250 p. [in Ukrainian]; Kовпак L. “Zhyttievyyi prostir: sotsialni parametry povsiakdennosti (1991–2010 rr.)” [Life Space: the Everyday Life Social Parameters (1991–2010)], *Zhyttievyyi prostir Ukrainy: politychni ta humanitarni vymiry (1991–2010 roky)* [Living space of Ukraine: political and humanitarian dimensions (1991–2010)], Kyiv, 2012, P. 159–183 [in Ukrainian].

² Lobodina Z. “Biudzhette zabezpechennia okhorony zdorovia: determinanty vplyvu na liudskiy rozvytok” [Budget support of health protection: determinants of impact on human development], *Svit finansiv* [World of Finance], N 1, 2013, P. 75–86 [in Ukrainian].

³ Lekhan V., Rudyi V., Nolte E. Health care systems in transition Ukraine. Copenhagen: WHO Regional office for Europe on behalf of the European observatory on health systems and policies, 2004, 128 p. [in English]; Lekhan V., Rudyi V., Richardson E. “Ukraine: Health system review”, *Health Systems in Transition*, N 12(8), 2010, P. 1–183, URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/108585/HiT-12-8-2010-eng.pdf?sequence=7&isAllowed=y> [in English].

⁴ Ruden V., Sydoruk O., Hutor T. “Dysproportsiia mizh biudzhetnym finansuvanniam medychnoi haluzi ta stanom zdorovia naselennia Ukrainy yak neobkhdnist zaprovadzhennia ekonomichnykh metodiv upravlinnia u praktichnii okhoroni zdorovia” [About disproportion between budgetary financing of medical providing and state of Ukrainian population health as urgent necessity of introduction of economic methods of management into practical health care], *Ukrainskyi medychnyi chasopys* [Ukrainian Medical Journal], N 5 (55), 2006, P. 11–16 [in Ukrainian].

⁵ Liudskiy rozvytok v Ukraini: minimizatsiia sotsialnykh ryzykiv [Human development in Ukraine: minimization of social risks], ed. by E. M. Libanovoi, Kyiv, 2010, 496 p. [in Ukrainian]; Liudskiy rozvytok v Ukraini: istorychni vymir transformatsii derzhavnoi sotsialnoi polityky [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of state social policy], ed. by E. M. Libanovoi, Kyiv, 2014, 380 p. [in Ukrainian].

⁶ Levchuk N. “Problemy finansuvannia okhorony zdorovia v Ukraini” [Gaps of Public Health Sector Financing in Ukraine], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* [Demography and social economy], N 1, 2008, P. 85–97 [in Ukrainian].

⁷ Malahardis A., Rudyi V. Stratehiia reformy finansuvannia ta upravlinnia u systemi okhorony zdorov'ia v Ukraini [The reform strategy of financing and management of the health care system in Ukraine], Kyiv, 2006, 48 p. [in Ukrainian].

⁸ Kовпак L. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy..., op. cit., P. 160.

⁹ Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine (SSSU)], *Zvedenyi biudzheta Ukrainy u 1992–2006 rokakh* [Consolidated budget of Ukraine in 1992–2006], URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/fin/fin_ric/fin_u/2003.html [in Ukrainian].

рік. Отже, Україна стала “світовим рекордсменом” за рівнем інфляції серед країн, що не перебувають у стані війни. Український уряд удався до методів жорсткої економії, що позначилося на рівні особистих доходів громадян, але це дозволило знизити рівень інфляції до двозначної цифри у 1996 році. Саме у вересні цього року, коли інфляція істотно зменшилася, була запроваджена національна грошова одиниця – гривня – замість “перехідних” купоно-карбованців, які замінили радянський карбованець СРСР у 1992 році. Одна гривня обмінювалася у співвідношенні 1:100 000 купоно-карбованців. Оскільки в 1996 році середня заробітна плата становила 126 грн., у той час як у 1985 році, тобто напередодні перебудови, становила 168 радянських карбованців СРСР, то за десятиліття масштаб цін зріс в 100 000 разів¹⁰. Медицина як особлива складова соціального простору, що має за будь-яких фінансових умов забезпечити підтримку та збереження здоров’я і життєдіяльності людей, також потрапила під хвилю цієї системної кризи, так само опинившись у жорстких умовах дефіциту бюджету та гіперінфляції.

Традиційні проблеми, що існували ще за радянських часів, з більшою гостротою позначилися вже в умовах потужного соціально-економічного виклику першого пострадянського десятиліття. Виявилося, що успадковані механізми регулювання медичної галузі малоефективні, інфраструктура та матеріально-технічне забезпечення установ охорони здоров’я суттєво відстають від європейських стандартів. До того ж, ця громіздка система мусила функціонувати в умовах слабкого, що постійно скорочується, забезпечення внаслідок тривалого дефіциту бюджету. У перші роки після проголошення незалежності України стосунки у бюджетній сфері регламентувалися Законом Української РСР “Про бюджетну систему Української РСР” від 5 грудня 1990 р. Цей акт загалом унормував централізацію бюджетних фінансових ресурсів, однак зафіксував розподіл видатків для здійснення заходів у галузі охорони здоров’я між республіканським та місцевим бюджетами¹¹. Зміни відбулися лише у 1995 році з прийняттям Закону України “Про бюджетну систему України”, в якому зазначалося, що бюджетна система України складається з трьох ланок: Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим (далі – АРК) та місцевих бюджетів¹².

Правовий акт визначив, що Державний бюджет України передбачає видатки на фінансування установ охорони здоров’я загальнодержавного значення. Із республіканського бюджету АРК та місцевих бюджетів здійснюється фінансове забезпечення установ охорони

здоров’я, що знаходяться у підпорядкуванні виконавчих органів влади АРК, областей та міст.

За три роки до того унормував систему фінансування медичної галузі введений в дію 19 листопада 1992 року Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров’я”¹³. Акт зафіксував багатоканальний принцип фінансування галузі та розширив схему джерел забезпечення охорони здоров’я. Відповідно до статті 18 цього закону до переліку вже визначених основних джерел фінансування, як то – Держбюджет України, бюджет АРК та бюджети місцевого й регіонального самоврядування, – додавалися кошти фондів медичного страхування та благодійних фондів. Фінансування відомчих закладів охорони здоров’я передбачалося за рахунок підприємств, установ і організацій, які вони обслуговували. Закон також декларував зобов’язання держави забезпечити створення і функціонування системи медичного страхування, яке мало здійснюватися за рахунок Державного бюджету України, коштів підприємств, установ і організацій та власних внесків громадян. Це вдало корелювалося зі статтею 49 Конституції України, яка закріпила право громадян на охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування, проте передбачала лише державне фінансування відповідних програм¹⁴.

Саме зафіксована умова виключно державного фінансування медичного страхування суттєво звужувала та обмежувала залучення додаткових ресурсів у галузь охорони здоров’я. Прийнятий через два роки у 1998 році Закон “Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування” регламентував утворення лише неконкурентної моделі напівдержавного фонду страхування без участі приватних компаній¹⁵.

Наступним механізмом, що обмежив залучення та використання небюджетних коштів у фінансуванні медичних закладів, була Постанова Кабінету Міністрів України, затверджена у вересні 1996 року за №1138 “Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров’я та вищих медичних навчальних закладах”.

Отже, була сформована багаторівнева система фінансування закладів охорони здоров’я. Видатки з Держбюджету забезпечували діяльність закладів охорони здоров’я, що виконували загальнодержавну функцію. Кримський республіканський бюджет та обласні бюджети фінансували медичні заклади республіканського та обласного значення. Із цих же бюджетів надходили видатки для спеціаліарень, спецполіклінік тощо¹⁶.

¹⁰ SSSU, Serednomisiachna zarobitna plata shtatnykh pratsivnykiv po rehionakh u 1995–2019 [The average monthly wage full-time employees by region, 1995–2019 years], URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dszpR_u.html [in Ukrainian].

¹¹ Zakon Ukrainkoï Radianskoï Sotsialistychnoi Respubliki vid 05.12. 1990, N 512-XII “Pro biudzhettu systemu Ukrainkoï RSR” [On budget system of Ukrainian SSR], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512-12/ed19901205#Text> [in Ukrainian].

¹² Zakon Ukrainy vid 18.07.1995, № 513-XII. “Pro biudzhettu systemu Ukrainy” [About the budget system of Ukraine], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512-12/ed19950718#Text> [in Ukrainian].

¹³ Zakon Ukrainy vid 19.11.1992, № 2801-XII “Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia” [Bases of the legislation of Ukraine on health care], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/ed19921119#Text> [in Ukrainian].

¹⁴ Konstytutsiia Ukrainy. 28.06.1996, № 254k/96-VR. st. 49 [Constitution of Ukraine. 28.06.1996, № 254k / 96-BP. Article 49], URL: (<https://www.president.gov.ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>) [in Ukrainian].

¹⁵ Zakon Ukrainy vid 14.01.1998, № 16/98-VR “Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvania” [Fundamentals of the legislation of Ukraine on compulsory state social insurance], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

¹⁶ Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1138 vid 17.09. 1996 “Pro zatverdzhennia pereliku platnykh posluh, yaki nadaiutsia v derzhavnykh i komunalnykh zakladakh okhorony zdorovia ta vyshchykh medychnykh navchalnykh zakladakh” [About the statement of the list of paid services which are provided in the state and municipal establishments of public health services and higher medical educational establishments], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-96-%D0%BF/ed19960917#Text> [in Ukrainian].

До видатків із районних та міських бюджетів міст республіканського та обласного значення належали видатки на: первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу. За рахунок цих видатків фінансувалися лікарні широкого профілю, пологові будинки, станції швидкої невідкладної медичної допомоги, поліклініки та амбулаторії, загальні стоматологічні поліклініки та програми медико-санітарної освіти.

Видатки з бюджетів міст районного значення, сіл та селищ спрямовувалися на первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу. Тобто, фінансово забезпечувалася діяльність дільничних лікарень, амбулаторій, фельдшерсько-акушерських та фельдшерських пунктів.

Механізм фінансування закладів охорони здоров'я в Україні здійснювався безпосередньо двома методами: програмно-цільовим та кошторисним. Кошторисний метод передбачав виділення на підставі спеціального фінансового документа – кошторису – коштів на утримання закладів охорони здоров'я. Такий механізм застосовувався для фінансування більшості бюджетних закладів охорони здоров'я. Він, із одного боку, надавав змогу чітко прогнозувати видатки та здійснювати контроль за витрачанням коштів, а з іншого боку – унеможлилював зміни розмірів основних статей кошторису. Звичайно, такий підхід не сприяв стимулюванню праці медичних працівників, оскільки розміри фінансування за кошторисом не корелювалися з досягнутими результатами роботи та не враховували обсяг фактично наданої медичної допомоги пацієнтам. Другий, програмно-цільовий метод, передбачав виділення коштів на фінансування цільових програм із персональною відповідальністю керівника медичного закладу за результати їхнього виконання.

Власне, кошторисна система державного фінансування медичної сфери, успадкована ще з радянського часу, й сформувала назву – “медицину ліжко-місць”, оскільки основними показниками медичних закладів, які визначали видатки за кошторисом, були для стаціонару – кількість ліжок та кількість ліжко-днів, для поліклініки (амбулаторії) – кількість лікарських посад та кількість лікарських відвідувань. Потреба населення в ліжко-місцях визначалася відповідно до кількості хворих, які госпіталізовані, обігу та часу використання ліжко-місця протягом року. Саме від кількості ліжко-днів залежали розміри бюджетних видатків за захищеними статтями “Продукти харчування” і “Медикаменти та перев'язувальні матеріали”.

Отже, у перші десятиліття після відновлення незалежності більшість медичних закладів залишалася бюджетними організаціями, що фінансувалися за рахунок видатків або з державного бюджету – державні і відомчі заклади, що підпорядковувалися міністерствам і відомствам, або з місцевого – комунальні, що підпорядковувалися органам місцевої влади і місцевого самоврядування.

Показчик за яким, згідно з дослідженнями Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі–ВООЗ), здійснюється порівняння видатків на охорону здоров'я, є рівень загальних видатків на охорону здоров'я у відносних показниках до

Внутрішнього валового продукту. Впродовж 1990-х – першої половини 2000 рр. внаслідок тривалої економічної кризи в Україні різко скорочувалися показники цього головного макроекономічного індикатора розвитку, та більше, ніж на 60% скоротилися державні видатки на охорону здоров'я. Так у 1993 році частина загальних державних витрат на охорону здоров'я складала 3,3% ВВП, тоді як у 1999 році – 3,1% ВВП. Проте, вже у 2003 році, порівняно з 2002 р., фінансування охорони здоров'я зросло до 3,2% ВВП. Однак, за рекомендаціями ВООЗ, за такого низького показника забезпечення – у 3,2% від ВВП – має знижуватися рівень і зменшуватися обсяг медичної допомоги на третину. Лише з 2005 р., коли почали нарощуватися бюджетні видатки усіх рівнів, тоді й на охорону здоров'я почали збільшувати асигнування¹⁷.

Отже, у перші десятиліття існування незалежної України частки видатків бюджету України на охорону здоров'я у ВВП коливалися від 3,3% до 4,4 % та ніколи не перевищували 5%. Такі показники були у декілька разів нижчими порівняно з країнами-членами Європейського Союзу та США. Так, наприклад, частка ВВП, що витрачається на потреби галузі охорони здоров'я, у Франції та Німеччині становить понад 10%, а у США досягає 15%.

Хоча ВООЗ визнає 6,5 % щонайменшим показником фінансування, який забезпечує “виживання” медичної галузі. Навіть у СРСР з 1960-х років цей показник наближався до мінімальних значень та фіксувався в межах 6 – 6,5% ВВП¹⁸. Враховуючи оцінки ВООЗ, можна стверджувати, що Україна, на тлі розвинутих західноєвропейських країн, виділяла на охорону здоров'я відносно невелику частку від ВВП, демонструючи таким чином, що ця сфера не належить до соціальних пріоритетів держави, як мало бути.

До того ж, за оцінкою ВООЗ, у структурі загальних видатків на охорону здоров'я в Україні державні витрати становлять лише 57%, тоді як у Чехії – 89%, Швеції – 85%, Німеччині – 77%, Угорщині – 72%. Враховуємо, що навіть за умов постійного недофінансування державні видатки мають виключне значення для забезпечення виживання системи та дії фінансового механізму охорони здоров'я¹⁹.

Частка недофінансованих державних витрат у структурі загальних витратах на охорону здоров'я в Україні з другої половини 1990-х рр. коливалася в межах 55–60 % усіх витрат на охорону здоров'я. Наслідком недостатності виділених державою коштів на медичну галузь стало зменшення обсягу безоплатного медичного обслуговування, уповільнення або відсутність капітальних ремонтів приміщень медичних закладів, неможливість оновлення медичного обладнання й низька заробітна плата медичних працівників²⁰.

Отже, за структурою бюджетної класифікації, кошти зведеного бюджету України на фінансування охорони здоров'я розподілялися таким чином: на капітальні видатки – 7,7%, на поточні видатки – 92,3% (на оплату праці працівників медичних установ та нарахування на неї – 74,0%; на медикаменти та перев'язувальні матеріали – 10,5%; на продукти харчування – 5,3%; на оплату

¹⁷ Total health expenditure as % of GDP. European Health Information Gateway, URL: https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa_566-6711-total-health-expenditure-as-of-gdp/ [in English].

¹⁸ Ruden V., Sydorhuk O., Hutor T. Dysproportsiia mizh biudzhethnym..., op. cit., P. 11–16.

¹⁹ World Health Organization, *World health statistics*. Geneva, 2007, P. 71–72, URL: <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/whostat2007.pdf> [in English].

²⁰ Dynamika serednomisiachnoi zarobitnoi platy za vydamy ekonomichnoi diialnosti u 1995–2012 rokakh [Dynamics of average monthly wages by type of economic activity in 1995–2012], URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dszp_u2005.html [in Ukrainian].

комунальних послуг та енергоносіїв – 10,2%)²¹.

Переважає частина громадських коштів використовувалася на фінансування людського капіталу та інфраструктурні платежі. Зрозуміло, що бюджет мав забезпечити виконання захищених законом статей, які б убезпечили медичну галузь від руйнації. Втім, незважаючи на високу частку поточного фінансування для покриття витрат на оплату праці, середня місячна заробітна плата медичного персоналу залишалася однією з найнижчих.

До того ж, щороку фінансове забезпечення лікувального процесу та видатків на придбання медикаментів та перев'язувальних засобів зменшувалися. Це призводило до збільшення у структурі фінансування галузі частки приватних коштів домашніх господарств за надання медичної допомоги та придбання медичних товарів.

В українському законодавстві була відсутня кореляція між обсягами надання безоплатної медичної допомоги, що гарантує держава, та бюджетними коштами, які виділяються для цього. Не були унормованими дії закладів охорони здоров'я у випадку їхнього недофінансування згідно з потребами. Це призводило до того, що медичні установи не мали змоги безкоштовно надавати доступні та якісні медичні послуги населенню. Складалася ситуація, коли заклад охорони здоров'я не мав права відмовити пацієнтові у медичній допомозі, а бюджет установи не міг відшкодувати необхідні для цього витрати. Через це пацієнтам доводилося сплачувати за лікування з власної кишені.

Із другої половини 1990-х років частка платежів пацієнтів за отримання медичної послуги в загальних витратах на охорону здоров'я постійно зростала – з 19% у 1996 р. до 38% у 2000–2002 рр. Із 2003 р. до 2006 р. цей показник несуттєво, але зменшився й становив 32–36%. У розвинутих європейських країнах особисті платежі зазвичай не перевищували 20–30% загальних витрат на охорону здоров'я²². У рамках дослідження “Національні рахунки охорони здоров'я України 2003–2004 рр.” (далі–НРОЗ) була здійснена оцінка рівнів державних і приватних витрат у структурі загальних витрат на охорону здоров'я. Результати моніторингу засвідчили, що внесок держави становить приблизно 58%, близько 1% належить донорам, а решта витрат припадає на приватні джерела, з яких витрати домашніх господарств становлять 35–40% від загальних витрат на охорону здоров'я в Україні. Під час дослідження було констатовано, що більшість витрат домогосподарств здійснювалася неофіційно²³.

Порівняно невеликий відсоток капітальних видатків у фінансуванні галузі також унеможлилював модернізацію технічного оснащення лікарняних закладів, внаслідок чого

спостерігалася зростання ступеня зносу основних галузевих ресурсів. Так, якщо у 2001р. ступінь зносу основних засобів охорони здоров'я та надання соціальної допомоги становив 42% то у 2002 році – вже 49,1%, у 2003 році – 50,3%. Найбільший знос засобів у галузі зафіксований у Вінницькій, Донецькій, Херсонській, Дніпропетровській областях. Показники зносу у цих областях були вищими, ніж середні показники по країні²⁴.

Із початку 2000-х років у структурі джерел бюджетного забезпечення охорони здоров'я почали переважати кошти місцевих бюджетів на протидію зменшенню частки коштів державного бюджету. Так, у розподілі видатків на охорону здоров'я у зведених бюджетах частина асигнувань із Державного бюджету була вже значно меншою (20–25%) порівняно зі внеском місцевих бюджетів (75–80%)²⁵. Отже, роль місцевих адміністрацій у структурі фінансування галузі та розподілі видатків була визначальною. Втім, збережена ще з радянських часів ієрархічна структура охорони здоров'я із жорстким централізованим контролем обмежувала повноваження місцевих органів влади щодо визначення структури видатків та їхнього розподілу.

Діяли традиційні підходи до формування структури витрат усередині системи, коли найбільша частка виділялася на стаціонарну медичну допомогу та головним чином – на оплату праці медиків та комунальні послуги закладів. Невиправдано малими були витрати на амбулаторну допомогу, та зовсім мізерними – на профілактичну складову. Так, за функціональною бюджетною класифікацією, найбільша частина видатків державного та місцевих бюджетів спрямовувалася на фінансування саме лікарень та санаторно-курортних закладів (64,5–68,12%), а порівняно менша – (16,83–21,54%) – на утримання поліклінік, амбулаторій, швидкої і невідкладної медичної допомоги²⁶.

Власне бюджети (кошториси) на початковому етапі формувалися з урахуванням кількості посад та кількості лікарняних ліжок на рівні медичного закладу. На другому етапі вони об'єднувалися на рівні місцевих бюджетів. Місцеві бюджети відносно економічно розвинутих регіонів мали більше можливостей для фінансової підтримки медицини, та в той же час, за відсутності дотацій вирівнювання, створювали диспропорцію у розподілі державних інвестицій на душу населення між різними населеними пунктами. Спроба врегулювати дисбаланс була здійснена у січні 2005 р., коли були внесені зміни до Бюджетного кодексу України, що передбачали фінансування з районних бюджетів та бюджетів міст АР Крим і міст обласного значення закладів первинної медико-санітарної, амбулаторно-поліклінічної і стаціонарної

¹⁷ Total health expenditure as % of GDP. European Health Information Gateway, URL: https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa_566-6711-total-health-expenditure-as-of-gdp/ [in English].

¹⁸ Ruden V., Sydoruk O., Hutor T. Dysproportsiia mizh biudzhethnym..., op. cit., P. 11–16.

¹⁹ World Health Organization, *World health statistics*. Geneva, 2007, P. 71–72, URL: <https://www.who.int/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/whostat2007.pdf> [in English].

²⁰ Dynamika serednomisiachnoi zarobitnoi platy za vydamy ekonomichnoi diialnosti u 1995–2012 rokakh [Dynamics of average monthly wages by type of economic activity in 1995–2012], URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/gdn/prc_rik/prc_rik_u/ds_zp_u2005.html [in Ukrainian].

²¹ Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 327/96-VR vid 12.07.1996 “Pro strukturu biudzhethnoi klasyfikatsii Ukrainy” [“On the structure of the budget classification of Ukraine”], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327/96-%D0%B2%D1%80/ed19960712#Text> [in Ukrainian].

²² Levchuk N. “Problemy finansuvannia okhorony zdorovia v Ukraini” [Gaps of Public Health Sector Financing in Ukraine], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* [Demography and social economy], N 1, 2008, P. 85–97 [in Ukrainian].

²³ Natsionalni rakhunky okhorony zdorovia (NROZ) Ukrainy u 2009 rotsi [Ukraine. National Health Accounts (NHA) in 2009], Kyiv, 2011, P. 15 [in Ukrainian].

²⁴ Osnovni zasoby Ukrainy u 2010 rotsi [Ukraine. Fixed assets in 2010], Kyiv, 2011, P. 216, 264, 267 [in Ukrainian].

²⁵ Natsionalni rakhunky okhorony zdorovia (NROZ) Ukrainy u 2009 rotsi [Ukraine. National Health Accounts (NHA) in 2009], Kyiv, 2011, P. 8 [in Ukrainian].

²⁶ Zahorskyi V. Upravlinnia finansovymy resursamy zakladiv okhorony zdorovia [Financial management of public health institutions], Lviv, 2010, P. 56 [in Ukrainian].

допомоги малопотужним сільським та міським територіальним громадам, що були неспроможними забезпечити необхідний обсяг фінансових ресурсів для надання медичної допомоги²⁷. Втім, вже наступного 2006 р. дія цих правових норм була призупинена, а в 2008 р. вони втратили чинність.

Висновки. Отже, у перші два десятиліття після відновлення Україною незалежності системні соціально-економічні проблеми пострадянських трансформацій не мали шансу оминати й таку соціальнозначущу складову суспільного життя, як галузь охорони здоров'я, де тривалий час зберігалися ще радянські адміністративні підходи до фінансового забезпечення.

Діяла успадкована з радянських часів, проте дещо оновлена, бюджетна модель кошторисного фінансового забезпечення із основними ресурсними джерелами – коштами державного та місцевого бюджетів. Втім, така модель, за умови тривалого недофінансування, не давала можливості галузі не лише розвиватися і вдосконалюватися, але й повноцінно виконувати головну свою функцію. Найбільше від цього потерпали менш потужні місцеві органи влади, що призводило до нерівномірності у розподілі державних інвестицій на душу населення між різними населеними пунктами. Окрім того, існував дисбаланс у фінансуванні різних видів медичних закладів зі значним переважанням витраток на стаціонарне лікування.

Система нормативів місцевих бюджетів не брала до уваги фактичний попит на надання медичної допомоги та залишала мінімум фінансових ресурсів на капітальні витрати й підвищення якості медичного обслуговування, внаслідок чого відбувався швидкий знос ресурсів. Спроба розширити джерела фінансування за рахунок фондів медичного страхування та благодійних фондів не мала належних наслідків, оскільки не був остаточно унормований такий механізм. Бюджетне забезпечення медичних установ в умовах кошторисного командно-адміністративного фінансування передбачало оплату праці лікарів як державної соціальної гарантії та утримання інфраструктури медичних закладів. Втім, у медиків була, офіційно, одна з найнижчих заробітних плат серед видів економічної діяльності, а сама медична галузь значно відставала у матеріально-технічному оснащенні. Звичайно, означена проблематика не може бути вичерпана лише однією публікацією. Уточнення та подальшого дослідження потребують не тільки загальні питання фінансування української медицини у пострадянський період але й, зокрема, розподіл витраток на цю сферу на регіональному рівні. Особливості фінансування галузі впливають на такі невід'ємні складові повсякдення її працівників як рівень

доходів та якість життя. Тому перспективним вектором дослідження може стати загалом розгляд повсякдення професійної спільноти медичних працівників у життєвому просторі пострадянської доби.

Volonyts Vira. Financing of the medical sector of Ukraine in the period of social changes of the 1990s - early 2000s. The aim of the work is to consider the process of organizing the financing of the medical sector through the prism of macro-social historical processes in the period of social transformations of the 1990s – early 2000s. The research methodology is based on the principles of science, historicism, interdisciplinarity, application of general scientific (analysis, synthesis and generalization) and special scientific (historical-genetic, comparative-historical, typological) methods. Scientific novelty of the work. This issue is considered for the first time in the domestic historical science. Conclusions. It is identified that in the first post-Soviet decade in Ukraine the predominantly Soviet approach to the financing of health care sector was maintained. Residual principles of public funding, combined with the irrational use of resources, testified to the secondary nature of this sector in the system of state priorities. In the 1990s, most medical institutions, according to the Soviet tradition, remained budget-funded entities. The reduction in financial resources in the 1990s affected the budget in the form of long-term deficits, which resulted in reduced government spending on health care sector, which affected the material and technical equipment, infrastructure and staffing. That led to an increase in the share of private household funds in the financing structure of the sector. Attempts to expand funding sources through health insurance funds and charitable foundations did not have the desired effect; as such a mechanism was not fully standardized. Most of the public funds were used to finance human capital and infrastructure payments, and traditionally the cost of quality and volume of medical care was not taken into the account. As a result, medical staff had one of the lowest wages in the sector of the economy, and the medical sector lagged behind in terms of material and technical equipment.

Key words: socio-economic crisis of the 1990s, post-Soviet transformation, medical sector, financing of the medical sector, medical staff.

Волоніць Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Маріупольського державного університету. Автор 32 наукових статей, монографій, 3-х навчальних посібників. Коло наукових інтересів: історія України, методологія історії, історична антропологія, історія повсякдення, антропологія професії.

Volonyts Vira – PhD in Historical science, Associate Professor of the Department of History and Archeology in Mariupol State University, is the author of 32 scientific articles, monographs, 3 teaching aids on the history. Scientific interests: history of Ukraine, historical method, historical anthropology, history of everyday life, anthropology of professions.

Received: 16.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© V. Volonyts, 2021

²⁷ Zakon Ukrainy № 2542-III vid 01.01.2005 “Biudzhetniy kodeks Ukrainy” [“The Budget Code of Ukraine”], URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2542-14/ed20050101#Text> [in Ukrainian].

ГОМЕОПАТІЯ В ХАРКОВІ: ВІД ІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ**Олена ГАЙДУКОВА, Іван ЛЕТИК, Надія АЛЕКСАНДРОВА, Євгеній НІКОЛЕНКО, Ганна КВІТЧАТА**

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

HOMEOPATHY IN KHARKOV: FROM HISTORY TO THE PRESENT**Olena GAIDUKOVA, Ivan LETIK, Nadia ALEXANDROVA, Yevgenii NIKOLENKO, Ganna KVITCHATA,**

V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

Гайдукова Елена, Летик Иван, Александрова Надежда, Николенко Евгений, Квитчатая Анна. Гомеопатия в Харькове: от истории к современности. В данной статье рассмотрены исторические аспекты гомеопатии в Харькове, проведен анализ правового регулирования деятельности врачей-гомеопатов, а также освещены вопросы образования. Конкретизирован вклад ученых, врачей, провизоров Харьковщины в развитие и популяризацию гомеопатии в регионе и Украине. **Методология работы.** Используются сравнительно-исторический и структурно-системный методы анализа, обобщения и синтеза, а также проблемно-хронологический способ изложения материала. **Научная новизна.** В украинской историографии комплексно этот вопрос рассматривается впервые. **Выводы.** В Харькове гомеопатия имеет давние традиции, официальная история ее использования начинается с 60-х годов XIX века. За время своего существования она прошла сложный путь развития от царских времен, УНР, военных, послевоенных, советских и до настоящего времени. За этот период в истории развития гомеопатии выдающуюся роль сыграли уникальные политические деятели, врачи и провизоры Харьковщины, которые развивали знания в гомеопатической теории и практике, создавая Украинскую Национальную Школу Гомеопатии.

Ключевые слова: гомеопатия, Харьков, медицина, фармацевтика, образование, история.

Вступ. Одні вважають гомеопатичне лікування шарлатанством і ошуканством, інші - ефективним лікувальним та профілактичним методом, якому, на відміну від традиційної медицини, властивий системний, цілісний підхід до здоров'я людини, при цьому застосування гомеопатичних засобів не чинить негативних побічних дій. Тому важливо озирнутися назад та простежити медичні наукові досягнення минулого у області гомеопатії та на їх основі робити висновки про сильні сторони та пріоритети для майбутнього національного та міжнародного зростання та розвитку.

Основна частина. Історія розвитку гомеопатії в Харкові. Про можливість лікування на основі подібності лікарської дії з дією хвороботворних агентів було відомо ще в стародавні часи. У книгах Гіппократа говориться: "Завдяки подібно діючим речовинам хворі вертаються від хвороби до здоров'я". Але створенню цілісного методу лікування, гомеопатії, ми завдячуємо С. Ганеману. Офіційною датою появи гомеопатії як розділу медицини вважається 1796 рік. Тоді було опубліковано роботу засновника цього методу С. Ганемана, яка скорочено називається "Досвід нового приготування лікарських засобів". Там вперше описується підхід до дослідження, виготовлення, призначення та використання ліків, що не входить до рамок існуючої медицини¹.

В Харків гомеопатія прийшла у 60-х роках XIX століття. Першими гомеопатами були Ланцький і Іноземцев (відомості щодо їх діяльності відносяться до

1862 р.). В 1891 р. було утворено Харківське Товариство послідовників гомеопатії, яке очолював О. Телятников (1830-1906). Через два роки від свого заснування Товариство налічувало 126 учасників².

Статутом Товариства передбачалося, що його членами можуть бути всі бажаючі. Як правило, Товариство набиралося з членів-засновників, почесних та дійсних членів. Серед членів-засновників та почесних членів були відомі люди – державні діячі та вчені, військові, представники духовенства.

Статут Товариства був затверджений 17 липня 1891 Міністерством внутрішніх справ і містив 35 параграфів, а організовано як самостійна громадська організація 27 жовтня 1891 року. Справами Товариства управляло Правління, членами якого були видні діячі міста. Головою Правління був О. О. Телятников (Земельний банк), секретар – професор медицини Є. Я. Дюков. До Правління входили видатні діячі Харкова: Ф. Г. Каратаєв, П. Я. Дроздов (Торговий дім "Назаренко та Ігнатів"). Правління знаходилося за адресою: вул. Катеринославська -36 (будинок Власенко). Товариство налічувало 71 особу.

Кошти Товариства збиралися за рахунок благодійної діяльності їхніх членів-засновників та почесних членів; пожертвувань до міської каси на користь організації Червоного Хреста; приходили із субсидіями, що виділялися через Миську Думу, а також від читання лекцій та видання брошур, пізніше – від створених при Товаристві гомеопатичних аптек³.

¹ Kozymenko T. N. "Homeopatyja" [Homeopathy], Phytotherapy, Chasopys, 2016, N 3, P. 75–83 [in Russian].

² Moshchych O.P. "Homeopatiia v Ukraini: holovni storinky istorii (lektsiia)" [Homeopathy in Ukraine (main pages of history)], Phytotherapy, Chasopys, 2018, N 4, P. 17–37 [in Ukrainian].

³ Zelenin Yu.V. "Pershi kroky homeopatii na terytorii nynishnoi Ukrainy. Metod i doli" [The first steps of homeopathy on the territory of today's Ukraine. Method and destiny], Zbirnyk dopovidei VI zizdu homeopativ Ukrainy, Kyiv, 2012, P. 163–172 [in Ukrainian].

Першу гомеопатичну аптеку в Харкові було відкрито при лікарні за адресою: вул. Катеринославська-34 (у тому самому будинку, де розташовувалося товариство)⁴. У 1894 р. у Харкові було відкрито першу гомеопатичну аптеку на Миколаївській площі, 25 провізором С. Ф. Струбачевським, а також гомеопатичну аптеку на вулиці Рибній провізором Флемінгом (рис. 1). 17.01.1895 відкрито гомеопатичну аптеку Ф. П. Носальського (він був завідувачем до 1901 року). Далі керуючими гомеопатичною аптекою були: Л. К. Юхнович (1902), у 1903 році – Ніколаєв. Аптека Струбачевського працювала до 1916 року⁵.

Рис. 1. Гомеопатична аптека.

Гомеопатичні аптеки м. Харкова обслуговували свій регіон, а також величезний район Півдня Росії: працівники аптек створювали домашні аптечки (рис. 2), складені по лікарських порадинок докторів Лорі, Френкеля, Юза на 10, 12, 40, 90, 240 і т.д. лікарських засобів і на замовлення розсилали їх навіть до далекого Сибіру, особливо, в села, зовсім позбавлені медичної допомоги. В аптечки обов'язково вкладався «Короткий гомеопатичний порадник»⁶.

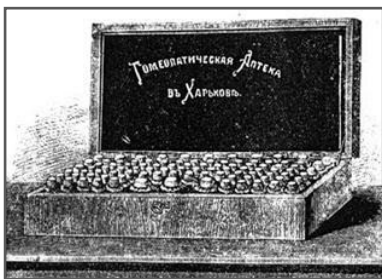

Рис. 2. Домашня гомеопатична аптечка.

Також у 1895 р. Харківською Міською Думою та товариством послідовників гомеопатії було виділено кошти на влаштування та відкриття гомеопатичної лікарні. На посаду завідувача був запрошений Є. Я. Дюков (рис. 3).

Його було запрошено не випадково. Він був видатного постаттю, крім лікарської практики він активно займався пропагандою гомеопатичного методу лікування. Є. Я. Дюков у 1900-1902 рр. редагував і видавав у Харкові «Вісник гомеопатичної медицини» (рис. 4), за відгукми сучасників, «ділового та серйозного журналу, що є єдиним

російським провінційним органом гомеопатії», писав книги, брошури і статті з гомеопатії.

Рис. 3. Є. Я. Дюков.

Рис. 4. Видання «Вісник гомеопатичної медицини».

У 1913 р. Є. Я. Дюков був обраний секретарем I Всеросійського з'їзду послідовників гомеопатії в Санкт-Петербурзі.

Саме доктор медицини Є. Я. Дюков переклав книгу Р. Ю. «Руководство к терапевтике по гомеопатической методе Ганемана», «Довідник гомеопата» доктора Кларка, книгу Е. Неша «Керівні симптоми в гомеопатії».

Після Жовтневої революції у 1917 р. та видання декрету «Про безкоштовну медичну допомогу» в Харкові гомеопатична лікарня та аптеки були закриті, ліквідовано товариства лікарів-гомеопатів, припинено видання гомеопатичної літератури, скорочено кількість гомеопатичних препаратів⁷. Зберіглася одна гомеопатична аптека завдяки клопотанням робітників заводу «Електросила-1»⁸.

В 1925 році було відкрито невелику радянську гомеопатичну аптеку, якою завідував провізор А. О. Михайлов. Тільки в 1982 році аптека переїхала в більш пристосоване приміщення по вулиці Руставелі, 2. Завідувачами цього закладу в подальшому були Є. І. Трахтенберг (до 1952 року), А. П. Коваль (до 1962 року), далі – В. М. Манченко.

Лікарі-гомеопати в перший післяреволюційний час перейшли на майже конспіративний прийом «на дом». Практикуючими лікарями-гомеопатами в цей період в Харкові були: Г. П. Прусенко, Й. П. Бреславський, С. П. Попов, В. І. Попов, Ю. М. Павленко, С. О. Добровольський. Всі вони медичну освіту отримували в Україні, а гомеопатії навчалися в Женеві⁹.

Лише в 1953 р. міським відділом охорони здоров'я м. Харкова було дозволено прийом лікарів-гомеопатів при 8-ій поліклініці, а в 1954 р. згідно з наказами МОЗ СРСР № 434 «Про підсумки перевірки лікування гомеопатичними засобами», № 547 «Про випробування та ефективність гомеопатичного методу лікування» лікарі-гомеопати були переведені в госпрозрахункову поліклініку

⁴ Moshchych O.P. «Homeopatiia v Ukraini ..., op. cit., P. 23.

⁵ Harkovskoe gomeopaticheskoe obschestvo vrachey-gomeopatov (istoriya i otchet o deyatelnosti) [Kharkiv Homeopathic Society of Homeopathic Physicians (history and activity report)], URL: <http://www.homeopat.kharkov.ua/association/> (14.12.2021) [in Russian].

⁶ Moshchych O. P. «Homeopatiia v Ukraini ..., op. cit., P. 23.

⁷ Zelenin Yu.V. «Pershi kroky homeopatii ..., op. cit., P. 165–170.

⁸ Harkovskoe gomeopaticheskoe obschestvo vrachey-gomeopatov (istoriya i otchet o deyatelnosti) [Kharkiv Homeopathic Society of Homeopathic Physicians (history and activity report)], URL: <http://www.homeopat.kharkov.ua/association/> (14.12.2021) [in Russian].

⁹ Moshchych O.P. «Homeopatiia v Ukraini ..., op. cit., P. 24.

Харківського науково-медичного товариства (ХНМО) по вул. Ольмінського, 11.

Вже в 1957 році було знову створено гомеопатичне товариство лікарів-гомеопатів м. Харкова, затверджене Харківським відділом охорони здоров'я. Головою товариства була Г. П. Прусенко (1883-1959) з гомеопатичним стажем роботи на той період понад 50 років. У 1963 році очолила Товариство лікарів О. С. Берестова (1918-1993), до складу товариства тоді входило 20 осіб, всі засідання проходили при поліклініці ХНМО у кабінеті заступника головного лікаря К. Є. Кулакової. Харківське Товариство входило як філія до Московського гомеопатичного товариства. Лікарі-гомеопати по черзі бували у Москві на пленарних засіданнях, ділилися своїм досвідом, знайомилися з новинками вітчизняної та зарубіжної гомеопатії. У 1964 році лікарі-гомеопати Харкова успішно закінчили курси з гомеопатичного лікування хворих та отримали посвідчення членів Московського науково-медичного товариства лікарів-гомеопатів (20 лікарів)¹⁰.

У 1966 р. у Харкові закрито міську поліклініку (лікарі змушені вести прийоми лише за місцем основної роботи), ліквідовано товариство гомеопатів, припинено видання гомеопатичної літератури, закрито курси підготовки лікарів-гомеопатів, скорочено кількість гомеопатичних препаратів в аптеці. Тільки на прохання хворих та видання наказу МОЗ УРСР №289 від 18.06.1966 р. "Для гомеопатичної допомоги населенню", що підтверджувався наказом №286 від 18.06.1966 р. було відкрито гомеопатичний кабінет при 27-й клінічній лікарні¹¹.

У ньому були 2 лікарських ставки, які ділили між собою лікарі-гомеопати О. С. Берестова, А. В. Конопляна і Ф. Я. Буйко. Безперечним лідером тих років серед міських гомеопатів, і найбільш популярним лікарем була О. С. Берестова (1918-1993) (рис. 5).

О. С. Берестова отримала диплом лікаря в 1941 році, і через 3 роки вже почала займатися гомеопатією. Берестова очолила Харківське гомеопатичне товариство після смерті лікаря Прусенко в 1959 році. Також відомим гомеопатом була А. І. Пенькова, яка вчилася гомеопатії разом з Берестовою у лікаря А. П. Прусенко, і почала працювати з 1960 року¹².

Гомеопатичний кабінет виконував план згідно з кошторисом, затвердженим Облздраввідділом, загальний контроль за його роботою було покладено на адміністрацію 27-ї лікарні. У 1967 р. кабінет було переведено до приміщення на вул. Красіна, 1 під керівництвом тієї ж таки лікарні. У 1971 р. за рішенням МОЗ СРСР гомеопатичний кабінет був переведений на спеціальні засоби зі збереженням того ж штату. Цей підрозділ лікарів-гомеопатів, змінивши кілька форм власності, продовжує існувати до сьогоднішнього дня і, таким чином, є найстарішою в Україні акредитованою державою гомеопатичним лікарським кабінетом, який безперервно працює протягом майже 40 років, не змінюючи свого місця розташування.

Рис. 5. О. С. Берестова.

У 1986 р. при ХНМО було відтворено Харківське гомеопатичне товариство, головою знову було обрано О. С. Берестова, до складу Товариства входило понад 25 осіб.

3 1989 року проблема офіційного визнання гомеопатичного методу лікування була вирішена в Україні завдяки наказу МОЗ України від 03.08.1989 № 165 "Про розвиток гомеопатичного методу в медичній практиці та вдосконалення забезпечення гомеопатичними препаратами". Збірник "Номенклатура гомеопатичних ліків", підготовлений Т. Д. Поповою та Н. Д. Москаленком (1989-1992 рр.), є доповненням до вищезазначеного наказу. Відповідно до даного наказу у Харкові при поліклініці Харківського Наукового Медичного Товариства було організовано курси інформації та стажування з гомеопатії для лікарів. Лікарі, які закінчили курси, почали застосовувати гомеопатичний метод лікування хворих за своїми спеціальностями¹³.

У 1989 р. на першому з'їзді гомеопатів у Києві було створено Всесоюзну гомеопатичну асоціацію. У 1997 році Україна була прийнята до Міжнародної ліги, а Н. С. Костинську обрали віце-президентом Ліги в Україні. У 1991 році в Харкові організовано спеціалізований прийом гомеопатів – терапевта, педіатра, хірурга, гінеколога¹⁴.

В 1991 р. в Харкові під керівництвом О. Ю. Сергесвої створена компанія "Арніка", яка однією з перших в Україні розробила нормативно-технічну документацію на комплексні гомеопатичні лікарські засоби (ЛЗ), їх ліцензування, реєстрацію та виробництво в промислових масштабах (zareєстровано 6 препаратів)¹⁵.

У 1995 р. головою гомеопатичного товариства став канд. мед. наук В. Д. Карамішев і очолював його до 2004 р. Гомеопатичне товариство, у цей період, спільно з гомеопатичним відділенням та гомеопатичною аптекою, стало координуючим центром з організаційних заходів, придбання літератури з гомеопатії для лікарів. Спільно було відзначено у 1995 р. 100-річчя гомеопатії у м. Харкові, яке також широко було висвітлено у державній періодичній пресі. Товариство проводяться громадські

¹⁰ Penkova O.I., Lehach Ye.I., Lotiny A.V. "Homeopatiia v Kharkovi" [Homeopathy in Kharkiv], Kharkiv; "Fakt", 2004, P. 168 [in Ukrainian].

¹¹ Moshchych O.P. "Homeopatiia v Ukraini ...", op. cit., P. 24.

¹² Zelenin Yu.V. "Pershi kroky homeopatii ...", op. cit., P. 168-169.

¹³ Gaidukova O. O., Oliinyk S. V., Nikolenko E. Y., Vovk K.V., Vlasenko O. O. "The Modern State and Historical Aspects of Homeopathy as a Scientific and Educational Discipline in Ukraine", *Journal of Global Pharma Technology*, 2020, N 12(09), P. 204-215 [in English].

¹⁴ Zelenin Yu.V. "Pershi kroky homeopatii ...", op. cit., P. 169.

¹⁵ Oliinyk S.V., Yamykh T.G., Gaidukova O.O. "Istoriia rozvytku homeopatii yak naukovoї ta navchalnoi dystsypliny" [History of homeopathy development as a scientific and educational discipline], Application of methods of treatment and apipreparaty in medical, pharmaceutical and cosmetic practice: materials intern. scientific-practical conf., Kharkiv, Ukraine, National University of Pharmacy, 2020, March 25, P. 27-36 [in Ukrainian].

лекції з гомеопатії, навчальні курси та ін. заходи.

У 2004 р. В. Д. Карамишева на посаді Голови Товариства змінив Ю. В. Зеленін, який продовжує більш ніж вікові традиції гомеопатії у Харкові. На сьогоднішній день тривають щомісячні засідання товариства, на яких заслуховуються нові дані, пов'язані з гомеопатією як у нашій країні, так і зарубіжжя. Члени Товариства є членами Асоціації лікарів-гомеопатів України, Асоціації професійних лікарів-гомеопатів країн СНД, Міжнародної гомеопатичної ліги та ін. профільних громадських організацій. Неодноразово члени Товариства брали участь та робили виступи на конференціях різного рівня, аж до міжнародного, за що були відзначені різними нагородами. Продовжується видання та підготовка до видань нових друкованих матеріалів (книг, методичних матеріалів, статей для наукових та періодичних видань)¹⁶.

Гомеопати України публікують свої праці в російських та українських журналах: “Журнал гомеопатичного лікування”, “Гомеопатичний бюлетень”, “Гомеопат”, “Гомеопатичний огляд” і “Вісник гомеопатичної медицини” (з січня 1900 р.)¹⁷. В даний час гомеопатія переживає відродження.

Працюють спеціалізовані гомеопатичні клініки та кабінети, де прийом проводять досвідчені лікарі-гомеопати (близько 100), а у своїй роботі гомеопатичне лікування використовують понад 5000 лікарів різних спеціальностей¹⁸.

На даний час відповідно до Закону України “Про лікарські засоби” гомеопатичні ЛЗ мають статус лікарських засобів та включені до Реєстру як окрема фармакотерапевтична група. Гомеопатичні ЛЗ зареєстровані у Фармакологічному комітеті МОЗ України та проходять клінічні випробування; їх наукові експериментальні та клінічні дослідження проводяться за міжнародними стандартами¹⁹.

У Національному фармацевтичному університеті науковцями під керівництвом академіка Української академії наук, професора О. І. Тихонова та доктора фарм. наук, професора, С. О. Тихонової протягом більше 15 років здійснювалась робота згідно науковому напрямку “Створення гомеопатичних лікарських засобів” (№ держреєстрації 0103U000480). Зараз проводяться дослідження з гомеопатичного напрямку у студентському науковому товаристві та виконуються дипломні й

магістерські роботи з розробки складу та технології гомеопатичних лікарських засобів. Захищено 7 кандидатських дисертаційних робіт²⁰.

Гомеопатія: деякі питання освіти. Як у розвинених країнах Європи, так і в Україні застосування гомеопатичної терапії є виключною компетенцією сертифікованих лікарів (фахівців з вищою медичною освітою). Фактично наказом МОЗ України від 3 серпня 1989 р. № 165 освітню програму підготовки провізорів і лікарів з основ гомеопатії взяло під державний контроль. До лікарів народної та нетрадиційної медицини (ННМ) за різними кваліфікаційними категоріями встановлені різні кваліфікаційні вимоги²¹.

Таким чином, спільним для лікарів усіх категорій є наявність повної вищої освіти (спеціаліст, магістр) за напрямом підготовки “Медицина”, спеціалізація в інтернатурі за однією зі спеціальностей “Медичне обслуговування” з подальшою спеціалізацією “Народна та Нетрадиційна медицина”. Вищі категорії потребують більшого досвіду роботи та підвищення кваліфікації (аспірантуру, інтернатуру, атестацію лікарів тощо). З 1991 р. у ряді навчальних закладів України створено гомеопатичні центри, медичні коледжі та навчальні підрозділи з гомеопатії та гомеопатичної фармації. Навчання в Україні здійснюється за трьома основними напрямками²².

Курси перепідготовки спеціалістів – створені для спеціалістів з базовою медичною та фармацевтичною освітою за основними напрямками: гомеопатична терапія, технологія гомеопатичних ЛЗ, контроль якості гомеопатичних лікарських засобів, організація та економіка фармації, менеджмент та маркетинг.

Курси за вибором (факультативні для студентів) з гомеопатії та гомеопатичної фармації, де студенти отримують комплекс знань про особливості призначення та раціонального використання гомеопатичних препаратів, принципи виготовлення окремих груп гомеопатичних препаратів – базові препарати, гомеопатичні розведення, різноманітні дозування, форми. Також значна увага приділяється особливостям контролю якості гомеопатичних препаратів, маркетингу, менеджменту, особливостям надання та моніторингу гомеопатичних ЛЗ, інформаційному забезпеченню практики тощо.

Цикли спеціалізації з гомеопатії та гомеопатичної фармації - пропонуються для студентів 5 курсу (у

¹⁶ Harkovskoe gomeopaticheskoe obschestvo vrachey-gomeopatov..., op. cit.

¹⁷ Yevtushenko V. V. “Narodna medytsyna – yak skladova tradytsiinoi ukrainkoï kultury” [Folk medicine - as a component of traditional Ukrainian culture], *Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 2019, N3, P. 91–97 [in Ukrainian].

¹⁸ Yevtushenko V. V. “Naukova kontsepsiia rozvytku narodnoi medytsyny v Ukraini” [Scientific concept of folk medicine development in Ukraine], *Investments: practice and experience*, 2016, N 7, P. 137–142 [in Ukrainian].

¹⁹ Vishnevskaya L. I., Polovko N. P., Sergeeva O. Yu., Korytniuk R. S., Davtian L. L. “Poshyrennia homeopatychnoi farmakoterapii v sviti ta Ukraini” [Distribution of homeopathic pharmacotherapy in the world and in Ukraine], *Modern Advances in Pharmaceutical Technology and Biotechnology, VIII International Scientific and Practical Conference, Kharkiv, Ukraine; National University of Pharmacy*, 2019, November, N 7 –8, 2019, P. 123–132 [in Ukrainian].

²⁰ Gamik T.P., Tumanova V.A. “Aktualni pytannia v narodnii i netradytsiini medytsyni. Zdorovia ta dovolittia: fundamentalni doslidzhennia, vprovadzhenia” [Current issues in folk and alternative medicine. Health and longevity: basic research, implementation], *Proceedings of the scientific symposium with international participation*, April 8–9, 2016, Kiev, P. 132 [in Ukrainian].

²¹ Pokhmurska-Hudym N. “Analiz pravovoho mekhanizmu derzhavnogo upravlinnia narodnoiu ta netradytsiinoiu medytsynoïu v Ukraini” [Analysis of the legal mechanism of public administration of folk and alternative medicine in Ukraine], *Collection of scientific works*, 2015, N 43, P. 220–226 [in Ukrainian].

²² Sergeeva O. Yu. “Mizhdystyplinarni aspekty vyvchennia homeopatii v strukturii osvitykh prohram na pislidyplomnomu etapi” [Interdisciplinary aspects of studying homeopathy in the structure of educational programs at the postgraduate stage], *Problems of ecological and medical genetics and clinical immunology*, 2014, N 4, P. 251–260 [in Ukrainian]; Hutsol L. P., Hutsol K. M., Tsybmal I. P. “Dokazova baza klasychnoi homeopatii: dzherela, sohodennia, perspektyvy” [Evidence base of classical homeopathy: sources, present, prospects], *Phytotherapy. Chasopys*, 2019, N 1, P. 31–34 [in Ukrainian]; Pokhmurska-Hudym N. “Analiz roli derzhavy u rehuliuванні narodnoi ta netradytsiinoi medytsyny v riznykh krainakh Yevrosoiuzu” [An analysis of the legal mechanism for state administration in the sphere of folk and unconventional medicine in Ukraine], *Collection of scientific works, Efficiency of public administration*, 2015, N 44, P. 82–90 [in Ukrainian].

навчальних закладах III-IV рівнів акредитації) та студентів 2 курсу (у навчальних закладах I-II рівнів акредитації). Програма спеціалізації передбачає поглиблену теоретичну підготовку студентів за основними напрямками гомеопатичної фармації та терапії, а також практику у спеціалізованих гомеопатичних клініко-фармацевтичних установах.

Значна кількість лікарів в Україні проходять підготовку на курсах та семінарах з гомеопатії в державних медичних навчальних закладах різного рівня акредитації та приватних медичних закладах, які ліцензовані відповідно до чинного законодавства України.

У 1995 році на кафедрі аптечної технології лікарських засобів Національного фармацевтичного університету під керівництвом д. ф. н., проф. О. І. Тихонова для підготовки провізорів-гомеопатів стала доступна спеціалізація «Технологія гомеопатичних ліків», яка проіснувала до 2007 року. З 2007 р. по 2010 р. студенти викладали дисципліну за вибором «Технологія гомеопатичних ліків». З 2010 року по теперішній час дисципліна «Технологія гомеопатичних ліків» включена в програму підготовки магістрів фармації денного, вечірнього та заочного відділення²³.

На кафедрі сімейної медицини, народної та нетрадиційної медицини санології Харківської медичної академії післядипломної освіти гомеопатія викладається академічно, у повній відповідності з вимогами діяльності кафедри. Викладання гомеопатії здійснюється переважно за програмою спеціалізації НІМ, яка розрахована на лікарів медичної допомоги. Також проводяться курси удосконалення або стажування з питань гомеопатії протягом 1 місяця²⁴.

Висновки. І на завершення хочеться сказати, що історія Харківської гомеопатії має своє гідне продовження, і завдяки високому рівню знань та інтеграції фахівців, розвитку широких професійних зв'язків зможе зайняти важливе місце в анналах Української гомеопатичної школи. В наш час систематично проводяться міжнародні з'їзди і конгреси, симпозиуми і конференції, звучать наукові доповіді з питань ефективного застосування гомеопатичних ЛЗ в сімейній медицині, педіатрії, інших напрямках практичної охорони здоров'я з позиції доказової медицини. В Харкові успішно захищені 7 кандидатських дисертаційних робіт, присвячених розробці, дослідженню та науковому обґрунтуванню перспектив застосування гомеопатичних ЛЗ в комплексній терапії різних патологічних станів, проводяться фундаментальні експериментальні дослідження з цих питань.

Загалом, оглядаючись на вікові традиції медицини в Україні, стає зрозумілим, що тільки перейнявши глибоку і повну відданість цій гуманній професії та завдяки щоденній кропіткій праці та навчанню для зростання власної освіченості та професійної майстерності, отримані медичні знання і вміння ми зможемо примножити та використати для головної цілі - допомоги пацієнтам.

Gaidukova Olena, Letik Ivan, Alexandrova Nadia, Nikolenko Yevgenii, Kvitchata Ganna. Homeopathy in Kharkov: from history to the present. This article traces the historical aspects of homeopathy in Kharkov, analyzes the legal regulation of the activities of homeopathic doctors, and highlights the issues of education. The contribution of scientists, doctors, pharmacists of the Kharkiv region to the development and popularization of homeopathy in the region and Ukraine is concretized. **Methodology of work.** The comparative-historical and structural-systemic methods of analysis, generalization and synthesis, as well as the problem-

chronological method of presenting the material were used. **Scientific novelty.** In Ukrainian historiography this issue is considered in a comprehensive way for the first time. **Conclusions.** In Kharkov, homeopathy has an old tradition; the official history of its use begins in the 60s of the XIX century. During its existence, it has gone through a difficult path of development from tsarist times, UFR, military, post-war, Soviet and up to the present time. During this period in the history of the development of homeopathy, an outstanding role was played by unique politicians, doctors and pharmacists of the Kharkiv region, who developed knowledge in homeopathic theory and practice, creating the Ukrainian National School of Homeopathy.

Key words: homeopathy, Kharkiv, medicine, pharmacy, education, history.

Гайдукова Олена – кандидат фармацевтичних наук, асистент кафедри загальної практики – сімейної медицини, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Автор та співавтор понад 60 наукових та науково-методичних робіт; приймала участь в організації 3 науково-практичних конференцій.

Gaidukova Olena – Candidate of Pharmacy, teaching assistant of the Department of General Practice – Family Medicine, V. N. Karazin Kharkiv National University. Author and co-author of over 60 scientific and scientific-methodological works; take part in organization of 3 scientific conferences.

Летик Іван – доктор медичних наук, професор кафедри внутрішньої медицини №3, Харківський національний медичний університет. Автор та співавтор понад 300 публікацій; організатор понад 10 міжнародних науково-практичних конференцій.

Letik Ivan – Doctor of Medicine, Full Professor the Department of Internal Medicine №3 and Endocrinology, Kharkiv National Medical University. Author and co-author of over 300 scientific and scientific-methodological works; organizer of over 10 international scientific conferences.

Александрова Надія – кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної практики – сімейної медицини, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Автор та співавтор більше 250 наукових та науково-методичних робіт; організатор більше 10 науково-практичних конференцій.

Alexandrova Nadiya – Candidate of Medicine, Associate Professor of the Department of General Practice – Family Medicine, V. N. Karazin Kharkiv National University. Author and co-author of more than 250 scientific and scientific-methodological works; the organizer of more than 10 scientific conferences.

Ніколенко Євгеній – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри загальної практики – сімейної медицини, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Автор та співавтор понад 500 публікацій; член дисертаційної ради Д 6405108 у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна; організатор понад 40 міжнародних науково-практичних конференцій.

Nikolenko Yevhenii – Doctor of Medicine, Full Professor, Head of Department of General Practice – Family Medicine, V. N. Karazin Kharkiv National University. Author and co-author of over 500 scientific and scientific-methodological works; Member of the Dissertation Council 6405108 of V. N. Karazin Kharkiv National University; organizer of over 27 international scientific conferences.

Квітчата Ганна – кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної практики – сімейної медицини, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Автор та співавтор понад 210 наукових та науково-методичних робіт.

Kvitchata Ganna – Candidate of Medicine, Associate Professor of the Department of General Practice – Family Medicine, V. N. Karazin Kharkiv National University. Author and co-author of more than 210 scientific and scientific-methodological works.

Received: 23.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© O. Gaidukova, I. Letik, N. Alexandrova, Y. Nikolenko, G. Kvitchata, 2021

²³ Oliinyk S.V., Yarnykh T.G., Gaidukova O.O. "Istoriia rozvytku homeopatii ...", op. cit., P. 30.

²⁴ Sergejeva O.Yu. "Mizhdystyplinarni aspekty vyvchennia homeopatii v strukturi osvitnikh program na pislidyplomnomu etapi" [Interdisciplinary aspects of studying homeopathy in the structure of educational programs at the postgraduate stage], *Problems of ecological and medical genetics and clinical immunology*, 2014, N 4, P. 251–260 [in Ukrainian].

**ДОНАУКОВИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ХІМІЇ.
ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ****Ігор GERUSH, Антоній MOYSEY,**Буковинський державний медичний університет,
antoniimoisei@bsmu.edu.ua,**PRE-SCIENTIFIC PERIOD OF CHEMISTRY DEVELOPMENT.
BEFORE STATING THE QUESTION****Igor GERUSH, Antony MOYSEY,**

Bukovinian State Medical University,

ORCID ID: 0000-0003-2177-5158 RESEARCHER ID AAM-2237-2020

ORCID ID: 0000-0001-5295-2271 RESEARCHER ID S-5261-2016

Геруш Игорь, Мойсей Антоний. Донаучный период развития химии. К постановке вопроса. Целью данного исследования является изучение наличия историографических и источниковых возможностей дидактического использования темы донаучного периода развития химии, имея в виду как природоведческий, так и гуманитарный аспект темы. **Методологическим** подспорьем стало изучение историографии и источниковой базы темы, особенно алхимического периода развития химических знаний. **Выводы.** Наличие материала про донаучный период развития химии, его дидактическое значение, как в научно-химическом, так и в гуманитарном аспектах позволяет создание специального курса для студентов медицинского университета. Подобный курс позволит студентам представить себе картину развития теоретических и практических знаний в области химии, их связи с медициной, в историческом аспекте. Он обеспечит освоение этапов становления химии как науки и диалектику ее развития, про непрерывную связь с изготовлением лекарственных средств. Слушатели курса поймут эволюцию и закономерности развития химических знаний. Кроме того, курс должен содействовать пониманию гуманитарной компоненты алхимического этапа в развитии химии и философии, антропологии и культурологи.

Ключевые слова: донаучный период химии, алхимия, дидактическое значение, специальный курс.

Вступ. Часто відрізок часу, який передував появі наукової хімії, називають алхімічним періодом. Тоді склалися системи трансформації людини, що ґрунтувалися на хімічних перетвореннях і використанні хімічних сполук, а також спроб отримання дорогоцінних металів, універсального розчинника, еліксирів, питного золота, філософського каменю та інших речовин, які, за тодішніми припущеннями, володіли дивовижними властивостями. Характерною рисою діяльності алхіміків був також містичний компонент.

Хоча, на думку багатьох учених (В.А. Волкова, Є.В. Вонського, Г.Ш. Кузнецова), **періодизація** донаучного періоду розвитку хімії складніша. Найбільш адекватною нам видається періодизація італійця М. Джуа (1889–1966 рр.): I – Передалхімічний (давній) період – 4000 р. до н.е. – до IV ст. н.е.; період алхімії – IV–XVI ст.; період об'єднання хімії (XVII–XVIII ст.)¹.

Давній період охоплює стан хімічних знань у передалхімічний період: стародавні єгипетські вчення; грецькі елементи-стихії; грецьку атомістику; стародавні китайські, індійські та месопотамські вчення.

Період алхімії має також свій підперіод, до якого можна включити: олександрійський етап; арабський період алхімії та алхімію в Європі. До цього ж періоду належить віднести більш пізній етап, коли виникла ятрохімія та початки технічної хімії (XVI та XVII ст.).

Метою даного дослідження є вивчення наявності історіографічних і джерелознавчих можливостей дидактичного використання теми донаучного періоду розвитку хімії, маючи на увазі як природознавчий, так і гуманітарний аспект теми. **Методологічним** підґрунтям було вивчення історіографії та джерельної бази теми, особливо алхімічного періоду розвитку хімічних знань.

В українській історіографії феномен алхімії вивчений недостатньо. Однак останніми роками два українських автори приділили цій темі прискіпливу увагу. У 2007 році у криворізькому видавництві вийшла монографія Олександра Дроздова “Науковий подвиг. Культурно-історична реабілітація середньовічної алхімії”². У ній показані результати дослідження автором алхімічного періоду передісторії хімії. Розглянута роль алхімії у становленні хімічної науки. Доведена історична необхідність тисячолітніх алхімічних пошуків трансмутації неблагородних металів у золото в річищі становлення уявлень про принцип хімічної якості – неможливості перетворення одного елемента в інший. Пояснено історичність магіко-містичного характеру алхімічної діяльності, показаний її тісний зв'язок зі стародавнім і Новим періодами розвитку науки. Дослідник О. Дроздов вбачає цивілізаційний подвиг алхіміків у боротьбі з природною ентропією, створенні історично першого предмета і матеріального базису хімічної науки – індивідуальних речовин.

¹ Istoriia khimii: navchalnyi posibnyk [The history of chemistry: the manual], O.M. Kaminskyi, R.O. Denysiuk, O.U. Kondratenko, M.V. Chaika, O.S. Yevdochenko, O.Iu Avdieieva, Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2019, P. 5 [in Ukrainian].

² Drozdov A.M. Nauchnyi podvyh. Kulturno-ystorycheskaia reabyltatsiia srednevekovoi alkhymyy [Scientific achievement. Cultural and historical rehabilitation of medieval alchemy], Kryvoi Roh: Vydavnychiy dim, 2007, 328 p. [in Russian].

Костянтин Родигін присвятив зазначеній тематиці багато наукових публікацій, а результати його досліджень були узагальнені у кандидатській дисертації “Феномен західної алхімії в соціально-філософському вимірі”³. Актуальність соціально-філософського осмислення Середньовіччя (як і феномену алхімії) автор убачає в кризі модерної цивілізації, що характеризується пошуками світоглядної альтернативи, прагненням ліпше зрозуміти сучасність, усвідомити тенденції духовного розвитку європейського соціуму. Цікавим в історіографічному аспекті є розгляд інтерпретації алхімії в академічному дискурсі XVIII – XXI ст. Характерною рисою алхімії виявляється принципова двоспрямованість її цілей – перетворення матерії та вдосконалення духу, – що вдало передано у визначенні феномена Г. Шепардом: “Алхімія – це мистецтво звільнення частин Космосу від темпорального існування та досягнення досконалості, яку становить для металів золото, а для людини – довголіття, безсмертя та, врешті-решт, звільнення”⁴. На думку К.М. Родигіна, в соціокультурний простір Європи алхімія інтегрується внаслідок зовнішньої культурної дифузії, однак це відбувається лише тому, що в цей період там склався комплекс умов для його існування.

Закордонні вчені також не обділили увагою феномен алхімії, до того ж розгляд проблеми відбувається з різних ракурсів. Наприклад, Н. В. Рогова в кандидатській дисертації⁵ розглянула антропологічний смисл алхімії. І лейтмотивом у неї звучить положення про те, що як явище культури алхімія – це міфотворення, практичне спрямування якого створила значними магією та ритуал, а теоретичне – філософствування.

Ю.Ф. Родиченков у дисертації⁶ представив епістемологічний аналіз феномена пізньої алхімії. Він добре розкрив сучасні підходи до алхімії та натурфілософії, показав особливості алхімічного трактату у світлі компаративного аналізу, який базувався на аналізі першоджерел латинською, польською та англійською мовами означеного періоду. У 2019 році вийшла ще одна його книга під назвою “Двадцять віків алхімії: від псевдо-Демокріта до наших днів”⁷. Вона охоплює історію Великого мистецтва від перших трактатів пізньої античності до сучасності. Основна мета автора – хронологічний і тематичний структурований виклад фактів – біографій та ідей алхіміків, специфіки алхімічних трактатів, еволюції

концепцій, образів і смислів грецької, ісламської та західноєвропейської алхімії. У додатках до книги в авторському перекладі подані тексти багатьох алхімічних трактатів.

В.М. Морозов темою дисертації обрав: “Алхімія в світлі філософської антропології”⁸. Своє дослідження він сконцентрував на особистості та їхню творчість у галузі алхімії. Детально вивчено таких дослідників як Бернард Гретуйзен, Генріх Ромбах, Петер Слотердайк. Прискіпливо автор дисертації підійшов до творчості таких алхіміків як полуміфічний Гермес Трисмегіст, Зосим Панополітанський, аль-Джабір, Альберт Великий, Роджер Бекон та Йоганн Штернхальс. Окремий розділ присвячений Парацельсу – “Парацельсіанський переворот”. Цей матеріал дає можливість ознайомлення з конкретними алхіміками та їхніми трактатами, зрозуміти філософію їх пошуку.

О.В. Клещевич присвятила свою дисертаційну працю проблемі змісту алхімічного трактату XVI–XVII ст.⁹ (2012 р.). Її цікавила роль герметизму й алхімії у формуванні культури пізнього Відродження. Авторка дуже вдало визначила роль герметизму в середні віки як такого, який просякнув усю культуру західноєвропейського суспільства, починаючи з епохи Відродження, з початку модний та широко прийнятий, потім – осміяний і “відставлений”. Але він залишив незгладимий слід в історії західноєвропейської думки.

В. Винокуров у праці “Алхімія в сучасному світі” аналізує класифікацію підходів до вивчення алхімії та зауважує, що практично в усіх окреслених підходах дослідники в той чи інший спосіб відзначають в алхімії певну єдність магії та науки¹⁰.

Було б несправедливо не згадати в контексті вивчення алхімії ім’я Вадима Львовича Рабиновича (уродження Києва). У 2012 р. була перевидана його книга “Алхімія як феномен середньовічної культури” (1979 р.)¹¹. У ній – спроба реконструкції образу середньовічної алхімії в її еретичному протистоянні з канонічним світосприйняттям. Автор виділяє деякі характерні риси алхімії: культуру тесту, рецептурний характер мислення, символізм, евристичність, зв’язок з магією та містикою. Безумовно, він оцінює алхімію як частину культури Середніх віків.

Дуже цікавий, на наш погляд, підхід до оцінки алхімії на основі хімічної методології. Це розгляд алхімічної практики з позицій сучасного природознавства. Реконструкцією дослідів алхіміків займалися А.Дж. Гопкінс¹² та К. ван Ньовенбург¹³, особливо це

³ Rodyhin K.M. Fenomen zakhidnoi alkhimii v sotsialno-filosofskomu vymiri [The phenomenon of Western alchemy in the socio-philosophical dimension], Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filosofskykh nauk, Vynnytsia, 2016, 249 p. [in Ukrainian].

⁴ Ibidem, P. 82.

⁵ Rohova N.V. Antropolohycheskyi smysl alkhymyy [Anthropological meaning of alchemy], dys. ... kand. fylos. nauk: 09.00.13, Rostov-na-Donu, 2004, 165 p. [in Russian].

⁶ Rodnychenkov Yu.F. Epistemolohycheskyi analiz fenomena pozdnei alkhymyy [Epistemological analysis of the phenomenon of late alchemy], Dysertatsiia na soyskanye nauchnoho stupenia kandydata fylosofskykh nauk, Moskva, 2009, 198 p. [in Russian].

⁷ Rodnychenkov Yu.F. Dvadsat vekov alkhymyy: ot psevido-Demokryta do nashykh dnei [Twenty centuries of alchemy: from pseudo-Democritus to the present day], SPb: Yzdatelstvo RKhHA, 2019, 565 p. [in Russian].

⁸ Morozov V.N. Alkhymia v svete fylosofskoi antropolohyy [Alchemy in the light of philosophical anthropology], avtoref. dys. na soyskanye uchenoi stepeny kandydata fylosofskykh nauk, SPb., 2011, 19 p. [in Russian].

⁹ Kleshchevych O.V. Problema soderzhaniya alkhymycheskoho traktata XVI–XVII vv. kak posobyia po dukhovnomu sovershenstvovaniyu cheloveka [The problem of the content of the alchemical treatise of the XVI–XVII centuries. as a manual for the spiritual improvement of a person], avtoref. dys. na soyskanye uchenoi stepeny kand. Kulturolohyy, SPb., 2013, 25 p. [in Russian].

¹⁰ Vynokurov V.V. Alkhymia v sovremennom myre – sol niger [Alchemy in the modern world – sol niger], Magnum Ignotum: Alkhymia. Yko-Ykonolohiya. Skholostyka [Magnum Ignotum: Alchemy. Iconology. Scholasticism], Moskva: Knyzhnyi dom “Lybrokom”, 2012, P. 27–196.

¹¹ Rabynovych V.L. Alkhymia [The Alchemy], SPb.: Yzd-vo Yvana Lymbakha, 2012, 704 p. [in Russian].

¹² Hopkins A.I. A “Defence of Egyptian Alchemy”, *Isis*, 1938, Vol. 28, P. 424–431 [in English].

¹³ Niewenburg C.I. van. “The Chemical Composition of the Philosopher’s Stone”, *Sout African Industrial Chemist*, 1963, Vol. 17, N. 6, P. 232–133 [in English].

стосувалося встановлення хімічної природи “філософського каменю”. У цьому ж ракурсі розглядали проблему Дж. Шрьодер¹⁴, Л. Принчипе¹⁵, А. Трумен Шварц та Дж. Кауффман¹⁶, В. Карпенко¹⁷, М. Родигін¹⁸ та І.Родигіна та ін.

Існує також археологічний підхід до вивчення алхімії. У його полі уваги – лабораторне приладдя, графіті, монети, медалі, інші артефакти. Винайдений давньоєгипетськими жерцями спосіб бальзамування трупів також входить до зацікавлень учених. До наших днів, як відомо, збереглася велика кількість мумій зі стародавнього Єгипту.

Відомий психоаналітик К.-Г. Юнг алхімію вважав як певний етап історії психології, що дозволяє відкрити глибинну структуру душі і несвідомого. У цьому сенсі для нього символізм, характерний для алхіміків, показує стадії внутрішнього розвитку людини, психологічної трансформації алхіміка. У символах психоаналітик убачав архетипічну природу алхіміків¹⁹.

Один з найвідоміших релігієзнавців М. Еліаде розглядав алхімію як універсальний релігійний феномен, як духовну техніку. Він убачав явище алхімії на певному етапі розвитку архаїчних міфів, анімізму, містеріях, характерних для ремісників, ковалів, металургів з давніх часів. Алхімік, на його погляд, був “господарем вогню”, який прагнув взаємодіяти з Природою, допомагаючи прискорити темп трансмутациї матерії²⁰.

Отже, історіографія, присвячена феномену алхімії, достатньо об’ємна. Вона дозволяє різнобічно оцінювати явище, яке проявлялося з давніх часів до появи хімії як науки в XVII ст.

У наші дні сучасні цифрові технології дозволяють використовувати в процесі дослідження тексти алхімічних трактатів, тобто долучатися до **джерельної бази** феномену алхімії. Згадаємо праці деяких алхіміків: Гермес Трисмегіст – “Смарагдова скрижаль”, “Трутина Гермеса”, “Медична астрологія”; Зосим Панополітанський (350–420 рр.) – “Золота людина”, “Видіння”; Джабір ібн Хайан (Гебер) (721–815 рр.) – “Книга про дзеркала”, “Книга отрут і протиотрут”, “Книга милосердя”; Ар-Разі (865–925) – “Книга таємниць”, “Книга таємниці таємниць”; Авіценна (980–1037) – “Канон медицини”, “Книга цілющих засобів”; Альберт Великий (1193–1280) – “Книжка про алхімію”, “Малий алхімічний звід”, “Книга про причини і властивості елементів”; Роджер Бекон (1214–1294) – “Велика праця”, “Мала праця”, “Третя праця”; Псевдо-Гебер (XIV ст.) – “Сума досконалостей”; Теофраст Парацельс (1493–1541) – “Про німфи, сільфі, пігмеї, саламандри та інші духи”, “Таємниці алхімії, відкриті в

природі планет”, “Книга архидоксій”; Георгіус Агрікола (1494–1555) – “Про металургію”; Андреус Лібау (Лібавій) – підручник з алхімії (1597); Йоганн Батист ван Гельмонт (1577–1664) – “Про життя вічне”; Василь Валентин – “Тріумфальна колісниця антимоноію” (1599–1604); Николя Фламель (1330–1418) – “Заповіт”, “Таємний опис благословенного каменю, названого філософським”, “Філософське резюме”; Роберт Бойль (1627–1691) – “Скептичний хімік”; Джордж Старки (1628–1665) – “Піротехніка”, Сен-Жермен (1710–1822) – “Курс алхімії. Наука аутотрансформації” та ін.

Для розуміння філософії пошуків суті речей можна використати праці давньогрецьких мудреців Анаксимена (595–525 р. до н.е.), Геракліта (540–475 р. до н.е.), Емпідокла (490–430 р. до н.е.), Арістотеля (384–322 р. до н.е.), Левкіппа (500–444 р. до н.е.), Демокріта (470–360 р. до н.е.), які збереглися до наших днів.

Історичний огляд. Вогонь у житті людини зіграв революційну роль. Приготування їжі на вогні – це вже хімія як мистецтво перетворення речовин. Вогонь показав, що може змінити природні метали. Відкриття консервуючих властивостей солі, обробка шкір тварин, гончарство, виплавка міді, бронзи, заліза, золота – це все вже існувало в давньому періоді. Стародавнім єгиптянам було відомо бальзамування трупів (мумії), косметика, виплавка металів з руд, виробництво барвників, виготовлення скла та кераміки, гончарне виробництво та медицина (виготовлення ліків та отрут).

В античній Елладі філософи шукали природу та структуру речовин, причинно-наслідкові зв’язки (Фалес з Мілету – першооснова всього суцього вода; Анаксимен – повітря, Геракліт – вогонь, Емпідокл – вогонь, повітря, вода та земля; Арістотель – елементи-стихії; Левкіпп та Демокріт – атомістична теорія). У давній Індії виробляли барвник індиго, друкували малюнки на тканинах, виплавляли мідь, бронзу, залізо, олово, свинець, срібло, золото, знали ртуть, сурму, квасці, нашатир, використовували добрива і ліки. У давньому Китаї виплавляли цинк, використовували таємне чорнило, магній, навіть алюміній. Їм належить першість у виробленні фарфору, чорного порошку, паперу, цукру з рослин. Китайський алхімік Вей По-Ян виробив таблетки безсмертя (“ху-ша” та “тан-ша”). Єгипетська Александрія при Птолемах практикувала металургію, техніку позолоти, посріблення, лудження, технології добування барвників. З’явилися як окремі товари сода, галун, купорос, оцет, мінеральні та органічні барвники, ліки. Єгиптяни відкрили нашатир. Тут діяли відомі алхіміки: легендарний Гермес Трисмегіст, який нібито отримав філософський камінь; Болос з Менде (Псевдо-Демокріт), який розвинув вчення про трансмутацию

¹⁴ Schroeder I.C. “Chemical Interpretation of Alchemy”, *I. Chem. Educ.*, 1987, Vol. 64, N. 12, P. 994–995 [in English].

¹⁵ Principe L. “Chemical Translation” and the Role of Impurities in Alchemy: Examples from Basil Valentine’s Triumph-Wagen”, *Ambix*, 1987, Vol. 34, N. 1, P. 21–30 [in English].

¹⁶ Truman Schwartz A. “Experiments in Alchemy. Part II: Medieval Discoveries and “Transmutations”, *I. Chem. Educ.*, 1976, Vol. 53, N. 4, P. 235–239 [in English].

¹⁷ Karpenko V. “Transmutation: The Roots of the Dream”, *I. Chem. Educ.*, 1995, Vol. 72, N. 5, P. 383–385 [in English].

¹⁸ Rodygin M.Iu., Rodygina I.V. On Chemical Modeling of an Alchemical Process, *I. Chem. Educ.*, 1997, Vol. 74, N. 8, P. 949–950 [in English].

¹⁹ Yunh K.H. *Psykholohyia y alkhymyia [Psychology and alchemy]*, perevod S.L. Udovyyk, Moskva: Refl-buk, Kyiv; Vakler, 1997, 592 p. [in Russian].

²⁰ Eliade M. *Aziatskaya alkhimiya [Asian alchemy]*, per. s rum. A. A. Starostinoy, Aziatskaya alkhimiya, Moskva, Yanus-K, 1998, P. 41–76 [in Russian]; Eliade M. *Kuznetsy i alkhimiki [Blacksmiths and alchemists]*, per. s frants. N.A. Mikhaylova, T.V. Tsiv’yan, Aziatskaya alkhimiya [Asian alchemy], Moskva, Yanus-K, 1998, P. 140–253 [in Russian]; Eliade M. *Posuly ravnodenstviya. Zhatva solntsevorota [Promises of the Equinox. Solstice Harvest]*, per. A. A. Starostinoy, Moskva, Kriterion, 2008, 464 p. [in Russian].

металів; Зосим Панополітанський. Певні успіхи алхімія здобула в арабському світі. Серед відомих алхіміків Джабір ібн Хайян (Гебер), Аль-Разі, Авіценна (відкидав трансмутацію металів, займався ліками). Відомі алхіміки класичного європейського етапу алхімії – це Альберт Великий, Роджер Бекон, Бертольд Шварц, Нікола Фламель, Арнольд з Вілланови, Раймонд Луллій, Псевдо-Гебер, Бонавентура Фіданца, Василь Валентин, Йоган Фрідріх Бетгер і багато інших.

У період занепаду алхімічних ідей з'являється нова течія – ятрохімія. Її провідники Георг Бауер (Агрикола) та Теофраст Гогенгейм (Парацельс) головним завданням хімії вважали не пошуки шляхів виготовлення золота, а виготовлення лікарських засобів. Вони хотіли об'єднати хімію і медицину в одну науку – ятрохімію.

Ставлення до феномену алхімії протягом часу змінювалося. З поширенням просвітницького раціоналізму алхімію вважали псевдонаукою, у XIX столітті ряд учених визначили її як протохімію. У період домінування марксистсько-ленінської ідеології оцінка алхімії стала амбівалентною: вона сприймалася як реакційне антинаукове вчення, що була на службі у експлуататорів, але іноді визнавалася як важливий і логічний етап у розвитку суспільства. Часто у зваженій історико-хімічній інтерпретації явище сприймалося як етап еволюції інтелектуальної історії людства.

Висновок. Наявність матеріалу про донауковий період розвитку хімії, його дидактична значимість як у науково-хімічному, так і в гуманітарному аспектах, дозволяє створення додаткового освітнього контенту для студентів медичного університету.

Такий курс дозволить студентам уявити собі картину розвитку теоретичних і практичних знань у галузі хімії, їхній зв'язок з медициною в історичному аспекті. Він забезпечить засвоєння знань з етапів становлення хімії як науки та діалектики її розвитку, про безперервний зв'язок з виготовленням лікарських засобів. Слухачі курсу засвоять еволюцію та закономірності розвитку хімічних знань. Крім того, курс має сприяти розумінню гуманітарної складової алхімічного етапу в розвитку хімії та філософії, антропології та культурології.

Gerush Igor, Moysey Antony. Pre-scientific period of chemistry development. Before stating the question. Abstract. The purpose of article is to study the availability of historiographical and source studies opportunities for didactic use of the topic of the pre-scientific period of chemistry, bearing in mind both the natural sciences and the humanities. The methodological basis was the study of historiography and the source base of the topic, especially the alchemical period of development of chemical knowledge. **Conclusions.** The availability of the material in the pre-scientific period of development of chemistry as a research spere, didactic significance in both scientific and chemical and humanitarian aspects allows the creation of a study subject for medical students. This study

subject brings students to understanding, how to develop theoretical and practical knowledge in the field of chemist research and its impact on medical science in the historical aspect. It will ensure the acquisition of the main essence from the stages of formation of chemistry as a science and dialectic of its development, the continuous connection with the manufacture of drugs. Students of the course will learn the evolution and patterns of development of chemical knowledge. In addition, the study subject should contribute to the understanding of the humanitarian component of the alchemical stage in the development of chemistry and philosophy, anthropology and culture.

Keywords: the pre-scientific period of chemistry as a science, alchemy, didactic significance, study subject.

Ігор Геруш – кандидат медичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Буковинського державного медичного університету. Напрями наукових досліджень: вивчення окисидантної та антиоксидантної систем, системи утворення гідроген сульфїду за умов норми та при патології; дослідження впливу препаратів мелатоніну та ехінацеї туртурової на організм; вивчення та впровадження нових навчальних технологій. Автор понад 275 наукових праць, зокрема: 3 монографії, 22 навчальних та навчально-методичних посібників.

Igor Gerush – PhD of Medical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Research and Teaching of the Bukovinian State Medical University. Areas of research: study of oxidative and antioxidant systems, systems of hydrogen sulfide formation under normal conditions and in pathology; study of the effects of melatonin and Echinacea purpurea on the body; study and implementation of new educational technologies. Author of more than 275 scientific papers, including: 3 monographs, 22 textbooks and teaching aids.

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, головний редактор українсько-румунського наукового журналу "Актуальні питання суспільних наук та історії медицини". Коло наукових інтересів: Історія України та української культури, традиційна культура населення Буковини, взаємовплив в сфері традиційної культури українського та східнороманського населення Буковини, процеси етнокультурної ідентичності у прикордонних регіонах. Автор понад 220 наукових праць, у т. ч. 7-и монографій, 2 брошури.

Moysey Antony – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University, editor of the Ukrainian-Romanian scientific journal "Current issues of social sciences and history of medicine". Scientific interests are such as: history of Ukraine and Ukrainian culture, traditional culture of the population of Bukovina, mutual influence in the sphere of traditional culture of the Ukrainian and East-Romanian population of Bukovina, processes of ethnocultural identity in the border regions. The author of more than 220 scientific works, including 7 monographs, 2 brochures.

Received: 18.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© I. Gerush, A. Moysey, 2021

ІСТОРИЯ ВІДКРИТТЯ АДРЕНАЛІНУ

Тетяна САВЧУК, Альона КОВПАК,

Буковинський державний медичний університет,
Чернівці, Україна

Наталія СЕМЕНЕНКО,

Міська поліклініка №3, м. Чернівці
savchuk.tetiana@bsmu.edu.ua,

HISTORY OF ADRENAL DISCOVERY

Tetiana SAVCHUK, Alona KOVPAK

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine

Natalia SEMENENKO,

City Polyclinic №3, Chernivtsi

ORCID 0000-0001-5601-2244 Resercher I-1501-2016

Савчук Тетяна, Ковпак Алена, Семененко Наталія. История открытия адреналина. Цель статьи.

Адреналин стал символом чего-то рискованного и по-своему привлекательного, но такое адреналин с точки зрения нейрофизиолога – цель предлагаемой статьи. Мы поставили также своей целью изучить исторические этапы, предшествовавшие открытию гормонов надпочечников, применяя сравнительный и исторический методы. **Актуальность исследования.** Важную роль в исследовании свойств адреналина сыграло предсказание хирурга из Лейпцига Генриха Брауна о возможности применения адреналина при местной анестезии. Так адреналин получил широкое применение в анестезиологии, что остается актуальным до сегодняшнего дня. **Выводы.** Исследование исторических сведений об открытии гормонов сформировывает целостное представление и расширяет знания в области физиологии и патофизиологии эндокринной системы.

Ключевые слова: адреналин, история нейрофизиологии, открытие нейромедиаторов.

Introduction. Since the discovery of the adrenal glands, no one knew their functions in the body. However, experiments have shown that they are critical to life, since their removal leads to the death of laboratory animals.

In the second half of the 19th century, extracts of the adrenal glands were studied by the Englishmen George Oliver and Edward Sharpey-Schafer, as well as the Pole Napoleon Cybulsky. They found that the administration of the extract greatly increased blood pressure in the test animals. The discovery led to a real race to find the substance responsible.

So, in 1898, John Jacob Abel obtained a crystalline substance that increases blood pressure from an extract of the adrenal glands. He named it epinephrine. At the same time, the German von Fruth independently isolated a similar substance and named it suprarenin. Both of these substances had the property of increasing blood pressure, however, their effects differed from the extract.

Two years later, the Japanese chemist Yokichi Takamine improved Abel's purification technology and patented the resulting substance, giving it the name adrenaline.

Adrenaline was first artificially synthesized in 1904 by Friedrich Stolz.

Historiography of the question. Foreign scientists W. Sneader studied the history of the discovery in The discovery and synthesis of epinephrine gives a complete description of the historical moments of the discovery¹. Aronson, J.K. in the work

Where name and image meet: The argument for adrenaline studied the history of the adrenal glands². Jeffrey Aronson is a clinical pharmacologist studying the main effects of adrenaline and the discovery of this amazing hormone.

The aim of our study was to analyze the historical stages of the discovery of adrenal hormones, namely adrenaline.

Main part. In 1894, George Oliver and Edward Shafer demonstrated the vasoconstrictor (vasoconstrictor) and pressor effects of adrenal extract. George Oliver, a doctor from Harrogate, used all his free time to conduct experiments, he developed the equipment himself, which he then used for research. Oliver used a device he had designed to measure the thickness of the radial artery.

The adrenal glands of slaughtered cattle served as the material for obtaining the extract of the adrenal medulla, and the object of the study and the first tester was his little son.

During the experiments, Oliver discovered a narrowing of the radial artery after an injection of an extract of the adrenal glands of sheep, which he reported to the London professor Schafer. He was initially skeptical of Oliver's results.

The doctor insisted on demonstrating the experiment and continued to convince the professor of the truth of his conclusions. In the end, Schafer allowed the substance brought by Oliver to be injected into the dog's vein, and, to his surprise, immediately after the injection of the extract into the animal, the level of mercury on the manometer began to rise - the drug worked³.

¹ Sneader W. "The discovery and synthesis of epinephrine", *Drug News Perspect*, 2001, Oct, N 14(8), P. 491–494 [in English].

² Cameron R. B., Beeson C. C., Schnellmann R. G. "Development of Therapeutics That Induce Mitochondrial Biogenesis for the Treatment of Acute and Chronic Degenerative Diseases", *J Med Chem*, 2016, Dec 8, N 59 (23), P. 1134–1138. [in English].

³ Faria J. C. P., Victorino C. A., Sato M. A. "Epinephrine in pediatric cardiorespiratory arrest: when and how much?", *Einstein (Sao Paulo)*, 2020, Jan, N 18 [in English]; Grevsen J. V., Kirkegaard H., Kruse E., Kruse P. R. "Early achievements of the Danish pharmaceutical industry", *Theriaca*, 2016, N 43, P. 9–61 [in English].

They conducted further research together, and by 1895 Oliver and Schaefer already had at their disposal aqueous, alcoholic and glycerin solutions of the adrenal gland extract, which had vasoconstrictor and pressor effects. In the same year, researchers for the first time prepared extracts of the adrenal glands of patients with Addison's (bronze) disease. It was found that these extracts do not contain the pressor substance previously found in normal glands.

In 1897 John Abel isolated pure adrenaline from the adrenal glands of sheep and reported on obtaining an active substance that can quickly increase blood pressure and heart rate, and improve airway patency. Abel published the results of his experiments and named the resulting substance "epinephrine".

Abel did not file a patent application for the discovery and use of the drug, which later served as a pretext for disputes about the discoverer of adrenaline. Following Abel in 1900, the technology for obtaining the active substance of the adrenal medulla was developed by Jokichi Takamine, who described the chemical formula of the substance and gave it the name "adrenaline". It was he who received the US patent for the manufacture of the drug. However, Abel did not try to defend his rights in court, only in articles in scientific journals he expressed his indignation. Although he acknowledged that Taccamine isolated the crystalline form of the substance, he believed that this substance was not pure and the chemical formula was not correct⁴.

His assumptions were confirmed - the formula obtained by Takamine was not entirely correct, and the first commercial drug of one of the US pharmaceutical companies was a mixture of adrenaline and norepinephrine. But Abel himself did not single out the hormone in its pure form, but rather its benzene derivative. In 1900, the German scientist Otto von Furth published a report on his drug, isolated from an extract of the adrenal glands, suprarenin.

Using von Furth's methods, it was possible to obtain a substance that was sufficiently stable and had strong physiological effects. Abel, after the discovery of suprarenin, began to study the differences between it, adrenaline and epinephrine. The next researcher - Thomas Aldrich - in 1902 determined a more correct formula for adrenaline and gave a detailed description of the structure of adrenaline and norepinephrine. While scientists were engaged in elucidating the effects of the substances obtained, the drug was produced and sold under various names.

Doctors were not inferior to pharmacists - they tried to treat almost any disease with a new drug. NP Trinkler, for example, made a report on the treatment of cancerous tumors by subcutaneous injections of adrenaline; and this is not the only example.

As a result, epinephrine preparations under various trade names entered the pharmaceutical market in huge quantities.

These drugs often did not pass clinical trials and differed significantly in their effect on the body. Of course, it was not without sad consequences, since adrenaline has a lot of undesirable effects that have not yet been fully studied in the well-established production of the drug.

In addition, preparations produced by pharmaceutical companies often did not have the desired therapeutic effect, which was partly due to insufficiently careful manufacture, and partly to the poor quality of the dishes and solutions used when pouring the extract.

According to Schultz's study of samples of marketed adrenaline, which was produced by various companies, it turned out that of the 7 studied samples of epinephrine, only 3 had an activity equal to that of the standard. The activity of other drugs ranged from 3.75% to 71% of the required. Some solutions turned out to be unusable and even unsafe, others had an effect only immediately after opening from the package, and then quickly deteriorated.

Russian scientists also made a significant contribution to the discovery and study of adrenaline⁵.

Professor Cybulsky and his collaborator Simanovich began research on the function of the adrenal glands in 1891.: they made an aqueous extract from the adrenal medulla and began to study in detail its physiological effect on the blood circulation and respiration of animals.

Cybulsky tried to determine the chemical composition of the substance, but he failed, because after evaporating the extract, too small amounts of the pure product remained.

The real triumph of science was the artificial synthesis of adrenaline, carried out for the first time by Friedrich Stolz and, independently of him, by Kh. D. Dakin. Friedrich Stolz worked for the Holkest company. In 1904, the laboratory of the pharmaceutical company "Holkest" launched the industrial production of adrenaline by chemical synthesis, which began to be produced under the trade name "Suprarenin". The advantage of an artificial preparation was that, due to the constancy of its composition and purity, it can be dosed more accurately. In addition, it stored better and did not have many of the side effects of natural adrenaline preparations. The synthesis of adrenaline soon led to the establishment by Ernst Josef Friedmann in 1906 of its exact structural formula⁶.

Of great importance for the further spread of the medical use of adrenaline was the proposal of the Leipzig surgeon Heinrich Braun to use adrenaline for local anesthesia by adding it to a cocaine solution. In 1902, Brown introduced the method of adding adrenaline to cocaine solutions into clinical practice and showed that this agent endows anesthetic solutions with exceptionally valuable properties: it enhances the anesthetic effect of cocaine and increases the duration of pain relief. At the same time, the risk of general intoxication with cocaine is significantly reduced, since the slowdown in the absorption of the solution prevents excessive intake of cocaine into the blood.

In addition, the vasoconstrictive effect of adrenaline causes vasospasm and, consequently, anemia in the area of the surgical field, which reduces bleeding during surgery and improves the conditions for examining the surgical field.

All these properties proved to be extremely valuable, and to this day, an indispensable requirement for every new local anesthetic is the ability to combine it with adrenaline.

⁴Grevesen J. V., Kirkegaard H., Kruse E., Kruse P. R. "Early achievements of the Danish pharmaceutical industry", *Theriaca*, 2016, N (43), P. 9-61 [in English].

⁵Boyanova L. "Stress hormone epinephrine (adrenaline) and norepinephrine (noradrenaline) effects on the anaerobic bacteria", *Anaerobe*, 2017, Apr, N 44, P. 13-19 [in English].

⁶Sheikh A., Shehata Y. A., Brown S. G., Simons F. E. "Adrenaline (epinephrine) for the treatment of anaphylaxis with and without shock", *Cochrane Database Syst Rev*, 2008, Oct 8, 2008, N 4 [in English].

Adrenaline has also found wide application in other areas of medical practice: in surgery – to stop bleeding; in therapy – to stimulate alpha – and beta-adrenergic receptors in various diseases and for relief, for example, attacks of bronchial asthma; in endocrinology – with an overdose of insulin (with hypoglycemic coma); in ophthalmology – to lower intraocular pressure in glaucoma in the form of eye drops, in otorhinolaryngology – as vasoconstrictor drops for rhinitis and nosebleeds; in allergology – with laryngeal edema and with immediate allergic reactions caused by drugs, sera and other allergens; in anesthesiology and resuscitation – with allergic reactions during anesthesia, cardiac arrest, to eliminate atrioventricular blockade.

Conclusions. The study of historical information about the discovery of hormones forms a holistic view and expands knowledge in the field of physiology and pathophysiology of the endocrine system.

Савчук Тетяна, Ковпак Альона, Семененко Наталія.
Історія відкриття адреналіну. Назви більшості нейромедіаторів мало відомі пересічному громадянину. Але згадка про адреналін відразу породжує цілу бурю асоціацій. У чийсь голові виникне профіль Джейсона Стетхема з однойменного фільму. **Мета статті.** Адреналін став символом чогось ризикованого та по-своєму привабливого, але що таке адреналін з погляду нейрофізіолога – мета пропонованої статті. У низці досліджень було показано, що у спортсменів під час тренувальних та змагальних навантажень посилюється активність симпатико-адреналової та гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової систем. У цьому випадку спостерігається активація фізичного навантаження механізмів загальної адаптації, що призводить до змін у гормональному спектрі, що забезпечує мобілізацію як енергетичного, так і пластичного резерву організму, а також його відновлення. Одна з груп стресових гормонів виробляється мозковим шаром надниркових залоз і називається катехоламінами. До цієї групи входять гормони адреналін та норадреналін. Обидва гормони синтезуються з амінокислоти тирозину під впливом нервових імпульсів. Головним гормоном цієї групи є адреналін. Ми поставили за мету вивчити історичні етапи, які передували відкриттю гормонів наднирників, застосовуючи порівняльний та історичний методи. **Актуальність дослідження.** У 1894 р. Джордж Олівер та Едвард Шефер продемонстрували

вазоконстрикторний (судинозвужувальний) та пресорний ефект витяжки з надниркових залоз. Важливу роль в дослідженні властивостей адреналіну відіграло передбачення хірурга з Лейпцига Генріха Брауна, про можливість застосування адреналіну при місцевій анестезії. Так адреналін, здобув широкого застосування в анестезіології, що залишається актуальним до сьогоднішнього дня. **Висновки.** Вивчення історичних відомостей про відкриття гормонів формує цілісне уявлення і розширяє знання в галузі фізіології і патофізіології ендокринної системи.

Ключові слова: адреналін, історія нейрофізіології, відкриття нейромедіаторів.

Савчук Тетяна – кандидат медичних наук, асистент кафедри фізіології імені Я. Кіришенблата Буковинського державного медичного університету. У доробку автора 30 наукових праць. Коло наукових інтересів: історія розвитку фізіології, історія медсестринства, фізіологія нервової системи.

Savchuk Tatiana – PhD, Assistant Professor of Physiology named after Ya. Kirshenblata of Bukovinian State Medical University. Author of 30 scientific works scientific research: history of physiology, history of nursing, physiology of the nervous system.

Ковпак Альона – кандидат фармацевтичних наук, асистент кафедри патологічної фізіології Буковинського державного медичного університету. Коло наукових інтересів: історія медицини, історія патофізіології, патофізіологія цукрового діабету. Автор біля 40 наукових статей та публікацій.

Kovpak Aliona - candidate of pharmaceutical science assistant of pathophysiology department of Bukovinian State Medical University. Co-author of 40 scientific articles. Research interests: history of medicine, history of pathophysiology, pathophysiology of diabetes mellitus.

Семененко Наталія – лікар-терапевт міської поліклініки №3 м. Чернівці. Автор 10 наукових статей. Наукові інтереси: пульмонологія, кардіологія.

Semenenko Natalia - doctor-therapist of the city polyclinic №3 in Chernivtsi. Author of 10 scientific articles. Research interests: pulmonology, cardiology.

Received: 16.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© Т. Savchuk, А. Kovpak, N. Semenenko, 2021

ІСТОРИЯ ВИВЧЕННЯ ХРОНОРИТМІЧНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ФІЗІОЛОГІЧНИХ ФУНКЦІЙ ОРГАНІЗМУ ЛЮДИНИ

Інга ТИМОФІЙЧУК, Світлана СЕМЕНЕНКО,

Ксенія СЛОБОДЯН,

Буковинський державний медичний університет,

Чернівці, Україна

Василь СЕМЕНЕНКО,

Чернівецька обласна психіатрична лікарня, м. Чернівці

semenenko.svitlana@bsmu.edu.ua;

HISTORY OF STUDYING CHRONORITHMS IN THE REGULATION OF PHYSIOLOGICAL FUNCTIONS OF THE HUMAN ORGANISM

Inha TYMOFIYCHUK, Svitlana SEMENENKO,

Ksenia SLOBODYAN,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine

Vasyl SEMENENKO,

Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital, Chernivtsi

ORCID 0000-0002-6124-1938; Researcher ID I-1201-2016

ORCID 0000-0003-2617-9697;

Тимофійчук Інга, Семененко Светлана, Слободян Ксенія, Семененко Василь. Вступлення. Согласно данным литературных источников, биологические ритмы человека – это определенные частоты, от скорости и замедления которых зависит функционирование органов и систем организма человека, его психологическое состояние. У здоровых людей ритмы физиологических процессов синхронизированы как между собой, так и с ритмами окружающей среды, а синхронизация биоритмов, сохранение их фазовых соотношений обеспечивают оптимальные условия функционирования организма и являются признаком здоровья. **Цель** этого исследования состоит в изучении исторических аспектов хроноритмической регуляции физиологических функций организма человека и анализе влияния десинхроноза. **Материалы и методы.** Анализ отечественной и зарубежной литературы, где освещаются физиологическое значение хроноритмов и проблемы десинхроноза и исторические этапы. **Основная часть.** Роль эпифиза и эпифизарного гормона мелатонина в суточной и сезонной ритмике, режиме сна-активности на сегодняшний день бесспорна. У животных и человека секреция мелатонина эпифизом совпадает с обычными часами сна. Есть гипотеза, что мелатонин играет важную роль в открытии так называемых ворот сна и в торможении режимов активности. Секреция мелатонина подчинена циркадианному ритму. Концентрация гормона в крови максимальна в темное время суток, минимальная – в светлое. Синтез и активность гормона увеличивается после заката, а пик концентрации отмечается около 3 часов ночи. **Выводы.** Анализ изменений хроноритмов и их несоответствия помогает определить: 1. Новые подходы к диагностике, профилактике и совершенствованию временных схем лечебных мероприятий при заболеваниях разных форм. 2. Воздействие десинхронии на органы и системы организма. 3. Роль механизмов адаптации организма к среде.

Ключевые слова: биоритмы человека, десинхронозы, эпифиз, мелатонин.

Introduction. According to literature sources, human biological rhythms are certain frequencies, the speed and deceleration of which depend on the functioning of organs and systems of the human body, its psychological state. During the existence of life on Earth, certain cycles have been formed, which are accurately and periodically repeated in time and space. According to them, many processes take place in the human body. If a person does not live in accordance with these processes, there is desynchrony - a violation of chronobiorhythms.

The main body of the article. Doctors have long known about the rhythmic organization of certain body functions. In Tibetan medicine, the concept of biorhythms has become basic in the idea of the functioning of the organism, and their study was formed in the twentieth century as a field of medical and biological research. The existence of many periodic processes, the diversity of their relationships in biological systems. This contributed to the recognition of the principle of rhythmicity as a universal

form of organization of wildlife.

The purpose of this study is to study the history of chronorhythms in the regulation of physiological functions of the human body and analysis of the effects of desynchrony.

The adaptation of organisms in the process of evolution took place in the direction of the development of their structural organization and coherence in time and space of activity of different functional systems. On the problem of perception of time by animals and humans worked I.P. Pavlov, V.M. Bekhterev, S.S. Korsakov. Ecological and physiological aspects of rhythmic processes were studied by V.V Slonim. The role of biorhythms in the regulation of body functions, their changes in space flight – V.V. Parin.

The stability of the periodicity of changes in light, temperature, humidity, geomagnetic field and other environmental parameters due to the movement of the Earth and Moon around the Sun, allowed living systems to develop stable and resistant to external time programs,

which are biorhythms.

Biorhythmology is engaged in elucidation of the organization of biological systems, the role of the time factor in the implementation of biological phenomena and the behavior of living systems, nature, conditions of origin and significance of biorhythms for organisms. One of the areas of biology - chronobiology - studies the biorhythms and mechanisms that underlie them.

Aghajanyan found that chronomedicine is on the border of biorhythmology and clinical medicine, which studies biorhythms in the course of various diseases, develops rational schemes of treatment and prevention, taking into account biorhythms and their disorders.

Biorhythms are the result of natural selection. In the struggle for existence survived only those organisms that could perceive time and respond to it. There are about 900 functions that have a daily frequency. Different body functions have different rhythms of intensity.

The nature of changes in the circadian rhythm of functions is determined by the action of etiological factors and reflects the specifics of pathological processes that caused such a restructuring, ie carries diagnostic information. The study of chronobiological patterns creates a theoretical basis for the development of methods for identifying risk factors for development, early diagnosis, prognosis of pathology. The experience of other countries can be used only partially, as chronobiorhythms are influenced by lifestyle, intensity of physical activity during the day, the ratio of sleep and activity periods, time of year.

During the day the intensity of mitotic division changes: the highest rate of cell division in the morning, at night it decreases. The activity in the glomeruli is highest between 3 o'clock at night and 6 o'clock in the morning. In most people, the highest bioelectrical activity of the brain is observed in the morning (from 8 o'clock to 12 o'clock), in the evening (between 17 o'clock and 19 o'clock). However, there are individuals in whom high efficiency occurs at night (especially during mental work).

The number of platelets in a person's peripheral blood decreases at night and increases in the morning and afternoon. The content of angiotensin is highest in the morning and decreases to a minimum at 18 hours, so the data of daily activity of various human systems must be considered in the clinic. To define rhythms that are synchronous with the rhythms of the environment, use the terms circadian (round the clock), circatidal (tidal), circular (around the moon), zircannual (around the year).

1. high frequency (less than 0.5 hours).

2. Medium frequency: ultradian (from 0.5 h to 20 h), daytime, infradian (from 28 h to 6 days).

3. Low frequency: whitewashed, lunar, annual.

Depending on the biological role, rhythms are considered both adaptive and functional.

The concept of the circadian system of the organism, the functional parts of which are the suprachiasmatic nuclei of the hypothalamus (SNH), the pineal gland (PG), the retina and the nerve pathways that connect them, has been adopted and are considered to be the main generator of biorhythms of most body functions, which is extremely sensitive to the influence of various environmental factors.

Endogenous regulation of melatonin production is carried out by QOL, and external correction - by the photoperiod.

There are two types of desynchrony - internal (inconsistency of biological rhythms of the organism) and external (violation of the synchronization of the body's own biorhythms with the rhythms of the environment). Desynchronoses can be the cause of pathological conditions and accompany them.

Today, biorhythmic approaches in Ukraine are being developed in almost all branches of medicine, as the predicted circadian fluctuations can help in the diagnosis of certain diseases, and the goal of chronotherapy is to synchronize treatment with internal fluctuations in intensity.

Conclusions. Analysis of changes in chronorhythms and their inconsistency helps to determine:

1. New approaches for diagnosis, prevention and improvement of time schemes of therapeutic measures in diseases of various forms.

2. The impact of desynchrony on the organs and systems of the body.

3. The role of mechanisms of adaptation of the organism to the environment.

Тимофійчук Інга, Семененко Світлана, Сlobodian Ксенія, Василь Семененко. Історія вивчення хроноритмічної регуляції фізіологічних функцій організму людини. Вступ. Згідно з даними літературних джерел, біологічні ритми людини – це певні частоти, від швидкості та уповільнення яких залежить функціонування органів та систем організму людини, її психологічний стан. У здорових людей ритми фізіологічних процесів синхронізовані як між собою, так і з ритмами навколишнього середовища, а синхронізація біоритмів, збереження їх фазових співвідношень забезпечують оптимальні умови функціонування організму та є ознакою здоров'я. Мета цього дослідження полягає у вивченні історичних аспектів хроноритмічної регуляції фізіологічних функцій організму людини та аналізі впливу десинхронізу.

¹ Byeon Y, Lee HY, Lee K, Park S, Back K. "Cellular localization and kinetics of the rice melatonin biosynthetic enzymes SNAT and ASMT", *J Pineal Res*, 2014, V. N 56, P. 107–14 [in English].

² Tymchenko H. M. "Khronolohichniy pasport yak zasib optymizatsii rezhymu dnia studentiv klasychnoho universytetu" [Chronological passport as a means of optimizing the daily routine of students of the classical university], *SCIENCERISE*, 2014, N 4, Vol. 1; 4, P. 27–33 [in Ukrainian].

³ Bedont J. L., Newman E. A., Blackshaw S. "Patterning, specification, and differentiation in the developing hypothalamus", *Wiley Interdiscip Rev Dev Biol*, 2015, N 4 (5), P. 445 [in English].

⁴ Manchester L. C., Coto-Montes A., Boga J. A., Andersen L. P., Zhou Z., Galano A., et al. "Melatonin: an ancient molecule that makes oxygen metabolically tolerable", *J. Pineal Res*, 2015, N 59(4), P. 403 [in English].

⁵ Vinod C., Jagota A. "Melatonin reduces traumatic brain injury-induced oxidative stress in the cerebral cortex and blood of rats", *Neural Regen. Res*, 2016, N 9(11), P. 1112 [in English].

⁶ Pekny M., Wilhelmsson U., Pekna M. "Melatonin antioxidative defense: Therapeutical implications for aging and neurodegenerative processes", *Neurotox. Res*, 2014, N 23(3), P. 267 [in English].

⁷ Tan DX, Chen LD, Poeggeler B, Manchester LC, Reiter RJ. "Melatonin: a potent, endogenous hydroxyl radical scavenger", *Endocr J.*, 1993, V. N1, P. 57–60 [in English].

⁸ Agadzhanian N. A., Brunin D. V., Radysh I. V. "Chronophysiological features of Central hemodynamic in women of reproductive age", *Technol Liv Sys*, 2014, N 11(1), P. 4 [in English].

Матеріали та методи. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, де висвітлюються фізіологічне значення хроноритмів та проблеми десинхронозу та історичні етапи. **Основна частина.** Роль епіфіза та епіфізарного гормону мелатоніну в добовій та сезонній ритміці, режимі сну-активності на сьогоднішній день безперечна. У тварин і людини секреція мелатоніну епіфіз збігається зі звичайним годинником сну. Є гіпотеза, що мелатонін відіграє важливу роль у відкритті так званих воріт сну та у гальмуванні режимів активності. Секреція мелатоніну підпорядкована циркадіанному ритму. Концентрація гормону в крові максимальна у темний час доби, мінімальна – у світле. Синтез та активність гормону збільшується після заходу сонця, а пік концентрації відзначається близько 3 годин ночі. **Висновки.** Аналіз змін хроноритмів та їх невідповідності допомагає визначити: 1. Нові підходи до діагностики, профілактики та вдосконалення тимчасових схем лікувальних заходів при захворюваннях різних форм. 2. Вплив десинхронії на органи та системи організму. 3. Роль механізмів адаптації організму до середовища.

Ключові слова: біоритми людини, десинхронози, епіфіз, мелатонін.

Тимофійчук Інга – кандидат медичних наук, доцент кафедри фізіології Буковинського державного медичного університету. Співавтор 5 підручників і автор понад 80 наукових статей. Коло наукових інтересів: вплив патогенних чинників на структуру і функцію нервової системи людини.

Tymofiychuk Inga – candidate of medical science, assistant professor of physiology of Bukovinian State Medical University. Co-author of 5 text-books and of over 80 scientific articles. Research interests: pathogenic factors influence on the structure and function of the human nervous system.

Семененко Світлана – кандидат біологічних наук, доцент кафедри фізіології ім. Я. Кіришенблата Буковинського державного медичного університету. Співавтор монографії та 5 підручників. Автор 79 наукових статей. Наукові інтереси: роль оксиду азоту в хроноритмічній регуляції діяльності нирок.

Semenenko Svetlana – candidate of biological sciences. Associate professor of physiology department named after Y. Kirshenblata of Bukovinian State Medical University. Coauthor of monograph and 5 textbooks. The author of 79 scientific publications. Research interests: the role of nitric oxide in the regulation of renal chronorytmichniy of kidney.

Слободян Ксенія – кандидат медичних наук, доцент кафедри патологічної фізіології Буковинського державного медичного університету. Співавтор 3 підручників і автор понад 45 наукових статей. Коло наукових інтересів: вплив патогенних чинників на структуру і функцію нервової системи людини.

Slobodyan Ksenia – candidate of medical science, assistant professor of pathophysiology of Bukovinian State Medical University. Co-author of 3 text-books and of over 45 scientific articles. Research interests: pathogenic factors influence on the structure and function of the human nervous system.

Семененко Василь – лікар-психіатр Чернівецької обласної психіатричної лікарні. Автор 10 наукових статей. Наукові інтереси: психіатрія, психотерапія.

Semenenko Vasyl – is a psychiatrist at the Chernivtsi Regional Psychiatric Hospital. Author of 10 scientific articles. Research interests: psychiatry, psychotherapy.

Received: 14.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

©I. Tymofijchuk, S. Semenenko, K. Slobodian, V. Semenenko, 2021

**ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ
ВИКЛАДАННЯ ПРИ ВИВЧЕННІ ФІЗІОЛОГІЇ
СТУДЕНТАМИ МЕДИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТУ ЗІ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**

Тетяна САВЧУК,

Буковинський державний медичний університет,
Чернівці, Україна
savchuk.tetiana@bsmu.edu.ua,**THE USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN
THE STUDY OF PHYSIOLOGY BY MEDICAL
UNIVERSITIES STUDENTS MAJORING IN MEDICAL PSYCHOLOGY**

Tetiana SAVCHUK,

Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, Ukraine
ORCID 0000-0001-5601-2244 Resercher I-1501-2016

Савчук Татьяна. Использование интерактивных методов обучения при изучении физиологии студентами медицинских вузов по специальности медицинская психология. Введение. Будущая профессия медицинских психологов требует высокого уровня подготовки и связана с высокой ответственностью за жизнь и здоровье пациентов. Воспитать настоящего врача, медицинского психолога, специалиста своего дела можно только внедряя в учебный процесс стратегию развития критического мышления. Задача этой стратегии состоит в «пробуждении сознания», когда студент осознает окружающие его реалии и ищет пути решения проблем. **Основная часть.** Внедрение интерактивных методов обучения согласно концепции личностно-ориентированного обучения и неразрывно связано с применением активных и интерактивных методик обучения, такой как, например, методика “мозгового штурма”. Внедрение методики “мозговой штурм” при преподавании физиологии студентам Буковинского государственного медицинского университета продемонстрировало создание комфортных условий обучения, при которых студент чувствует свою успешность, свою интеллектуальную способность, что делает более продуктивным процесс обучения. **Вывод.** Внедрение интерактивных методов обучения: лекций, практических и семинарских занятий является требованием современного подхода к преподаванию. Такие методы значительно улучшают усвоение материала и формируют основы клинического мышления студентов на первых курсах медицинского университета.

Ключевые слова: медицинские психологи, интерактивные методы обучения.

Вступ. Напружений темп сучасного життя є серйозним випробуванням людської психіки. Складні економічні умови вимагають від кожної особистості психологічної витримки, стійкості, толерантності та уважності. У житті кожної людини виникає проблема бути почутим, отримати кваліфіковану пораду у складній життєвій ситуації.

Сьогодні особливо актуальною є потреба в наданні психологічної допомоги, в розв’язанні гострих життєвих проблем, сприянні самоактуалізації та розкритті особистісного потенціалу людини.

Підготовка лікарів-психологів здійснюється на сучасній інноваційній основі із залученням найбільш кваліфікованих фахівців в галузі медицини та психології протягом шести років.

Після закінчення навчання випускники навчаються в інтернатурі протягом року з присвоєнням їм спеціалізації “Лікар-психолог”. Це дає йому право самостійно виконувати професійну діяльність на посаді лікаря-психолога в закладах охорони здоров'я України. Діяльність лікаря-психолога спрямована на психопрофілактику серед людей груп ризику, психодіагностику та лікування хворих соматичного і психічного профілю, психологічну

реабілітацію із застосуванням спеціальних методик.

Студенти спеціальності медичної психології, як і всі студенти медичного вишу, з перших днів навчання відчують значне фізичне й інтелектуальне навантаження в зв'язку зі зміною звичного стилю життя, загострення міжособистісних відносин поза сім'єю, що, в свою чергу, вимагає високого рівня психофізіологічної адаптації до нових умов. Інтенсивне психоемоційне навантаження, яке пов'язане із засвоєнням навчального матеріалу сприяє зниженню рівня адаптивних можливостей студента, його працездатності і психологічної стійкості до стресових ситуацій¹. Вищезазначене може стати причиною погіршення стану здоров'я, негативно відобразитись на ефективності навчання і набутті професійних навичок. З точки зору фізіології нервової системи дуже важливим є те, яким чином студент дійде до блискучої відповіді на підсумковому занятті. Такій відповіді могло передувати два варіанти. В першому випадку – це відвідування лекцій, систематична підготовка до практичних занять, участь в цих заняттях, підготовка до модуля. Тобто тут присутнє багаторазове повторення матеріалу. В другому випадку – студент може за два дні визуалізувати матеріал і блискуче здати. В цьому випадку реалізується правило: “вивчив, здав, забув”².

¹ Aktyvizatsiia navchalnoho protsesu u suchasni vyshchii shkoli: Metod. Ohliad [Activation of the educational process in modern higher education], Uklad. L. A. Yakymova, Kyiv, DP “Vyd. dim “Personal”, 2010, 32 p. [in Ukrainian].

² Interaktyvni metody navchannia: Navch. Posibnyk [Interactive teaching methods], Za zah. red. P. Shevchuka i P. Fenrykha, Shchetsin: Vyd-vo WSAP, 2005, 170 p. [in Ukrainian].

Зміни життя в сучасному світі вимагають і змін мети та призначення сучасної медичної освіти. Знижується функціональна значущість і привабливість традиційної організації навчання, передача “готових” знань від викладача до студента перестає бути основним завданням процесу навчання. Формуються сучасні уявлення про фундаментальність освіти, отримавши яку, людина здатна самостійно працювати, вчитися і переучуватися. Навчально-методична робота є найважливішою складовою процесу підготовки фахівця у вищому медичному навчальному закладі, адже вона спрямована на створення умов підготовки медичних кадрів на основі комплексного підходу до вдосконалення змісту, організації й методів навчання³.

Виклад основного матеріалу. Останнє десятиліття ознаменувалось значними змінами і реформами в системі вищої медичної освіти усього світу, України і, звичайно, у стінах Буковинського державного медичного університету. Вхідження України до Європейського освітянського простору і приєднання української освіти до кредитно-модульної системи створили умови для оперативного управління навчальним процесом, що спонукає студентів до постійної самостійної навчальної праці і забезпечує викладачу повний контроль рівня засвоєння знань кожним студентом⁴. Науково-технічний прогрес породив протиріччя між зростаючими обсягами наукової інформації й обмеженими термінами підготовки фахівців, а також лімітом психофізіологічних можливостей студентів. Для розв’язання такої розбіжності фактично єдиним шляхом стала інтенсифікація навчального процесу, акцентованого на самостійну роботу студентів. Це вимагало нових підходів до організації навчально-виховного процесу. Базовими складовими навчально-виховного процесу на сучасному етапі стали: рівень сучасної науки, новітні методики, впровадження інноваційних методик викладання. Важливою складовою, якій підпорядкований процес навчання на кафедрі фізіології, є формування інтересу до фаху лікаря, акцент на тому, що знання фізіології людини створює основу формування клінічного мислення. Вчені-дослідники вважають, що у центрі уваги сучасної освіти мають бути способи мислення студента. Тобто необхідно навчити студента-медика критично мислити, вирішувати складні проблеми шляхом аналізу обставин і відповідної інформації, зважувати і враховувати альтернативні думки, приймати виважені рішення, спілкуватися з колегами. І саме інтерактивні методи навчання можуть стати у пригоді при розв’язанні складних ситуаційних завдань. Якщо студент буде активним учасником процесу навчання, він краще запам’ятає інформацію. Ми легше і точніше пригадуємо

й осмислюємо досвід і ідеї. Саме на цьому принципі ґрунтуються інтерактивні методи навчання⁵. Так на кафедрі фізіології вдало поєднуються традиційні методики викладання навчального матеріалу і контролю знань студентів з інтерактивними методиками: “мозковий штурм”, проблемна лекція, лекція-бесіда, лекція-дискусія, лекція-дослідження, лекція-візуалізація⁶. У порівнянні з іншими, інтерактивні методи орієнтовані на ширшу взаємодію як студентів, так і студента з викладачем і водночас увага акцентується на домінування активності студента. Активність викладача поступається активності студента, а завданням викладача стає створення сприятливих умов для ініціативи студентів⁷. Методика “мозковий штурм” застосовується на практичних заняттях з фізіології зазвичай при розв’язанні ситуаційних задач. Першим етапом є формулювання викладачем проблеми, яку необхідно розв’язати. Наприклад, при освоєнні тем першого модуля “Загальна фізіологія” та при вивченні розділу “Фізіологія збудливих тканин” викладач може запропонувати наступні приклади проблемних ситуаційних завдань: після легкого поранення стрілою, змашеною соком кураре, людина загинула, що стало причиною цього. При вивченні розділу “Фізіологія центральної нервової системи”: судовий лікар-експерт зробив висновок, що людина загинула від асфіксії, однак механічних пошкоджень і обтурації дихальних шляхів не виявлено, біохімічні дослідження виявили сліди стрихніну в організмі, дайте пояснення загибелі. При вивченні розділу “Фізіологія залоз внутрішньої секреції”: хворий на цукровий діабет провів досить напружений день, не мав змоги поїсти, поспішав додому, щоб зробити ін’єкцію інсуліну, як це він робив кожен день, зробивши ін’єкцію відчув себе погано втратив свідомість, родичі викликали швидку допомогу, дайте пояснення того, що сталося, яку термінову допомогу потрібно надати хворому. При створенні проблемних ситуацій, які пропонуються студентам, необхідно враховувати спеціальність студентів-медиків. Наприклад, викладання фізіології для студентів стоматологічного факультету спрямоване на більш детальний розгляд фізіологічних особливостей щелепно-лицевої ділянки. Так, у розділі “Фізіологія збудливих тканин”, акцентовано на особливостях збудливості нервів та м’язів голови, жувальної мускулатури, використання електрофорезу в основі якого лежить явище фізіологічного електротону, електроодонтодіагностиці, явище гальванізму та мастікаціографії. У розділі “Фізіологія центральної нервової системи та сенсорних систем” приділена увага дослідженню ролі дистантних та контактних аналізаторів в процесах жування і слиновиділення та сенсорних функцій ротової порожнини. “Фізіологія

³ Interaktyvni metody navchannia: Navch. Posibnyk [Interactive teaching methods], Za zah. red. P. Shevchuka i P. Fenrykha, Shchetsin: Vyd-vo WSAP, 2005, 170 p. [in Ukrainian].

⁴ Pometun O. Entsyklopediia interaktyvnoho navchannia [Encyclopedia of interactive learning], Kyiv, 2007 [in Ukrainian]; Sofii N.Z., Kuzmenko V.U. Pro sto i odynd metod aktyvnoho navchannia [About one hundred and one method of active learning], Kyiv: Krok za krokom, 2003, 116 p. [in Ukrainian].

⁵ Tekhnolohii navchannia doroslykh [Adult beginnings technologies], [upor. O. Hlavnyk, H. Bevz], Kyiv: Hlavnyk, 2006, 128 p. [in Ukrainian].

⁶ Formy, metody i orhanizatsiia navchalnoho protsesu v kredytno-modulnii systemi: navch.-metod. Posibnyk [Forms, methods and organization of the educational process in the credit-module system], S.M. Honcharov, A.A. Biletskyi, O.M. Hubnytska, T.A. Kostyukova; za red. S.M. Honcharova, Rivne: NUVHTT, 2007, 184 p. [in Ukrainian].

⁷ Formy navchannia v shkoli: kn. dlia vchyte – lia [Forms of education at school. A book for teachers], red. Yu.I. Malovanoho, Kyiv: Osvita, 1992, P. 9–10 [in Ukrainian].

залоз внутрішньої секреції” акцентує увагу на ролі гормонів у забезпеченні росту та розвитку зубо-щелепної системи, а також на впливі стресових чинників та активацію симпатoadреналінової системи, що в умовах сьогодення набуває особливої актуальності. У розділі “Фізіологія крові” описано роль лейкоцитів у захисних функціях порожнини рота; кровотечі, які виникають після операцій видалення зуба тощо. “Фізіологія системи кровообігу” приділяє найбільшу увагу питанням регуляції тону судин у щелепно-лицевій ділянці, мікроциркуляції в кістковій тканині і пародонті та методам дослідження функціонального стану судин щелепно-лищевої ділянки. “Фізіологія дихання”, окрім загальних питань, включає також особливості мовного дихання, порушення мови, причиною яких можуть бути зубо-щелепні аномалії тощо. До розділу “Фізіологія травлення” включені питання, які розглядають ендоекологічний стан ротової порожнини, антикарієсні властивості слини, ротової рідини, жувальні проби. “Фізіологія обміну речовин, енергії, терморегуляції, виділення” описує вплив харчового раціону на ендоекологічний стан порожнини рота, видільну функцію слинних залоз та роль реабсорбції в стані зубо-щелепної системи. Проблемні ситуації, які пропонуються до розгляду студентам фармацевтичного факультету, більш детальну увагу приділяють вивченню механізмів передачі збудження через хімічний синапс, процесам збудження і гальмування в ЦНС, вивченню фізіологічної дії гормонів, фізіологічним основам дії вегетотропних речовин, механізмів дії ферментів шлунково-кишкового тракту. Знання цих процесів полегшує розуміння впливу фармакологічних препаратів на організм людини. У студентів педіатричного факультету методика “мозкового штурму” спрямована на розгляд проблемних ситуацій, які полегшують вивчення особливостей фізіологічного функціонування дитячого організму. Наступним етапом є формування експертної групи, яка відбирає найкращі ідеї. Викладач також бере участь в реалізації етапу для об’єктивності оцінки студентів. Саме цей етап і є власне “мозковим штурмом”, який спрямований на розв’язання поставленої проблеми. Студенти формують будь-які варіанти рішення, які спали їм на думку. Викладач спонукає інтелектуальну активність студентів і не критикує жодної ідеї. Експертна група фіксує всі ідеї. Тривалість цього етапу складає 10-20 хв. Експертна група або викладач відбирає найкращі ідеї. Цей етап має характер групової дискусії. Останнім етапом є узагальнення результатів, на якому викладач підсумовує фінал “мозкового штурму”. Така методика інтерактивного навчання стає першою сходинкою до формування клінічного мислення, до дискусії, до навчання роботи в колективі в майбутньому. Інтерактивні методики можна застосовувати і при викладанні лекційного матеріалу. Наприклад, суть проблемної лекції полягає у тому, що викладач на початку лекції і у процесі викладення матеріалу створює проблемні ситуації і залучає слухача до аналізу. Лекції з розділу “Фізіологія центральної нервової системи” є яскравою демонстрацією можливості викладання матеріалу у такий активний спосіб. На початку лекції “Роль довгастого і середнього мозку в регуляції рухових функцій. Фізіологія мозочка” викладач створює проблему: надає інформацію про класичний дослід фізіології Шеррінгтона з відтворення децеребраційної ригідності і озвучує відповідні симптоми, які виникають

при пошкодженні ядер середнього і довгастого мозку та при ураженні мозочка. Студенти, які вже мають певні знання з гістології, анатомії, біології можуть прийти до висновків, які викладач повинен передати у якості нових знань. Викладач, використовуючи певні методичні підходи залучення слухачів до спілкування, ніби “підштовхує” студентів до пошуку правильного рішення. На такій лекції студент знаходиться в соціально активній позиції, особливо коли лекція відбувається у формі живого діалогу. Традиційна лекція не дає можливості відразу налагодити зворотний зв’язок між аудиторією та викладачем, тоді як діалогові форми взаємодії дозволяють викладачеві спочатку встановити, а потім і контролювати цей зв’язок. **Висновки.** В умовах навчання за кредитно-модульною системою застосування інтерактивних методів продемонструвало створення комфортних умов навчання, за яких студент відчуває свою успішність і свою інтелектуальну спроможність, що, відповідно, робить продуктивним сам процес навчання. У процесі діалогового навчання студенти вчать критично мислити, розв’язувати складні проблеми на основі аналізу обставин і відповідної інформації, зважувати альтернативні думки, приймати продумані рішення, брати участь у дискусії.

Savchuk Tetiana. The use of interactive teaching methods in the study of physiology by medical university students majoring in medical psychology. Introduction. The future profession of medical psychologists requires a high level of training and is associated with a high responsibility for the lives and health of patients. An important factor in improving the quality of training is the rational organization of the educational process, which contributes to an effective learning process, the acquisition of professional skills. It is possible to educate a real doctor, medical psychologist, specialist in one's field only by introducing a strategy of critical thinking development into the educational process. **The goal of this strategy** is to "awaken consciousness" as the student becomes aware of the realities around him and seeks solutions. **Main part.** The introduction of interactive learning methods is in line with the concept of personality-oriented learning and is inextricably linked to the use of active and interactive learning methods, such as brainstorming. The introduction of the method of "brainstorming" in teaching physiology to students of Bukovina State Medical University has demonstrated the creation of comfortable learning conditions in which students feel their success, their intellectual ability, which makes the learning process more productive. **Conclusion.** The introduction of interactive teaching methods: lectures, practical and seminar classes is a requirement of a modern approach to teaching. Such methods significantly improve the assimilation of the material and form the basis of clinical thinking in students in the first year of medical university.

Key words. medical psychologists, interactive teaching methods.

Savchuk Tetiana – кандидат медичних наук, асистент кафедри фізіології імені Я. Кіришенблата Буковинського державного медичного університету. У доробку автора 30 наукових праць. Коло наукових інтересів: історія розвитку фізіології, історія медсестринства, фізіологія нервової системи.

Savchuk Tatiana – PhD, Assistant Professor of Physiology named after Ya. Kirshenblata of Bukovinian State Medical University. Author of 30 scientific works scientific research: history of physiology, history of nursing, physiology of the nervous system.

Received: 18.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

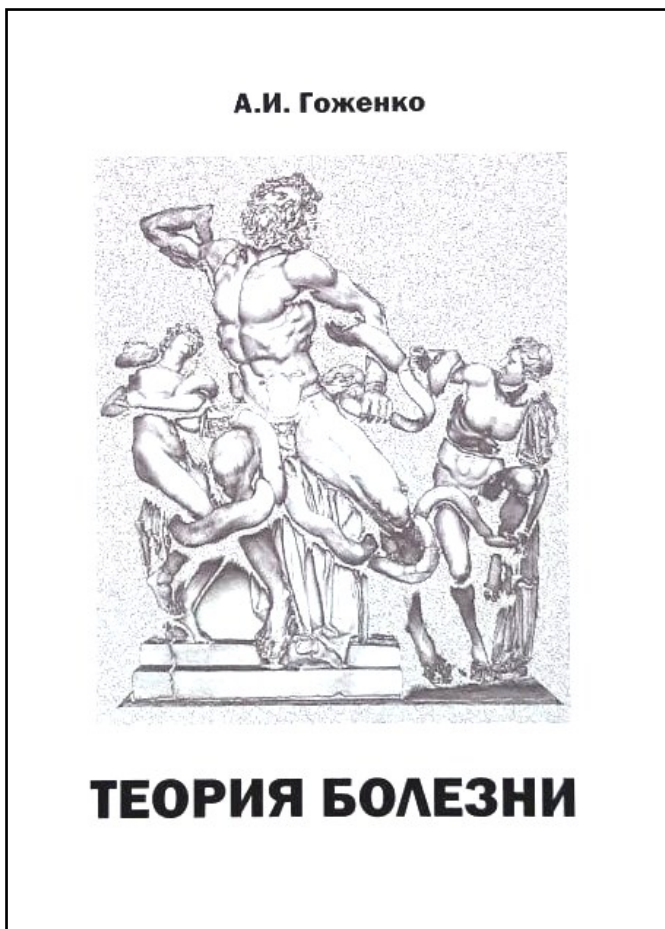
© T. Savchuk, 2021

**РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ ГОЖЕНКО А. И.
ТЕОРИЯ БОЛЕЗНИ : МОНОГРАФИЯ, А. И. ГОЖЕНКО,
ОДЕССА : ФЕНИКС, 2019, 236 С.**

Антоніна АНІСТРАТЕНКО, Антоній МОЙСЕЙ,
Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці (Україна)
oirak@bsmu.edu.ua; antoniimoisei@bsmu.edu.ua

**REVIEW OF THE MONOGRAPH GOZHENKO A.I.
THEORY OF DISEASE: MONOGRAPH, A.I. GOZHENKO,
ODESSA: PHOENIX, 2019, 236 P.**

Antonina ANISTRATENKO, Antony MOYSEY,
Bukovinian State Medical University, Chernivtsi (Ukraine),
ORCID ID 0000-0003-1984-4441; Researcher ID: S-7158-2016
ORCID ID: 0000-0001-5295-2271; Researcher ID: S-5261-2016

Монографія “Теорія хвороби” відомого вченого, лікаря, педагога Анатолія Івановича Гоженка узагальнює сучасні уявлення про теорію хвороби, які викладені на основі даних літератури та багаторічних досліджень автора, аргументується низка методологічних положень, що підлягають науковій дискусії, містяться висновки, які можуть бути прийняті до уваги практичними лікарями. Основні положення теорії хвороби можуть бути корисними як вченим медикам, так і гігієністам, спеціалістам у галузі епідеміології неінфекційних захворювань, клініцистам, викладачам та студентам медичних вузів.

Структурно монографія укладена за змістом

однойменної навчальної дисципліни та містить вступ, одинадцять розділів, післямову і список використаної літератури.

Тематично книга спрямована на формування “фундаменту лікарського мислення у царині практичної медицини та, водночас формування методології медичної науки”.

Слід зазначити цікаве й доцільне поєднання концептів історії медицини та теорії сучасної медичної практики у змісті монографії. До прикладу, у першій главі подається тезовий короткий екскурс в історію виникнення і розвитку медичної теорії, що дозволяє в подальшому викладі проілюструвати і доцільно обґрунтувати сучасну структуру теорії хвороби. Адже у клінічній медичній практиці об’єктом лікарського інтересу виступає хворий певною клінічною формою захворювання. Отже, лікар, який надає допомогу повинен чітко уявляти основні положення теорії хвороби задля ефективного виокремлення причин і механізмів розвитку хвороби поміж індивідуальними особливостями пацієнта.

Важливою відмінною рисою викладу матеріалу монографії А. І. Гоженка є також мотивованість і чіткість побудови думки, доказовість тез і актуальність науково-практичних джерел, що цитовані в монографії. Наприклад, главу “Вчення про здоров’я” вчений розпочинає з трактування поняття здоров’я, яке “незважаючи на те, що метою медицини є саме досягнення здорового стану людини тільки у ХХ ст. здобуло увагу вчених”. Відтак, для чіткої дефініції здоров’я автор вдається до введення поняття суперсистеми організму людини та чотирьох просторово-часових структур здоров’я людини і приходить до аргументованого висновку про те, що здоров’я є біологічною закономірністю, а ступінь адаптації до навколишнього середовища є мірою здоров’я індивіда.

Ключовим питанням для медичної науки і практики виступає хвороба, що виступає якісно відмінним станом від здоров’я організму людини, хоча за століття розвитку теорії хвороби так і не були виокремлені специфічні індикатори хвороби, тобто деякі відчутні “дещо”, які б з’являлися у тілі хворого під час захворювання. У монографії вчений констатує і практично доводить той факт, що, згідно з біологічною теорією хвороби, в основі

захворювання перебуває порушення, що обмежує або скорочує спектр адаптації організму індивіда щодо зовнішнього середовища. Тож хвороба, так само як і здоров'я, є адаптацією певного рівня. Відтак, теорія хвороби, безумовно, перебуває в площині синтетичної антропоцентричної теорії, а сучасні технологічні рішення доповнюють і захищають ті чи інші елементи чи процеси організму людини. Водночас, в новітній час розвитку теорії хвороби відбувається розширення психо-соціальної адаптації як базового тренду в забезпеченні повноцінного функціонування живої людини в соціумі та як біологічного індивіда.

Отже, монографія А. І. Гоженка "Теорія хвороби" стане в нагоді студентам завдяки змістовій відповідності до програми базової підготовки спеціальності "Медицина". Книга може зацікавити і широке коло читачів, завдяки високопрофесійному, цілісному, чіткому і логічному викладу матеріалу і знайомить читача із поняттями здоров'я, хвороби, життя, смерті, адаптації, лікування тощо. Особливої уваги у праці заслуговують схеми, діаграми і таблиці, що унаочнюють виклад матеріалу і повністю відповідають тезам книги і висновкам, що їх презентує автор.

Anistratenko Antonina, Moysey Antoniy. Review of the monograph Gozhenko A.I. Theory of disease: monograph, A.I. Gozhenko, Odessa: Phoenix, 2019, 236 p. The monograph "Theory of Disease" by the famous scientist, doctor, MD Anatoly Ivanovych Gozhenko summarizes modern ideas about the theory of disease, which are based on well-known sources and many years of research, argues a number of methodological provisions to be discussed, contains conclusions that can be adopted attention of

general practitioners. The basic tenets of the theory of disease can be useful to both medical scientists and hygienists, specialists in the field of epidemiology of noncommunicable diseases, clinicians, teachers and students of medical universities.

Structurally, the monograph is based on the content of the discipline of the same name and contains an introduction, eleven chapters, an afterword and a list of references.

Thus, we can conclude that A.I. Gozhenko's monograph "Theory of Disease" will be useful to students due to the content of the basic training program in "Medicine", but the book may be of interest to a wide range of readers, thanks to highly professional, clear and logical presentation of the material and acquaints the reader with the concepts of *health, disease, life, death, adaptation, treatment*, etc. Special attention in the work deserves diagrams, charts and tables that illustrate the presentation of the material and fully comply with the theses of the book and the conclusions presented by the author.

Аністратенко Антоніна – доктор філологічних наук, професор кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Anistratenko Antonina – Dr. of Sci, Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies, Bukovinian State Medical University.

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Moysey Antoniy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University.

Received: 10.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© A. Anistratenko, A. Moysey, 2021

**РЕЦЕНЗІЯ НА НАУКОВО-ДОПОМІЖНИЙ
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК “МЕДИЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ
ТА ОПЕРАЦІЇ ОБ’ЄДНАНИХ СИЛ” ВИПУСК 1. УПОРЯД.:
КОРНИЛОВА Л. Є., САМЧУК Л. І.; НАУК. КОНСУЛЬТАНТ
БОЙЧАК М. П.; НАЦ. НАУК. МЕД. БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ.
КИЇВ, 2021. 392 С**

Михайло БАДЮК,

Українська військово-медична академія (Україна, Київ)

badiuk@ukr.net;

**REVIEW OF SCIENTIFIC AND SUPPORTING
BIBLIOGRAPHY INDEX “MEDICAL SUPPORT OF THE
ANTI-TERRORIST OPERATION AND THE JOINT FORCES
OPERATION” ISSUE 1. ORDER: KORNILOVA L, SAMCHUK L;
SCIENCE. CONSULTANT BOYCHAK M; NAT. SCIENT.
MED. LIBRARY OF UKRAINE. KYIV, 2021. 392 p.**

Mykhailo BADIUK,

Ukrainian Military Medical Academy, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2995-0910>

Перший випуск науково-додоміжного бібліографічного покажчика “Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об’єднаних сил”, виданий колективом Національної наукової медичної бібліотеки України, присвячено найбільш актуальним проблемам медичного забезпечення військ та надання медичної допомоги військовослужбовцям сил оборони держави під час проведення антитерористичної операції (АТО) та операції об’єднаних сил (ООС).

Авторами та упорядниками видання, без сумніву, проведено величезний обсяг роботи щодо пошуку наукових праць, опублікованих за означеним напрямом впродовж 2014–2020 років. Загалом у покажчику наведено 1510 друкованих праць з різних питань медичного забезпечення військ в умовах збройного конфлікту. Джерелами добору документів до покажчика обрано електронні каталоги і фонди Національної наукової медичної бібліотеки України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, обласних наукових медичних бібліотек, бібліотек закладів вищої медичної освіти, сайти державних установ України тощо.

Відкриває покажчик вступна стаття відомих фахівців з питань військової медицини В. О. Жаховського, В. Г. Лівінського та М. П. Бойчака, “Медичне забезпечення Збройних Сил України під час антитерористичної операції та операції Об’єднаних сил”, де автори виклали свої погляди на стан функціонування системи медичного забезпечення Збройних Сил (ЗС) України у різні періоди збройного конфлікту. Стаття ґрунтується на значній кількості посилань на нормативні документи, що супроводжували розвиток поглядів органів управління на систему медичного забезпечення військ в умовах збройного конфлікту, наведено чималий обсяг кількісних і якісних показників стану здоров’я військовослужбовців та роботи лікувально-профілактичних закладів. Зважаючи на неперевершену актуальність вступної статті, все ж необхідно зазначити про відсутність посилань на наукові джерела наведеної інформації та відсутність її наукового аналізу. А відтак вступна стаття у науково-додоміжному бібліографічному покажчику, на жаль, не виглядає науковою і носить декларативний характер.

Основний зміст покажчика розкрито у чотирнадцяти розділах, що мають суцільну нумерацію бібліографічних записів. Розділ 1 “Нормативно-правове регулювання надання медичної допомоги в зоні

проведення АТО/ООС" вміщує дванадцять підрозділів, до яких включено бібліографічні записи законів України та підзаконних нормативно-правових актів, згрупованих за принципом верховенства права й абеткою назв. До розділу 2 "Організаційні засади надання медичної допомоги пораненим і хворим під час АТО/ООС" увійшли бібліографічні записи публікацій, де розглянуто проблемні питання медичної допомоги в умовах збройного конфлікту, досліджено санітарні втрати сил оборони України, проаналізовано досвід організації лікувально-евакуаційного забезпечення військовослужбовців в умовах АТО/ООС, окреслено перспективи використання цивільних закладів охорони здоров'я для медичного забезпечення військ, розглянуто особливості упровадження у медичній службі ЗС України стандартів НАТО.

Розділ 3 "Організація та зміст хірургічної допомоги в системі медичного забезпечення військ під час АТО/ООС" структурно містить тринадцять підрозділів, куди увійшли бібліографічні записи публікацій, присвячених загальним питанням бойової хірургічної травми, змісту та особливостям надання хірургічної допомоги при бойових ушкодженнях різної локалізації людського організму.

До розділу 4 "Особливості надання анестезіологічної допомоги й інтенсивної терапії при бойовій хірургічній травмі" увійшли бібліографічні записи видань, де розглянуто сучасні погляди на особливості інтенсивної терапії при бойових пораненнях, запропоновано найбільш оптимальні методи реаніматології, окреслено завдання інтенсивної терапії поранених з урахуванням сучасних підходів та найкращих стандартів.

У розділі 5 "Організація терапевтичної допомоги військовослужбовцям під час АТО/ООС" документи згруповано за такими підрозділами: 5.1 "Загальні питання особливостей перебігу захворювань терапевтичного профілю", 5.2 "Захворювання внутрішніх органів", 5.3 "Нервова система", 5.4 "Інфекційні захворювання". До розділу увійшли бібліографічні записи видань, де проведено аналіз терапевтичних аспектів війни на сході України.

Розділ 6 "Ураження внутрішніх органів при бойовій травмі" складається з шести підрозділів і містить бібліографічну інформацію щодо патологічних станів внутрішніх органів, що розвинулися у постраждалих з бойовою травмою, зокрема зміни зі сторони серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, органів дихання, нирок, крові та методів лікування і профілактичних заходів захворювань внутрішніх органів.

До розділу 7 увійшли "Неврологічні аспекти черепно-мозкової травми", де зокрема обговорювались питання пошкоджень центральної нервової системи, особливості перебігу гострої закритої черепно-мозкової травми, наведено методи відновлення здоров'я в осіб з наслідками черепно-мозкової травми після перебування в зоні бойових дій, лікування віддалених наслідків мінно-вибухової закритої черепно-мозкової травми та посттравматичного стресового розладу в учасників бойових дій тощо.

У матеріалах розділу 8 "Організація стоматологічної допомоги військовослужбовцям під час АТО/ООС" охарактеризовано стан і окреслено шляхи покращення стоматологічної допомоги

військовослужбовців, які беруть участь у збройному конфлікті, запропоновано нову модель організації стоматологічної допомоги з урахуванням стандартів НАТО.

Розділ 9 "Організація психіатричної та медико-психологічної допомоги військовослужбовцям під час АТО/ООС" містить бібліографічні записи публікацій, де здійснено ґрунтовний аналіз проблеми негативних психічних станів військовослужбовців, що виникають під час бойових дій і після їх закінчення, посттравматичного стресового розладу (ПТСР), психологічної допомоги та реабілітації ветеранів антитерористичної операції. Акцентовано, що проблема віддалених наслідків ПТСР, їх діагностики, адекватної оцінки, лікування, реабілітації має для держави важливе загально-медичне та соціально-економічне значення.

У розділі 10 "Медична реабілітація та санаторно-курортне лікування військовослужбовців і ветеранів військової служби" вміщено бібліографічні записи наукових публікацій, де здійснено ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів з питань реабілітації учасників АТО/ООС і стану забезпечення санаторно-курортним лікуванням військовослужбовців після отриманих трав. У розділі вміщено бібліографічну інформацію щодо актуальних питань та перспективних напрямків реабілітації осіб з бойовими пораненнями, зокрема – розробка системи комплексної реабілітації із застосуванням інноваційних технологій.

Публікації щодо судово-медичної експертизи осіб, загиблих в зоні АТО/ООС презентовано у розділі 11 "Організація та проведення судово-медичної експертизи". У зв'язку з тим, що судово-медична експертиза військовослужбовців загиблих в умовах ведення збройного конфлікту проводиться на базі цивільних судово-медичних бюро, переважна більшість статей присвячена проблемам ідентифікації останків загиблих. Вказується також, що в таких умовах залишаються не дослідженими основні причини загибелі та ефективність надання медичної допомоги цим військовослужбовцям. Загалом у розділі всього 18 публікацій.

До розділу 12 "Організація та проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів у ЗС України та діяльність служби превентивної медицини під час АТО/ООС" включено бібліографічні записи видань, в яких визначено основні завдання, що стоять перед цією службою та наведено аналіз результатів її діяльності для забезпечення санітарно-гігієнічного й епідеміологічного благополуччя військ у зоні проведення АТО/ООС.

У розділі 13 "Організація медичного постачання (медичної логістики) в районах проведення АТО/ООС" окреслено низку проблем системи медичного постачання військ, організації роботи закладів медичного постачання ЗС України воєнного часу, медикаментозного забезпечення військовослужбовців, постачання медичної техніки і майна в умовах збройного конфлікту, впровадження інформаційних технологій як інструменту побудови інтегрованої логістичної системи в організації медичного постачання ЗС України та наведено варіанти їх вирішення.

У розділі 14 "Бібліографічні посібники з питань медичного забезпечення АТО/ООС" представлено видання, що містять бібліографічні посилання та друківані праці з питань медичного забезпечення війсь

в умовах збройного конфлікту.

У межах розділів описи документів, авторів і назв праць розміщено за українською абеткою. Використовується система гіперпосилань на електронні версії документів. Розкриттю змісту матеріалів покажчика сприяють анотації до бібліографічних записів. Бібліографічні записи та скорочення слів здійснено відповідно до державних стандартів України. З певних причин зрозуміло, що значна частина опублікованих наукових праць дослідників військової медицини не увійшла до бібліографічного покажчика через обмеження доступу до цієї інформації.

Оцінюючи перший випуск науково-допоміжного бібліографічного покажчика "Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил" надзвичайно позитивно все ж необхідно побажати авторам у наступному випуску звернути увагу на значну кількість праць вітчизняних науковців, опублікованих у закордонних наукових фахових виданнях, де висвітлюються можливо найбільш важливі результати досліджень у зв'язку з вимогами МОН України щодо необхідності публікацій у виданнях, що входять до наукометричних баз Scopus і Web of Science. Крім означеного, на наш погляд, бажано було б створити окремий розділ для навчальних видань за тематикою "Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил", оскільки саме навчальні видання, за умовами, містять якісний аналітичний матеріал і за формою є упровадженням результатів наукових досліджень.

Mykhailo Badiuk. Review of scientific and supporting bibliography index "Medical support of the anti-terrorist operation and the joint forces operation" issue 1. Order: Kornilova I, Samchuk I; science. Consultant Boychak M; nat. Scient. Med. Library of Ukraine. Kyiv, 2021. 392 p. The first issue of the scientific and auxiliary bibliographic index "Medical support of the anti-terrorist operation and the joint

forces operation", published by the National Scientific Medical Library of Ukraine, is devoted to the most pressing issues of medical support and medical care to servicemen of the state defense forces during the anti-terrorist operation and Joint Forces operations.

The authors and compilers of the publication, without a doubt, carried out a huge amount of work on the search for scientific papers published in this area during 2014–2020. In total, the index contains 1,510 publications on various issues of medical care for troops in armed conflict. Electronic catalogs and funds of the National Scientific Medical Library of Ukraine, the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky, regional scientific medical libraries, libraries of higher medical education, websites of state institutions of Ukraine, etc. were selected as sources of selection of the index.

The main content of the index is disclosed in fourteen sections, which have a continuous numbering of bibliographic records. Within the sections, descriptions of documents are placed in the Ukrainian alphabet of authors and titles of works. The system of hyperlinks to electronic versions of documents is used. Annotations to bibliographic records help to reveal the content of the index materials. Bibliographic records and abbreviations are made in accordance with state standards of Ukraine.

Key words: medical support, anti-terrorist operation, joint forces operation, bibliography index.

***Бадюк Михайло** – доктор медичних наук, професор, заслужений працівник охорони здоров'я України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат Державної премії України в галузі освіти, начальник кафедри організації медичного забезпечення збройних сил Української військово-медичної академії.*

***Badiuk Mykhailo** – MD, professor, Honored Health Worker of Ukraine, Laureate of the State Prize of Ukraine in Science and Technology, Laureate of the State Prize of Ukraine in Education, Head of the Department of Armed Forces Medical Support of the Ukrainian Military Medical Academy.*

Received: 12.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© M. Badiuk, 2021

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КВІЛІНКОВА Є.
ХАДЖИЛИК У ГАГАУЗІВ ЯК РЕЛІГІЙНИЙ
І ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ВІД МИНУЛОГО
ДО СУЧАСНОГО, КИШІНІВ: TIPOGR. CENTRALĂ,
2017, 424 С.**

Антоній МОЙСЕЙ,

Буковинський державний медичний університет,
antoniimoisei@bsmu.edu.ua,

**MOYSEY ANTONII. REVIEW OF THE MONOGRAPH:
KVILINKOVA YE. GAGAUZIAN HADZHILIK AS A
RELIGIOUS AND ETHNOCULTURAL PHENOMENON:
FROM THE PAST TO THE PRESENT, CHISINAU:
TIPOGR. CENTRALĂ, 2017, 424 P.**

Antoni MOYSEY,

Bukovinian State Medical University,
ORCID ID: 0000-0001-5295-2271, RESEARCHER ID S-5261-2016

В останні десятиліття вивченню теми паломництва та релігійного туризму присвячено чимало робіт дослідників, що пояснюється стрімким відродженням цього явища. Безсумнівно, що ця традиція має мобілізуючий вплив на релігійну та етнічну ідентичність, на різні сфери соціального та духовного життя народу, що свідчить про актуальність даної тематики та необхідність вивчення цієї галузі культури на межі різних дисциплін.

Велика за обсягом наукова праця Є.М. Квілінкової, що складається з шести розділів, присвячена вивченню особливостей прояву та вираження у гагаузів різних форм православного паломництва. Видана монографія – це перше в гагаузнавстві дослідження, в якому вивчено та розкрито паломницьку традицію у гагаузів, які є тюркомовними та православними. Вона присвячена аналізу унікального релігійного та етнокультурного феномену – паломництва гагаузів до Єрусалиму – до Гробу Господнього, яке називається в народі «хаджилік».

Квілінкова (Касим) Єлизавета Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови (сектор "Етнологія гагаузів"). Народилася у місті Чадир-Лунга Республіки Молдова. Закінчила Московський державний університет ім. М.В. Ломоосова (історичний факультет). В академії наук працює з 1991 р. У 2022 р. в Інституті етнографії та антропології імені М.М. Миклухо-Маклая РАН захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему "Календарна обрядовість гагаузів кін XIX – поч. XX ст.". У 2008 р. в Інституті історії Академії наук Республіки Молдови захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему "Регіональні особливості традиційної духовної культури гагаузів".

Є. М. Квілінкова – автор одинадцяти монографій "Гагаузький народний календар" (2002), "Гагаузи Молдови і Болгарії" (2005), "Традиційна духовна культура гагаузів: етнорегіональні особливості" (2007), "Замовляння, магія і обереги у народній медицині гагаузів" (2010). "Гагаузький пісенний фольклор "Грамастика життя" (2011), "Апокрифи у відображенні

народної культури гагаузів" (2012), "Православ'я стержень гагаузької етнічності" (2013), "Культ вовка у гагаузів крізь призму етнокультурних символів" (2014), "Курбан у гагаузів (Архаїчна сучасність)" (2015), "Гагаузи в етнокультурному просторі Молдови (Народна культура і етнічне самоусвідомлення гагаузів крізь призму поєднання часів)" (2016), "Хаджилік у гагаузів як релігійний та етнокультурний феномен: від минулого до сучасного" (2017). Укладач збірки гагаузьких народних пісень "Moldova gagauzlann halk turkuleri" (2003). Оpubліковано понад 230 наукових статей, у тому числі у зарубіжних наукових виданнях Росії, України, Білорусі, Болгарії, Польщі, Румунії, Туреччини, Казахстану, Татарстану, Туркменістану. Тематика виданих праць різноманітна: історія та культура гагаузів, календарна і сімейна обрядовість, звичайне право, термінологія спорідненості, народна медицина, релігійна література (рукописні тексти), пісенний фольклор, етномовна ідентифікація різних груп гагаузів, релігійна ідентичність бессарабських гагаузів і болгар, гагаузькі етнокультурні і національні символи та ін.

У своїй праці авторка переконливо показала, що паломництво до Святої землі – важлива частина православної культури та традиційного світогляду гагаузів. Це явище пронизувало всі сфери їхнього життя і було важливою складовою релігійної та етнокультурної ідентичності. У процесі дослідження Є. Квілінкова залучала різні джерела – архівні документи, зібраний нею особисто польовий етнографічний матеріал, дані періодичного друку першої половини XX ст., пісенний фольклор та апокрифічні тексти, фотоматеріали та ін. Завдяки введенню у науковий обіг даних, вченій вдалося відобразити у своїй роботі живу картину паломництва у гагаузів і всебічно простежити існування цієї традиції у них як у минулому, так і в сьогоденні.

У цій монографії наводяться також дані про те, що ця традиція, яка є одним з найдавніших видів шанування у християн, зберігалася у гагаузів у незмінному вигляді протягом багатьох століть. Завдяки застосуванню автором історико-порівняльного та системного методів паломницька традиція у гагаузів

вивчена в динаміці протягом двох століть з урахуванням зміни історичної, соціально-політичної та культурної ситуації. Вона розглянута у роботі крізь призму зв'язку часів та поколінь. З наведених у монографії відомостей видно, що паломництво залишається значною складовою соціального капіталу гагаузів, впливаючи на їхні релігійно-народні традиції та менталітет.

У роботі підкреслюється, що в основі мотивів вчинення паломництва у Святу землю лежать релігійні уявлення про необхідність праці заради Господа, що розглядалося як жертва, яка приноситься Богові заради отримання того про що просять або в подяку за щось. Воно вважалося найбільшим із усіх видів паломництва і тому сприймалося як духовний подвиг.

На підставі вивчення історичних форм даного явища, що існували у гагаузів у XIX – на початку XX ст., аналізу функцій та кодів обрядової практики Є. Квілінкова розглянула відмінність хадж від усіх інших форм православного паломництва. Інтерес представляє зроблений нею висновок у тому, що метою здійснення гагаузами паломництва у Святу землю було не просто духовне оновлення, а повне переродження людини шляхом проведення низки ініціальних ритуалів (поклоніння Гробу Господнього, обмивання у річці Йордан, отримання титулу – «хаджі» та інших.). У монографії автором докладно розглянуто ритуали проводів та зустрічей паломників «хаджі» всім сільським суспільством, які були важливою складовою релігійно-народної традиції. Зазначається, що унікальне поєднання таких компонентів зробило паломництво до Єрусалиму символом православної віри та мрії всього життя для гагаузів.

У цій монографії Є. М. Квілінкова розглядає також традицію паломництва на Святу Гору Афон. Наголошується, що цей релігійний об'єкт виступає у народно-релігійній традиції гагаузів другим за значимістю центром паломництва.

Для українських дослідників особливий інтерес представляють дані про те, що з другої половини XIX ст. третім за значимістю місцем паломництва у Бессарабських гагаузів була Києво-Печерська Лавра.

У процесі проведеного глибинного порівняльно-історичного дослідження даного релігійного феномену у мусульман та у балканських християнських народів автором виявлено спільні та особливі риси, що характеризують православний хаджилик та мусульманський хадж, а також значення титулу «хаджі» та принцип його спадкування. В результаті здійсненого в даній монографії аналізу форми та змісту традиції хаджилик Є.М. Квілінкова зробила важливий для гагаузької етнологічної науки висновок про те, що її побутування у гагаузів вписується в загальний контекст загальнобалканської картини масової народної віросповідної практики християнських народів, які там проживають.

Moysey Antonyy. Review of the monograph: Kvilinkova Ye. Gagauzian Hadzhilik as a religious and ethnocultural phenomenon: from the past to the present, Chisinau: Tipogr. Central, 2017, 424 p. The monograph by the Doctor of Historical Sciences, Associate Professor Ye. Kvilinkova examines the peculiarities of the manifestation and expression of various forms of Orthodox pilgrimage in Gagauz society. It analyzes the religious and ethnocultural phenomenon of the "hajjilik", what means the pilgrimage of the Gagauz to Jerusalem, to the Holy Sepulcher. It is emphasized, that the published monograph is the first research among Gagauz studies, which revealed this pilgrimage Gagauz tradition, who are Turkic-speaking and Orthodox.

The author draws the attention of researchers and readers to the fact, that the Gagauz pilgrimage tradition demonstrates the spirituality of the Gagauz people, emphasizes the importance of Orthodoxy as a fundamental component of their ethnic identity in this book.

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Moysey Antonyy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University.

Received: 18.10.2021

Advance Access Published: December, 2021

© A. Moysey, 2021

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ (Requirements for the articles)

Рукописи для публікації у журналі приймаються в електронному варіанті. Матеріали не повинні перевищувати 16 стор. формату А-4, шрифтом Times New Roman, 14 кеглем, через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поля – 2 см., лівє – 3 см., правє – 1,5 (20.000 – 30.000 друк. знаків без резюме та ключових слів). Формат файлів – doc або rtf.

Рукописи приймаються українською, російською, англійською та французькою мовами.

1. У першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий) – тільки для українських авторів.

2. У наступних рядках вказують українською та англійською мовами: Прізвище, ім'я, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

Назва статті українською та англійською мовами.

3. Анотація та резюме:

Анотація українською мовою – об'єм 600-800 знаків з пробілами; ключові слова – 5-10. Резюме англійською мовою – 1800 знаків / 1 сторінка (назва статті, прізвища та ініціали авторів, текст резюме); ключові слова – 5-10. Французькою мовою подається назва статті, прізвища та ініціали авторів. Резюме російською мовою – до 800 знаків з пробілами (назва статті, ПШБ, текст резюме);

Форма подачі резюме:

Цуркан Марія. Засоби стилізації розмовності у прозі письменників Буковини поч. ХХІ ст.

Мета дослідження. У статті описано загальнонаціональні й етномарковані засоби стилізації розмовності та їхні контекстуальні мовно-естетичні функції в мові прози сучасних українських письменників Буковини. **Методи дослідження:** *описовий; зіставлення* – для аналізу, синтезу й узагальнення наукових теорій, а також *методики лінгвістичного спостереження, класифікації та систематизації* – для поділу мовних явищ на окремі групи на основі диференційних ознак. *Методи лінгвостилістичного, семантико-стилістичного аналізів* дали змогу встановити семантичне наповнення текстових уживань мовних засобів стилізації розмовності. За допомогою *методу функціонально-стилістичного аналізу* мови прози описано стильову норму текстів одного періоду в історії літературно-мовного процесу. **Наукова новизна.** Уперше системно представлено основні лексико-фраземні засоби стилізації розмовності в мові прози сучасних письменників Буковини, з'ясовано специфіку їхнього мовно-естетичного навантаження і висловлено *гіпотезу* про новітні екстралінгвальні чинники актуалізації локальних елементів у мові прози; а також типологізовано визначальні для усного побутового спілкування комунікеми. **Висновки.** Доведено, що функціонально-стилістична категорія розмовності – одна з визначальних у концепції розвитку літературної мови загалом і мови художньої прози зокрема. Саме вона акумулює моделі, способи, прийоми використання засобів стилізації розмовності та вектори їхньої модифікації.

Ключові слова: мова прози, стилізація розмовності, діалектизм, фразема, комунікема.

4. Текст статті повинен мати наступні елементи:

The manuscripts for publishing in journal must be given in electronic version. The materials for the publication must not exceed 16 A-4 size pages in 14 points Times New Roman, 1,5 space; top and bottom margins – 2cm, left – 3cm, right – 1,5 (20.000 – 30.000 characters apart from resume and key words). Files format – doc or rtf.

We are waiting for the manuscript in Ukrainian, Russian, English and French.

1. In the first line the index UCD (bold, straight) is put to the left – only for Ukrainian authors.

2. In the next lines indicate in the Ukrainian and English: the author's last name, first name, scientific degree, academic status, position, workplace (no abbreviations); if there are several authors of the paper, information about them should be given in different paragraphs;

The title indicates in Ukrainian and English.

3. Abstract and resume

Abstract in Ukrainian – 600-800 symbols including quadrates; 5-10 of key terms. Resume in English – 1800 symbols / up to 1 page (the topic of the article, surnames and initials of its authors, summary text); 5-10 of key terms. The title&the author's last name, first name (in nominative case in bold straight) are indicating in French. Resume in Russian – up to 800 symbols including quadrates; 5-10 of key terms.

Form of submission of resume:

Tsurkan Maria. Means of Stylization of Colloquality in the Bukovinian Writers' Prose of the Beginning of 21st Century.

Aim of investigation. The article describes national and ethnically marked means of stylization of colloquial language and their contextual aesthetic linguistic functions in the language of prose of the contemporary Ukrainian writers of Bukovina. The specifics of the theme predisposed application of comprehensive approach to the **research methodologies**, among which there should be mentioned such as: *descriptive; comparative* – for analysis, synthesis and generalization of scientific theories, also methods of *linguistic observation, classification and systematization* – for the division of speech phenomena into separate groups on the basis of differential attributes. Methods of linguistic and semantic-stylistic analysis made it possible to establish the semantic content of textual use of linguistic means for stylization of colloquality. The method of *functional-stylistic analysis* of the language of prose describes the style of the texts of the same period of the history of literary-linguistic process. **Scientific novelty.** For the first time there have been presented the basic lexical-phrasemic means for stylization of colloquality in the language of prose of modern Ukrainian writers of Bukovina, there has been defined the specifics of their aesthetic linguistic functions resulting in suggestion of hypothesis about the newest extra linguistic factors of actualization of local elements in the language of prose; there also has been worked out a typology of determinants for communicemes of everyday communication. **Conclusions.** It has been proved that the functional-stylistic category of colloquality is among the defining ones in the concept of the literary language development in general and of the language of belles-lettres

4.1 постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

4.2 аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;

4.3 формулювання мети статті;

4.4 виклад основного матеріалу дослідження;

4.5 висновки та перспективи подальших досліджень.

4.6 список літератури (11 кегль).

4.7 карти, схеми, таблиці, фотографії.

Останній підпункт не є обов'язковим.

Рисунки та графіки у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали).

Таблиці подають як окремі об'єкти у форматі Word. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12.

5. Посилання в тексті подаються в кінці сторінки, нумеруються поступово, відповідно до порядку їх цитування в тексті. **Посилання транслітеруються за допомогою спеціальних програм.** Наприклад: <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Посилання оформляються згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 "Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання" (<http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та MLA Style оформлення бібліографічних посилань, розроблений Асоціацією сучасних мов Америки <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/06>.

Посилання подаються тільки латиницею. Прізвища авторів і назви джерел-посилань подаються транслітерацією кирилиці. Транслітеровані назви статей подаються у лапках, а в квадратних дужках подається назва статті, перекладена на англійську мову. Назва джерела посилання - періодичного видання, подається курсивом, а потім також подається англійською мовою в квадратних дужках. Назви джерел посилань – книжкових видань теж перекладаються англійською мовою та подаються у квадратних дужках. Всі області бібліографічних зон відділяються комами. Приклади:

Періодичне видання:

¹ Bojchuk T.M., Moysey A.A. "Istoriya ta perspektivi rozvitku kafedri suspil'nih nauk ta ukrayinoznavstva" [History and Prospects of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies], *Aktual'ni pitannya suspil'nih nauk ta istorii medycyny* [Current Issues of Social Studies and History of Medicine], 2014, Vol. 1 (1), P. 7–18. URL: <http://apsnim.bsmu.edu.ua/izdanie1/do-70-ricca-bdmu>

² Ivanov A. A. "Ukrainsika derjava" [Ukrainian state], *Ukrainskij jurnal* [Ukrainian Journal], 1989, N. 2, P. 23–26.

Монографія:

¹ Moysey A.A. *Ahrarni zvychai ta obryady u narodnomu kalendari skhidnoromans'koho naseleण्या Bukovyny* [Agrarian Customs and Traditions in the National Calendar of Eastern Roman Population of Bukovina], Chernivtsi 2010, 304 p.

6. **Всі автори подають підписану авторську довідку** - http://apsnim.bsmu.edu.ua/for_authors/declaration

7. У кінці статті потрібно подати „Дані про автора” українською та англійською мовами (до 800 друк. знаків).

in particular. It is functional-stylistic category of colloquality that accumulates models, tools and techniques for application of means of stylization as well as vectors of its modification. **Key words:** language of prose, stylization of colloquality, dialethism, phraseme, kommunikeme.

4. Summary text should have the following elements:

4.1 general statement of the problem and its connection with important scientific or practical aims;

4.2 analysis of the latest researches and publications, singling out of previously unsolved parts of the general problem, which are the focal point of the article;

4.3 statement of the aim of the article;

4.4 laying out of the main research material;

4.5 conclusions of the research and perspectives of further studies in this area;

4.6 bibliography (11 point)

4.7 maps, schemes, tables, photographs.

Pictures and graphics in the article should be of one of the following formats (jpeg, bmp, tif) raster at no less than 300 dpi (high quality original materials should be submitted).

Tables are to be submitted as separate objects in Word format. Main table point 11, heading 12.

5. Reference in the text – at the end of every page of the article, should be numbered gradually, according to their citing order in the text. **Link transliterated with special programs.** Example: <http://translit.kh.ua/?lat&passport>

Please present the list of references in accordance with requirements of the DSTU 8302:2015 "Bibliographic Reference. General principles and rules of composition" and the MLA Style method of citation, developed by the Association of American Modern Languages <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/06>.

Please present references in Latin letters. To this end, the authors' last names and names of journals or literary sources should be transliterated from Cyrillic script titles of articles submitted in English in square brackets. Transliterated titles of articles must be given in parentheses, and brackets fed title, translated into English. Name Attribution - periodical served in italics, also served in English in brackets. Names of book editions also should be translated into English and presented in square brackets. All areas bibliographic zones should be separated by commas. Example:

Periodical:

¹ Bojchuk T.M., Moysey A.A. "Istoriya ta perspektivi rozvitku kafedri suspil'nih nauk ta ukrayinoznavstva" [History and Prospects of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies], *Aktual'ni pitannya suspil'nih nauk ta istorii medycyny* [Current Issues of Social Studies and History of Medicine], 2014, Vol. 1 (1), P. 7–18. URL: <http://apsnim.bsmu.edu.ua/izdanie1/do-70-ricca-bdmu>

² Ivanov A.A. "Ukrainsika derjava" [Ukrainian state], *Ukrainskij jurnal* [Ukrainian Journal], 1989, N. 2, P. 23–26.

Monography:

¹ Moysey A.A. *Ahrarni zvychai ta obryady u narodnomu kalendari skhidnoromans'koho naseleण्या Bukovyny* [Agrarian Customs and Traditions in the National Calendar of Eastern Roman Population of Bukovina], Chernivtsi 2010, 304 p.

6. **All authors submit a certificate signed by the author** - http://apsnim.bsmu.edu.ua/for_authors/declaration

7. At the end of the article you must submit "Information about the author" (up to 800 characters).